

મઠી રૂપીઆમાં બારસો પાનાનું વાંચન.

અક્ષર આરતી

નૃવવસ્ત્રી.

ત્રી
શ્રી. પટેલ.

નાગરદાસ દી. પટેલ.

પ્રકાશક

સાહિત્ય કુંજ ગ્રંથ માળા.

શ્રીમદ્ ભગવાત.

Honesty is the Best Policy.

મહેર ખખર.

શારતવાસી બાઈઓને ખુશ ખખર.

ખખરે ત્યાં બાપી દુનીઆમાં લેખન કરે. રહેઠે જાતનો સુકડો મેવો તેમજ સુકો મસામો ત્યાં બદા, કાફી, ખાડ, સાકર, સુરજ ખાખર કેસર, સુખક, જોખાન, ત્યાં જોરજોની સેકેલી જોપારી બીજેદે કીશમત બાવળી બસશે.

૧—બદાર ગામના જોરજો ઉપર પુરતું ધ્યાન બાપતામાં આવે છે.

૨—તાતાજની સીકતમાં ૧૨ જાતના સુકા મેવાથી સરેલાં સુદર જાવેલીય કેસો, ખાસ તકબાર મવશે.

(ખાસ રામન મહારાજઓને બેટ બાપવા લાકર)

સ્થાપી સને ૧૮૬૧

ટેલીફોન નં. ૫૨૪૬

તરેલવાર દે-સી સુકા મેવાના પાયોનિયર વેપારી

કા. દેવચંદ વાગણ

ના. ૬૬-૬૩ મંગલદાસ મારફીટ જુઆમસીદ પાસે
પોસ્ટ ના. ૨. મુ'બાઈ.

(૧૦૦ વરસનું જુનું, જાણીતું, અને પ્રખરું માનીતું મથક)

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૪૧૬ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ નવવલ્લભી

વિષય ંટ- : ૭૫

नववल्हरी साहित्यकुंज अथमाणा सातंभुं प्रस्तक.

अक्षंकार शास्त्रनी

नववल्हरी.

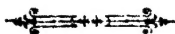
लेखक,

नागरदास ध. पटेल.

शिशु सद्गोत्र देशकीर्तन, जवाकुमारी विवेचना लेखः अने
व्यवस्थापकः आद्यजवन.

डा. मलाड भु. म.

तांत्रि-श्री० पटेल.

प्रकाशकः-

अ.भा.दास आभरसाध पटेल

साहित्यकुंज अथमाणा आश्रम.

राजोद वाया नटीअ.ड.

छूट भूह्य १-०-०

वार्षिक द्वागे ०-८-०

छापनारः—गोविन्द उद्याभाई नायक.

श्री “अनाबिल” प्रिन्टींग प्रेस, जयपुरी न.प.द.-सुरत.

આ પાનું દરેક જગે વાંચવું.

અમે વારંવાર જણાવતા આવેલા છીએ કે આ કાર્ય માત્ર સેવાની ભાવનાથી શરૂ થયેલું છે અને અમે અમારી આજીવિકાને માટેનું કામ કર્યા પછી શોખની સેવા તરીકે આ કામ કરીએ છીએ. પ્રથમ વર્ષમાં અમને હજારથી વ્યારસો રૂપિયાનું તુકસાન આવ્યું છે. અમારી અને દરેક જણની સ્વાભાવિક અને પ્રમાણિક ઈચ્છા હોવી જોઈએ કે આ માળાએ પોતાનો ખર્ચ પોતે કાઢવો જોઈએ; તે માટે અમારા ઉપર બોલો પડવો ન જોઈએ.

છાપકામ ઇન્ડીયાની વધતી જતી મેંત્રવારીથી અમારા માટે ગ્રાહકોનું લવાજમ વધાર્યા વિના બીજા ઉપાય શ્લેષો નથી. પણ અમારે તેમ નાખુશીથી પણ કરવું પડે તે પહેલાં અમારા કદરદાન ગ્રાહકો અને વાંચકોને વિનંતિ કરવાની રજા લઈએ છીએ કે તેમણે જોછામાં જોછા બખ્ખે ગ્રાહક વધારી આપવા. જે તેમ નહિ બનશે અને કાયમના ગ્રાહકોની સારી સંખ્યા નહિ થશે તો અમારે લવાજમ વધારવું પડશે.

પોતાનો લાભ શેમાં સમાયો છે તે વિચારી લઈ અમારા ગ્રાહકો ઘટવું કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

પ્રકાશક.

ગ્રન્થ સમર્પણ.

એમ, એમ,

શ્રી ઈન્દ્રસિંહજી પ્રતાપસિંહજી

નામદાર વાંસદાના મહારાજા સાહેબ.

વાંસદા રોડ.

રાજનું!

‘સાહિત્ય’ અને તેની સંસ્થાઓ પ્રતિ આપની કૃપા લાગણીઓ, તેમજ બારન વરસની ધાર્મિક નૈતિક, સામાજિક, અને રાજનૈતિક ઉન્નતિ પ્રત્યે આપની સિદ્ધી યુક્ત પ્રેરણા તેમજ સાહિત્યના આપ નામદાર એક કૃપા અભિયાનિ હોઈ સાહિત્ય સેવકોને યથાયિત સ્થાયતા આપે છે. છતાંદિ ઇત્યાદિ આપની સાહિત્ય વિષયક ટૂંતિઓ તરફ આકર્ષિત શુભરાતના તરફ કવી નાગરદાસ ઇ. પટેલ વિરચીત અલંકાર સાસ્ત્રની અશુભેલી પ્રતાદિ ‘નવરશ્મિરી’ આપ નામદારને ચરણે ધરું છું.

હી. આપ નામદારનો નમ્ર સેવક,

શ્રી સાહિત્ય કુંજ મંથમાળાના સંચાલકો તરફથી

અંબાઈદાસ બાબરભાઈ પટેલ રામોલકર.

પ્રસ્તાવના.

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।

हागोदिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥

મમ્મટ.

પ્રાચીન અલંકારિણે અલંકારને સાહિત્યમાં સર્વોપરિ પદ આપે છે.

કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.

અલંકારનાં ઉદાહરણો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્યમાંથી આપવામાં આવે તો અથ અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે, પરંતુ એ કામ ઘણું જ કટિન હોવાથી, તેમ ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહમાંથી બધા અલંકારોનાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થયા કુર્લભ હોવાથી, એ કાર્ય ભવિષ્યના સાહિત્યપ્રેમી પુરુષને માટે રાખવામાં આવ્યું છે.

કવિ સવિતાનારાયણ.

સં

સ્કૃત અને વ્રજ ભાષાનું અલંકાર સાહિત્ય વિપુલ છે. સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓ માટે કુવલયાનંદ, અલંકાર કૌસ્તુભ, કાવ્યકપ્રાશ, સાહિત્યદર્પણ, અલંકાર સર્વસ્વ, કાવ્યાલંકાર, કાવ્યાદર્શ, વાગ્ભટ્ટાલંકાર, દશરૂપ, ધ્વન્યાલોકાદિ અનેક ગ્રંથો છે અને વ્રજ ભાષાના સાહિત્ય રસિકોના અભ્યાસાર્થે ભાષાભૂષણ, ભારતીભૂષણ, પદ્માભરણ, કવિ પ્રિયા, રસિક મોહનાદિ ઘણા ગ્રંથો રચાયા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોના અભ્યાસને માટે જો અલંકાર સાહિત્યનાં પુસ્તકો ખોળવા જઇએ તો જણાશે કે ગુજરાતીમાં એ સંબંધી ઘણું ઘોઠું જ સાહિત્ય લખાયું છે, નર્મદ હલપતે

પ્રવેશકને સૂચના રૂપે જે કાંઈ લખ્યું છે તે હાલ મળતુજ નથી. કવિ સવિતાનારાયણે આજથી અર્ધી સદી ઉપર લખેલું ‘અલંકાર ચંદ્રિકા’ એકલુંજ મળી શકે છે. રા. બાઈશંકર નાનાભાઈએ ‘રંભા રતિલાલ ત્રોટક’ લખ્યું છે પણ તે છૂટક મળી શકતું નથી. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે અલંકાર પ્રકાશ લખ્યું છે પણ પ્રકટ નથી કર્યું. આ સિવાય બીજાં કોઈ પુસ્તકો આ વિષયમાં ગૂર્જર સાહિત્યમાં અનુપલબ્ધ છે.

ગુજરાતી ભાષામાં દિનપ્રતિદિન કાવ્ય લખનારાઓની તેમજ કાવ્યોની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી કોઈએ ‘કવિનો રાફડો ડાટયો’ એમ કવ્યું છે, પીંગળના નિયમાનુસાર તેમજ રસાલંકાર યુક્ત કાવ્યો ઘણાંજ થોડાં લખાય છે એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ખતાવી આપે છે કે લખનારાઓએ તેવિષયોનો અભ્યાસ કર્યો નથી હોતો અને જો હોય છે તો તે ઉપરછલોજ. સારામાં સારાં માસિકો પણ આવી કવિતાઓથી યુક્ત નથી. મહારી માન્યતા છે કે ભાષામાં જો તે વિષયનાં પુસ્તકો જોઈતા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ હોય તો રસિકો તે શિખવા પત્યે ધ્યાન આપે તેમજ પાઠશાળાઓમાં ઈંગ્રેજી ટીકાવાળાં પુસ્તકોને બદલે ગુજરાતી પુસ્તકોજ શીખવવામાં આવે તો ઉચી પ્રતિભાવાળાં, પીંગળના નિયમનમાં રહેલાં, તેમજ રસાલંકારયુક્ત સુંદર કાવ્યો રચાય તેમજ તેના રસ રસિકો પણ સમાજમાં ઉત્પન્ન થાય અને સાહિત્યનો સુંદર ઉત્કર્ષ થાય.

ગૂર્જરગીરામાં રસાલંકારયુક્ત કાવ્યોની ખોટ છે અને તેથીજ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનું કવિ સવિતાનારાયણે જેવા સમર્થ સાક્ષરને પણ ઘણુંજ અઘરું લાગેલું તે મથાળે ટકિલા વાક્યો ઉપરથી જણ્યારો. છેલ્લાં સાતેક વર્ષ ઉપર આ વિષયનો અભ્યાસ

કરતી વખતે નોટસ રૂપે જે દૃષ્ટાંતકાવ્યો લખેલાં તે મિત્રમંડળને અને માસિકોમાં પ્રકટ થયે રસિકોને હૃદયાહલાદક લાગતાં પહેલાંજ આ પુસ્તક લખવાની ઉત્કટ ઇચ્છા ઉદ્ભવી હતી, અને પ્રભુની મહદ્ કૃપાએ તે આ સ્વરૂપે આટલે વર્ષે ફળવતી થાય છે.

આ પુસ્તકના મુખ્ય આધારરૂપ સંસ્કૃત ગ્રંથ કુવલયાનંદના લખનાર અપ્યય દીક્ષિત તથા જે જે પ્રાચીન અર્વાચીન કવિઓનાં કાવ્યોને દૃષ્ટાન્ત તરીકે લીધાં છે તેમનો તેમજ જેમની સાથે આ સંબંધે મળે વાત અને પત્રવ્યવહાર થયો છે તેમનો પ્રકટપણે આ તકે ઉપકાર માનું છું.

જોડણીનો પ્રશ્ન ઘણી વખત ચર્ચાયો છે અને પાછો સૂઝ ગયો છે પણ જોડણીના જાદુમરો થોડા વખતથી સૂતા જાગ્યા છે, એટલે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આમાંની વિવિધરંગી જોડણી જાદા જાદા લેખકોનાં વિવિધ પ્રકારનાં મન્ત્રવ્યોને આભારી છે.

અસંકાર વિષયમાં હજીયે હું તો અભ્યાસી છું એટલે કદાચ આમાં પણ ક્ષતિઓ રહી હોય તો નવાઈ નથી. સહદયોને તે પ્રત્યે અગુણિનિર્દેશ કરવા નિમંત્રું છું.

મલાડ,
નૂ.નવર્ષ પ્રતિપદા.
સં. ૧૯૭૬.

}

નાગરદાસ ઇ. પટેલ.

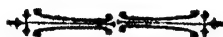
ગ્રાહકને.

અઢી રૂપીઆમાં આરસો પાનાનું વાંચન પુરું પાડવાના અમારા આ પ્રયાસનું પ્રથમ વર્ષ અનેક મુશ્કેલીઓને અંતે છેવટે તે પરમ દમાળુ જગત્પિતાની દયાથી આ પુસ્તક સાથે પુરું થાય છે. અમને જે સંકટો પડ્યા તેના રોદબ્ધાં રડવા વિચાર નથી. અમેતો એટલું જ જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે અમારી ગમે તેવી કફોડી સ્થિતિમાં પણ અમે તમારી કેવી કેટલી અને શું સેવા બજાવી છે. જે અમે કંઈ જ ન કર્યું હોત, અને નાહક તન મન અને ધનની ખરાબી અને અમારામાં મૂકાએલા તમારા વિશ્વાસનો ભંગ કર્યો હોત, તો અમને મરવું બહુ લાગત. પણ અમને સંતોષ છે, અને કહેવાને ગર્વ છે, કે કુલ નહિ; ને કુલની પાંખડીના ન્યાયે અમે કંઈક કરી શક્યા છીએ. માહરૂ અને ગુલશદાર નામની એ નાની નવલ-કથાઓ, સીતા વનવાસનું સ્ત્રીયોપયોગી પુસ્તક, શુષ્ક ગૃહજીવનમાં નવચેતનનો સંચાર કરવા લખાએલું રાષ્ટ્રિય ભાવનાથી ભરપૂર ટુંકી વાર્તાનો સંગ્રહ પૂર્ણિમા, દેશની ચાલુ ચળવળનો આમેહુમ ચિતાર રજુ કરનાર દેશખંડુ દાસનું હિંદની કોઇપણ ભાષામાં અત્યારે નથી તેવું મોટું જીવન ચરિત્ર, ઐતિહાસિક આદર્શ નાટક નૂરજહાં અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અલંકાર શાસ્ત્રની ખોટ પુરી પાડતું પોતાની દબ્બનું એકલું પુસ્તક નવવલ્લરી આપ્યું છે. પુસ્તકો સચિત્ર બનાવવા પણ ધ્યાન પહોંચાડવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી જણાશે કે અમારાં બધાં પુસ્તકો રસિક, વિવિધતાવાળા અને ઉપયોગી હોવા છતાં સસ્તામાં સસ્તા છે. નવવલ્લરી જેવા

પુસ્તકની ગુજરાતને જરૂર છે એવું અમને જણાતાં તે અમે આ માળામાં પસંદ કર્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને આ પુસ્તક શાસ્ત્રીય હોવા છતાં શુષ્ક નથી, રસિક છે. અભ્યાસીને માર્ગદર્શક છે. વાંચનારનું મનરંજન કરનાર છે. તે છતાંયે અમારે જણાવવું જોઈએ કે જોડણી સંબંધી ચાલી રહેલી અરાજકતાની અસર આ લેખમાં પણ દેખાઈ આવે છે અને સ્થાતિ જેવી અશુદ્ધ તેમજ દ્રષ્ટાંત ૧લું, દ્રષ્ટાંત ૧લું, બન્નેનું ઇ. જોડણીઓ થવા પામી છે. આવતા વર્ષ માટે અમે સારામાં સારા પુસ્તકો આપનાર છીએ અને તે બધાના લખનાર ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત અને આગેવાન લેખકો છે. કવિ ધીરજનાં કાવ્યો અને ડિટેક્ટીવ કથાકુંજ પ્રેસમાં અપાઇ ચૂક્યાં છે અને તૈયાર થતાં જે પહેલું આવશે તે અમે તમારી સેવામાં રજૂ કરીશું.

છેવટે અમારા ગ્રાહકોનો, જાહેર ખર્ચર આપનારાઓનો લેખકોનો અને છાપખાનાના માલિક મેનેજર અને કામદારોનો તેમના તરફથી મળેલી મદદો તેમજ સૂચનાઓ માટે આભાર માની વિનંતિ કરીએ છીએ કે તેવીજ રીતે બધકે તેથી પણ વધુ સારી રીતે અમારા કામમાં અમને ભવિષ્યમાં પણ મળતી ચાલુ રહે.

અમારા આક્રીકાના ગ્રાહકોએ આ પુસ્તક મળતાંજ બીજા વરસનું લવાજમ છોટુમાઇ મોતીમાઇ પટેલ પોષ્ટ માર્સ્ટર ટ્રુઅપવાડ વાયા માંગાસા. રૂ. ૩-૮-૦ બરવું જે અંગોને પહોંચ્યા બરાબર છે.

મધ મધુર, મધુતર છે

દૂધ, મધુતમ અમૃત છે સખીરી !

કવિતા મધુરી તેથી

રસસિદ્ધ કવિએ સુંદર જોઈ લખી.

x

x

x

x

Errors, like straw,

upon the surface flow,

He who would search for pearls

must dive below.

Dryden.

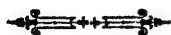
સાહિત્ય-સત્કાર.

બાલગીત મંજરી ભાગ ૧લો. સંગ્રહકર્તા યુનીલાલ કુમેરદાસ શાહ, તંત્રી બાલજીવન પ્રકાશક રમણલાલ નાનાલાલ શાહ. બાલજીવન કાર્યાલય સાંકળી સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૮ સ્વ. સૌ. કમળાદેવીના રમણાર્થે આ સંગ્રહ બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. સ્વર્ગસ્થ બહેનના જીવન સંબંધી આછો પરિચય પણ કરાવવામાં આવ્યો છે. આ પુસ્તક સંબંધી કેટલીક વિચિત્રતાઓ ઉપર અમારું ધ્યાન ખેંચાયું છે. સંગ્રહકર્તા બાલજીવનના તંત્રી તરીકે જણાવે છે. પ્રકાશક પોતાને બાલજીવનના તંત્રી તરીકે જણાવે છે ત્યારે એમાં તંત્રી કાણ ?

પ્રકાશક પોતાની નોંધમાં જણાવે છે કે બાલજીવનના તંત્રી રા. યુનીલાલ.....આથી સમજાય છે કે બાલજીવનના મુખ્ય તંત્રી બાઈ યુનીલાલ શાહ છે. આગળ લખતાં પ્રકાશક લખે છે “નવરાત્રિ નજીક આવતી હોવાના સમયે એકદમ ઉતાવળે આ પુસ્તક છપાવવું પડેલું છે” આ નોંધ પ્રકાશકે ૧૯૭૮ની વિજ્યા દશમીએ લખી છે (!) શું નવરાત્રિ વિજ્યા દશમી પછી આવે છે ? પ્રકાશકે કેવો છતરડો વાળ્યો છે ! પુસ્તકમાં જોડણી વિચિત્ર છે બાલજીવન, બાળજીવન કવિ ન્હાનાલાલ કવી ન્હાનાલાલ સંગ્રહકર્તાએ ઠીક પરિશ્રમ લીધો છે અને બાલાઓ માટેનું જે જુજ સાહિત્ય અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેમાં સારો કુમેરો થયો છે એમ કહી શકાય.

[બીજાં પુસ્તકો માસિકો હવે પછી]

એક યોજના.

અમારા ફેટલાક ગ્રાહકો તરફથી સૂચના થઇ છે કે માંગનાં લવાજમમાં એક રૂ. નો વધારો કરવો અને કાગળ આથી સારા વાપરવા તેથી અમે એવી ગોઠવણ કરી છે કે જે ગ્રાહકોને સારા કાગળવાળી ચોપડીઓ જોઇતી હોય તેમણે અઢીના બદલામાં સાડા ત્રણ રૂ. લવાજમ તરીકે બરવા અને જેમની ઇચ્છા ચાલુ કાગળો ઉપરજી પુસ્તકો જોઇતાં હોય તેમણે તો હાલનુંજ લવાજમ એટલે રૂ. ૨-૮-૦ બરવાના છે. સારી જાતના કાગળની ચોપડી જોઇતી હોય તેમણે તાકીદે ખચર આપવી.

મેનેજર.

મહાત્મા ગાંધીજીએ લખેલાં પુસ્તકો તમે વાંચ્યાં છે ?

જો ન વાંચ્યા હોય, તો આજેજ મંગાવો.

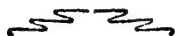
મારો જોલનો અનુભવ	૦-૮-૦
નીતિ ધર્મ અને સર્વોદય	૦-૪-૦
ઇજ્જતનો ઉદારક	૦-૬-૦
શિવદયાની શોધ	૦-૧-૬

બધાં પુસ્તકો મંગાવનારને પોષ્ટેજ માફ.

સાહિત્યકુંજ અન્ધમાળા આશ્રમ

રામોલ (નડીઆદ) થઇને.

ચાલુ સાલના પુસ્તકોનો પૃષ્ઠમેળ.

પુસ્તકનું નામ	પૃષ્ઠ સંખ્યા.		
માહરણ	...	...	૮૦
ગુણબહાર	...	...	૬૦
સીતા વનવાસ	...	...	૧૨૫
પૂર્ણિમા	...	...	૨૭૨
દેશબંધુ દાસ	...	...	૨૦૦
નૃસિંહાં	...	...	૨૦૦
નવવહારી	...	...	૨૮૮

૧૨૨૫

નવ વલ્લરી.

(૧) ઉપમાલંકાર-The Simile

વ્યાખ્યા: રસિકોના હૃદયને આદહાદ આપે એવું ઉપમાન
અને ઉપમેયનું સાદૃશ્ય તે ઉપમાલંકાર.

દષ્ટાન્ત ૧ બુ.

શશિ સમોજવળ વકત્ર, અશોક નવપલ્લવ સમા

શા કોમળ તુજ હસ્ત, સખીરી ! અમૃત સાવિઆ.

શશિ અને પલ્લવ એ ઉપમાન અને વકત્ર અને હસ્ત એ
અન્નેનું ઉપમાન અને કોમળત્વરૂપ સાદૃશ્ય રસિકોના હૃદયને આદહાદ
આપે એવું વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી ઉપમાલંકાર.

દષ્ટાન્ત ૨ બુ.

કીકી ચપળા ! તુજ ચપળા શી ચંચળ દીસે

તુજ નયનોના રંગ સમ ક્ષણભંગુર વિશ્વ આ.

આમાં કીકી અને રંગ એ ઉપમાન અને ચપળા અને વિશ્વ
એ ઉપમેય એ અન્નેનું ચંચળત્વ અને ક્ષણભંગુરત્વરૂપ સાદૃશ્ય
રસિકોના હૃદયને આદહાદ આપે એવું વર્ણવાયું તેથી એ ઉપમાલંકાર.

* * *

(૧) ઉપમા યત્ર સાદૃશ્યલક્ષ્મીરુસેલલતિ દ્વયોઃ ।

આ અને બીજે બંને લોકાર્પથી સંરક્ત વાખ્યાઓ કુવલયાનંદમાંથી
આપી છે.

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું.

ઘડો કુટે રઝળે ઠીકરી,
મા વિના એવી ઠીકરી;
ગોળ વિના મોળો કંસાર
માતા વિના મુનો સંસાર.

પ્રેમાનંદ.

આમાં ઠીકરી અને કંસાર એ ઉપમાન અને ઠીકરી અને સંસાર
એ ઉપમેય એ બેઉનું રઝળવા રૂપ અને મોળાપણ રૂપ ધર્મનું સાદસ્ય
વર્ણવાયુ તેથી ઉપમાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું.

અમળ કમળ સમ લોચન,
દુઃખ મોચન એ
હનુજ હમન ધનશ્યામ,
જયજય દેવ હરે !

કેશવલાલ.

આમાં કમળ એ ઉપમાન અને લોચન એ ઉપમેય એ બેઉનું
સાદસ્ય રસિકોના હૃદયને આહ્વાદ આપે એવું વર્ણવાયુ તેથી
ઉપમાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું,

ડાલે પેલી કમલિની જલ કેરી હેલે
વચનત જલે ડાલે એવો કુલપ્રાણ;

* * *

હતી એક ઇશુના હંડ સમી બાળી:

—નજર ! કેમ કાળી ગોરંલે ભર રોષ ?

હાનાલાલ.

આમાં કમલિની અને ઇશુના હંડ એ ઉપમાન અને ફૂલપાલુ
અને ગાળી એ ઉપમેય એ બેકિનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ તેથી ઉપમાલંકાર.

નિયમોપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેયના સાદૃશ્યનો કાંઈક નિયમ
ઠરાવવામાં આવે ત્યાં નિયમોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

સખીરી ! તારા વાળ નાગ કંબુસમ શોભતા,
નહિ નહિ ખીબુ બાલુ અહિ રહ્યો મુજને દીસે.

આમાં વાળ જે ઉપમેય તેને નાગકંબુ એ એકજ ઉપમાનની
સાથે સરખાવવામાં આવ્યા અને ખીબ કાંઈની સાથે સરખાવવાને
તે યોગ્ય નથી એવો નિયમ ઠરાવવામાં આવ્યો તેથી નિયમોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

વીતે દહાડા વિરહ દુઃખમાં, દોહલા જેમ જેમ,
મુંઝાતો એ બહુ બહુ હશે એકલી તેમ તેમ,
કમાએલી નલિની શિશિરે હોય અંતાપ પામી
તેવી નિશ્ચે બદલઈ ગઈ એ હશે, પ્યારી મહારી.

કિલાભાઈ.

(૪)

આમાં યક્ષની સ્ત્રી એ ઉપમેય તેને નક્ષિની એ એકજ ઉપમાન
સરખાવવા યોગ્ય છે, અન્ય નહિ એમ ઠરાવવામાં આવ્યું તેથી
નિયમોપમા.

દુષ્ટાન્ત ૩૦૬.

ભારે વાસ લયાન રાન, ફૂલની માળા મહા જાળ છે,
ઉન્હા સ્વાસ ધમંત દાહ દિલનો દાવાગિન વિકાળ છે
તન્વી વ્યગ્ર વિયોગથી વનતણી વહીલી કુરંગીજ છે
કામે કાળ ખનેજ દુષ્ટ દમતો શાર્દૂલવિકીડિતે.
કેશવલાલ.

આ રાધાવર્ણનમાં તન્વી એ ઉપમેયને કુરંગી એ એકજ ઉપમાન
સિવાય અન્ય સરખાવવા યોગ્ય નથી એમ ધ્વનિથી ઠરાવવામાં આવ્યું
તેથી એ નિયમોપમા.

નિર્ણયોપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેયના સાદૃશ્યમાં સંદેહ લાવી
પાછો નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યાં નિર્ણયોપમા.

દુષ્ટાન્ત ૩૦૭.

મહે' તડાફ' વકત્ર ગણ્યું અંબુજની સમાન .
કિન્તુ ભૂલ્યો પ્રિય સખી ! નહિ તેમ માન,
ખીલે સખે ! કમળ સૌજ હિમાંશુનાથી
તો કયાં સ્વકાન્તિ થકી ચન્દ્ર શકે લગવી !

માનું સખે ! તુજ મુખે નહિ અંબુજે હું
કાંકેજ તે પરિભવે સખી ! આ હિમાંશુ;
આગાર અમૃત તણે તુજ વકત્ર વહાલી !
નહોયે સખી ! જલજ અન્દ્ર ગણું હું પ્યારી.

આમાં વકત્ર છે કે કમળ છે એવો સંશય ઉપજ્યા પછી
વકત્રજ છે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો તેથી નિર્ણયોપમા. સાદિ-
ત્યદર્પણુકાર એને નિશ્ચયાલંકાર કહે છે.

બહુપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમેયના ધર્મનું આધિક્ય દર્શાવવા સાડુ એકથી
વધુ ઉપમાનો સાથે વર્ણવેલુ સાદૃશ્ય તે બહુપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧, ૨.

રહારો શીતળ શુચિ સ્પર્શ પંચિની ! ચન્દનોદકના સખો,
હિમજલ, હિમાંશુશીકર શો વળી બર્ફ સમ શીતળ અહો,
તુજ વાણી તેમજ હે સખી ! સાકર અને અમૃત સમી
મીઠી, અહો ! વહાલી, ગુણે તુજ, મુજ હૃદે અહરે વસી.

આમાં સ્પર્શમાં શીતળતનું આધિક્ય બતાવવા તેને ચન્દનોદક,
હિમજલ વિગેરેની સાથે સરખાવવામાં આવ્યો તેમજ વાણીની મીઠા-
શનું આધિક્ય દર્શાવવા તેને અમૃત અને સાકર સાથે સરખાવવામાં
આવી તેથી એ બહુપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૩૦૬.

નૌકા કેરી જરૂરિ સાગર તણી યાત્રા વિષે જેવી છે,
સંઘામાંગણમાં જરૂરિ જળરાં શસ્ત્રાસ્ત્રની જેવી છે,
આત્મજ્ઞાન વિષે જરૂરિ જુગના વૈરાગ્યની જેવી છે,
નાણાની વ્યવહારમાં જરૂરિરે। સૌ લોકને તેવી છે.
ભાઈશંકર.

આમાં નાણાની જરૂરીતું આધિક્ય ખતાવવા તેને જુદી જુદી
જાતની જરૂરીઓ સાથે સરખાવવામાં આવી તેથી એ બહુપમા. રા.
ભાઈશંકર એને માલોપમાના ઉદાહરણ તરીકે વર્ણવે છે પણ તે
કદાચ કેટલાક બહુપમા અને માલોપમાને એકજ અલંકાર તરીકે
ગણે છે તે મુજબજ જ્ઞાનીને વર્ણવ્યું હશે.

માલોપમા.

વ્યાખ્યા: સાદૃશ્યની એક ખીજ સાથે સંબંધ રાખતી
પરંપરા તે માલોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬.

શોભે છે જો લલિત લલના સુઅલંકારથી આ
શોભે કાવ્યો પુનિત કવિનાં સુઅલંકારથી હા !
ને તેથી આ જગ પણ દીપે, તેથી સર્વાત્મ તેમે
શોભે તું આ કર અસિ ધરી યુદ્ધમાં જાય તેમ.

આમાં અલંકારોનો જેમ લલના તેમજ કાવ્યો સાથે, કાવ્યોનો
જગત સાથે, જગતનો સર્વાત્મ સાથે એમ એક બીજા સાથે સંબંધ
રાખતી સાદૃશ્યની પરંપરા વર્ણવાઇ તેથી એ માસોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બ્ધ.

સોહાવે જયમ ચન્દ્રિકા ચન્દ્રદેવને, તેમ
ચન્દ્રદેવ વિભાવરી, વિભાવરી વળી એમ
સોહાવે આકાશને, તહારીય કીર્તિ એમ,
તુજને સોહાવે અતિ ધરીને અદકો પ્રેમ.

૨.

આમાં ચન્દ્રિકાનો જેમ ચન્દ્ર સાથે, ચન્દ્રનો વિભાવરી સાથે,
વિભાવરીનો આકાશ સાથે એમ એક બીજા સાથે સંબંધ રાખતી
સાદૃશ્યની પરંપરા વર્ણવાઇ તેથી એ માસોપમા.

અભૂતોપમા.

વ્યાખ્યા: અશક્ય લાગે એવા ઉપમાનનો જે સાદૃશ્યમાં
પ્રયોગ હોય તે સાદૃશ્ય તે અભૂતોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બ્ધ.

ગુલો, ગુલશનો મહીંથી સઘળાં આણી કર્યા એકઠાં
કાઢયો સત્વ સમે મુરંગ વળી તે મુક્યો જરી ઠારવા;
તહેનું તારવ્યુ સત્વ તેમ સહ તે કાઢયો પ્રભાસારને
તે તહારા સખિરી ! મુગૌર અતિશે ગાલે ધયાં ધાફ કે ?

આમાં ગુલાબ પુષ્પોના સત્વ સાથે તેની પ્રમાણે સાર કે જે વસ્તુતઃ નીકળી શકે એમ છેજ નહિ તેને-ઝોટલે એ અશક્ય હપ-માનને યોગે અભૂતોપમા વર્ણવાઈ.

* * *

દેખાન ૨ છુ.

સંસારને સર અમૃત ભરિયાં
માંહિ ઘોળ્યા વિષના ઢગલા
એ વિષને અમીના જલકુંડથી
પીશે અમી ધન્ય કેા હંસલા.

ન્હાનાલાલ.

આમાં અમૃત ભરવા રૂપ અને વિષના ઢગલા ઘોળવારૂપ કાર્ય જે વસ્તુતઃ થઈ શકે એમ છેજ નહિ તેને યોગે કરીને એ અભૂતોપમા.

દેખાન ૩ છુ.

વિનતાવદન વિધિએ કીધું, સાર શશીનું લીધું
નક્ષત્રનાથને લાંછન ભાસે, કલંક લાગટ કીધું.

પ્રેમાનંદ.

આમાં દમયંતીનું વર્ણન કરતાં કવિ તેના મુખની શોભા વર્ણવતાં શશીનેા સાર કે જે વસ્તુતઃ નીકળી શકે એમ છેજ નહિ તે વર્ણે છે, તેને યોગે કરીને એ પણ અભૂતોપમા.

નિંદોપમા.

વ્યાખ્યા: ઉપમાનની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથેનું સાદૃશ્ય તે નિંદોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છં.

તું પુનમનો ચન્દ્ર, હું તો બીજા હિમાંશુ શો
મહારૂં તેજસ મન્દ, હારે ભાસ્કર તું થકી.

આમાં ઉપમાનની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવાય તેથી નિંદોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

ત્રિપુલ્લક જે હરતાણું, વડતાં ન ફાવે
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા મનમાં ન આવે,
જો હું શરી સમ વદું તવ તે કલંકી,
કો બ્રૂ સમાન નવ હું ગણું સિંહ લંકી.

પ્રેમાનંદ.

આમાં સત્યભામાની બકટિતું વર્ણન છે. અને ચન્દ્ર જે ઉપમાન તેને કલંકી ગણી દોષ લગાવી નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું એટલે નિંદોપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

પૂર્ણિમા ચન્દ્ર જાણે વર વરતુલ શી ધાર ખાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શરીથી કિરણ પસરિયાં, હારી એ તો ગયો છે;

આકાશે એક વિદ્યુ દ્વય અહીં નિરખું અબ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચંદ્ર માંહે મલિનપણુ દીસે, સ્વચ્છ આ બે પ્રકાશે.
પ્રેમાનંદ.

આ સત્યમામાના મુખચંદ્ર અને કપાળના ચંદ્રનું વર્ણન છે.
આમાં ચંદ્ર જે ઉપમાન તેને મલિનપણુવાળો, અબ્રથી છતાનારો
એવા દોષ લગાવી તેની નિંદાપૂર્વક ઉપમેય સાથે સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું
તેથી નિદોષમા.

પૂર્ણોપમા.

ઉપમાનાં ચારે અંગ ઉપમાન, ઉપમેય, વાચક અને ધર્મ સહિત
સાદૃશ્યનો ખીલાવ તે પૂર્ણોપમા. જ્યાં વાચક અંગ ન હોય
ત્યાં વાચક લુપ્તોપમા, ધર્મ અંગ ન હોય ત્યાં ધર્મ
લુપ્તોપમા અને ધર્મ અને વાચક બન્ને અંગ ન હોય ત્યાં ધર્મ
વાચક લુપ્તોપમા કહેવાય. ઉપમાન અંગ ન હોય તો ઉપમાન
લુપ્તોપમા અને તેની સાથે જે જે અંગ ન હોય તે તે સાથે ઉપમાને
લુપ્તોપમા કહેવાય. લુપ્તોપમા આઠ પ્રકારની છે (૧) વાચકલુપ્તા
(૨) ધર્મલુપ્તા (૩) ધર્મવાચકલુપ્તા (૪) વાંચકોપમેયલુપ્તા (૫)
ઉપમાનલુપ્તા (૬) વાચકોપમાનલુપ્તા (૭) ધર્મોપમાનલુપ્તા (૮)
ધર્મોપમાનલુપ્તા.

દૃષ્ટાન્ત ૧, ૨, ૩.

હિમાંશુ સવિતા સમો મૃદુ ગતિ વા વજ્ર જેવો બન્યો
વાગે સોય સમાન પુષ્પ કળીઓ ને લેપ અગ્નિ સમો,
રાત્રિકલ્પ થતીજ દેહ વળી આ તો ભારકારી મહને,
રે ! રે ! આ પ્રમદા વિયોગ સમયે સંહાર આણ્યો કને.

આના ખીજ ચરણમાં બહુપમા, પહેલામાં ધર્મલુપ્તોપમા અને ત્રીજામાં વાચકલુપ્તોપમા છે. સોય એ ઉપમાન, પુષ્પકળાએ એ ઉપમેય, સમાન એ વાચક અને વાગે એ ધર્મ એમ ઉપમાનાં ચારે અંગ સાથેનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયું તેથી પૂર્ણોપમા. દિમાંયુ એ ઉપમાન, સવિતા એ ઉપમેય, અને સમે એ વાચક પણ ઉગ્રત્વરૂપ ધર્મ ન વર્ણવાયો એટલે એ ધર્મલુપ્તોપમા. તેમજ રાત્રિ એ ઉપમાન, કલ્પ એ ઉપમેય અને થવું એ ધર્મ પણ જેવી એ વાચક ન વર્ણવાયો તેથી એ વાચકલુપ્તોપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ.

ચરણામૃતનો નીમ અમારે નિત્ય ઉઠી મંદિર જાશું,
રામ નામની જહાજ બનાવશું સંસાર સાગર તરી જાશું
જાણીએ અમે પ્યારા ગોવિંદના ગુણ ગાશું.
મીરાંબાઈ.

આમાં સંસાર એ ઉપમાન અને સાગર એ ઉપમેય એમાં પેઠે, જેવો વિગેરે વાચક શબ્દ અને વિશાળત્વ રૂપી ધર્મ એ એ વર્ણવવામાં ન આવ્યા એટલે એ વાચક ધર્મલુપ્તોપમા થઈ.

દૃષ્ટાન્ત ૫ મુ

કે ચોટલો ધરણી માત તણો અહીં શું ?
છુટી જઈ વળી પડ્યો દીસતો નહિં શું ?
તે વૃદ્ધ હાલ થઈ છે બહુ જાણુ તેથી
આ શ્વેત વાળ નહીં તુલ્ય જણાય એથી !

અખરહાર.

આમાં શ્વેતવાળ એ ઉપમાન, નદી એ ઉપમેય, તુલ્ય એ વાચક અને જણાવા રૂપ ધર્મ એમ ઉપમાનાં ચારે અંગ સાથેનું સાદૃશ્ય વર્ણવાયુ તેથી પૂર્ણોપમા.

દ્રુપ્ત ૬ હું અને ૭ મું.

અમલ કમલ જેવી જીવતી તો જણાયે.
નવલ અમલ બામ્બે એવી આંખયો ગણાયે,
અકલ અકલ ધાયે શી મહિરાક્ષિ આગે.
તરલ તરલ દૃષ્ટિ, કામિને અંગ લાગે !!

પ્રેમાનંદ

આમાં ઉપમાન કમળ અને ઉપમેય જીવતી તેમજ જેવી એ વાચક પણ સુંદરતાએ ધર્મ ન વર્ણવાયો તેથી ધર્મલુપ્તોપમા તેમજ છેલ્લા ચરણમાં દૃષ્ટિ એ ઉપમેય અને લાગવા રૂપ ધર્મ વર્ણવાયો પણ ખાણુ એ ઉપમાન તેમજ જેવી એ વાચક ન વર્ણવાયો તેથી એ વાચકોપમાનલુપ્તા કહેવાય.

દ્રુપ્તાન્ત ૮, ૯ મું.

વાતસલ્યની વેલી સમોવડી
કુલાગારે જુકેલી હતી.
કલાપીની સંકેલેલી કલાસમી
દેહુ દેશે નવરંગ સાડી સરતી

નહાનાલાલ

આમાં પહેલાં બે ચરણમાં સુંદરીએ ઉપમાન ન વર્ણવાયુ તેથી ઉપમાનલુપ્તોપમા અને છેલ્લા બે ચરણમાં સુંદરતા રૂપ ધર્મ ન વર્ણવાયાથી ધર્મલુપ્તોપમા ગણાય.

ઉપમાદોષ દર્શન:

સમજ: ધીક્કારવા બેગ, વિઝતીય, હીન અને તુચ્છ
ઉપમેય સાથેના ઉપમાનના સદૃશ્યને દોષયુક્ત
ગણવામાં આવે છે.

દૃષ્ટાન્ત.

તહેં ગર્ધવસમ ઠીક, ધીમે ધીમે કાર્ય આ
મોટા બોળ સાથ વહી વહીને પુરૂ કર્યું.

આમાં હીનોપમત્વરૂપ દોષ વર્ણવાયો એટલે એ દોષયુક્ત
ઉપમા ગણાય.   *   *   *

(૨) અનન્વયલંકાર—The Comparison Absolute.

વ્યાખ્યા: ઉપમેયના ઉપમાન રૂપે ઉપમેયનુંજ વર્ણન
અથવા એકજ વસ્તુનું એ બંને રૂપે વર્ણન
તે અનન્વય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

રામ સગોવડ રામ, કૃષ્ણ સમા શ્રીકૃષ્ણજી
નહિ બીજાનાં કામ તોલે થાવા તેમની.

આમાં રામ અને કૃષ્ણ એ ઉપમાન અને ઉપમેય એ બંને
રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યાથી તેથી અનન્વય.

(૨) ઉપમાનોપમેયત્વં યદૈકસ્યૈવ ઘસ્ટુનઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

કર્ણુ સમોદાતાર કર્ણુ થયો જગમાંજ તે
નહિ બીજો થાનાર ત્રણે કાળમાં એ વિના.

આમાં કર્ણુને ઉપમાન અને ઉપમેય એ બન્ને રૂપે વર્ણવવામાં
આવ્યાથી અનન્વય.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ

ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાકાર, ભીષ્મ સમો કેા નહિ થશે
જયજય ગંગા કુમાર! પાળી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા તહે!

આમાં ભીષ્મ એ ઉપમાન તેમજ ઉપમેય એ બન્ને રૂપે
વર્ણવાયાથી અનન્વય.

દૃષ્ટાન્ત ૪ બુ

શોધી ગયો સહુ પુસ્તક પાનાં
સાહિત્ય સિન્ધુમાં ખુબ તયો,

વેદવેદાંગ પુરાણ પઢ્યો પણ
એક ન અક્ષર હાથ ચઢ્યો.

માનિનિના મુખની ઉપમાસમ
સાક્ષર રત્નનો સાર ગ્રહ્યો,

ઘાકી ઉભો ધરી દર્પણ મુખ શુ
તો મુજ અર્થ અમુદ્ય સર્વો*

* આ દૃષ્ટાન્ત 'ચેતન' બ્લન ૧૯૨૧ ના અંકમાં 'દર્પણ' એ નામથી
ખંદાર પડ્યું હતું.

(૧૫)

ઉપમેય એવું જે સુખ તેનું ઉપમાન સુખ સિવાય ખીન્ન કાંઈજ નહિ મળવાથી ઉપમેય અને ઉપમાન બન્ને રૂપે સુખતુલ્ય વર્ણન કર્યું તેથી અનન્વય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું

સજળ આ સઘને તડિતા રહી
સ્થિર લહી ઉપમા ન ઘટે સહી;
વિસ વસા ત્રિદશા ન બરાબરી
નવલ દંપતી ને નમ્ય સુંદરી !

પ્રેમાનંદ.

આ સત્યભામાનું વર્ણન છે અને સત્યભામાને કોઈની ઉપમા આપી શકાતીજ નથી એટલે સત્યભામાનું ઉપમાન સત્યભામા સિવાય અન્ય કોઈ છેજ નહિ એમ વણ્યું છે માટે એ પણ અનન્વય.

(૩) ઉપમાનોપમેયાલંકાર—The Reciprocal Comparison.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેયનું અરસપરસ વર્ણન અથવા તે ઉપમાન તેજ ઉપમેય અને ઉપમેય તેજ ઉપમાન એ રીતનું જે વર્ણન તે ઉપમાનોપમેય અથવા ઉપમેયોપમા*

(૩) પર્યાયેણ દ્વયોસ્તચ્ચેદુપમેયોપમા મતા ।

* ઉપમા અને પ્રતીપ એ બેના મેળાપથી આ અલંકાર થાય છે પણ જેવું સાદૃશ્ય આનાથી વર્ણવાય છે તેવું એ બેને 'પુરા લેવાથી વર્ણવાતું નથી તેમજ આના સાદૃશ્યથી 'આ બન્ને સમાન કોઈ નૃતિય પદાર્થ નથી' એ વાતની પણ પ્રતીતિ થાય છે.

દુષ્ટાન્ત ૧ બુ.

ખર ખર ઝરણાંનું વારિ વહે પહેન ! જેમ,
ત્યમ અલી ! સમયે તે અશ્રુનુ પુર ચાલ્યુ,
વચન મમ સુણીને પિતૃને નેત્રે, વહાલી
ખળ ખળ ખળ વારિ તેવું આ વહેતું આલી !

આમાં ઝરણાંનું વારિ અને અશ્રુનુ પુર જે ઉપમાન અને ઉપમેય તેમનેજ ઉપમેય અને ઉપમાન તરીકે ઉલટાવીને વર્ણવવામાં આવ્યાં તેથી ઉપમાનોપમેય.

દુષ્ટાન્ત ૨ બુ.

ઉંચા ઉંચા ઝાડ પુરપતિ મંદિર ટોચ શાં,
પુરપતિ મંદિર ટોચ ચુમ્બે તરૂં સમ અબ્બને.

આમાં ઝાડ અને પુરપતિ મંદિર ટોચ જે ઉપમાન અને ઉપમેય તેમનેજ ઉપમેય અને ઉપમાન તરીકે. ઉલટાવીને વર્ણવ્યાં તેથી ઉપમાનોપમેય.

***

દુષ્ટાન્ત ૩ બુ.

મદનકર મરોડી ખેંચતી શું કમાન

અતિ ઋતિ થઇ વાંકી મિત્ર ! આ બ્રૂસમાન.

પ્રેમાનંદ.

આ સત્યશામાની કોણેરી બ્રૂકટિનું વર્ણન છે. કવિ તેને મદનની કમાનની ઉપમા આપી મદનની કમાનને બ્રૂકટિની ઉપમા આપે છે એટલે બ્રૂકટિ જે ઉપમેય તેને મદનની કમાન જે ઉપમાન તેને ઉલટાવીને એટલે મદનની કમાનને ઉપમેય તરીકે વર્ણવે બ્રૂકટિને ઉપમાન તરીકે વર્ણવી એટલે ઉપમેયોપમા.

(૪) પ્રતીપાલંકાર—The Converse.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેયની પરસ્પર સ્પર્ધાનું
વર્ણન તે પ્રતીપ.

પ્રથમ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા: પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેયને ઉલટાવીને
કરેલું વર્ણન તે પ્રથમ પ્રતીપ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ, ૨ જી.

પ્રભાકર પ્રકાશ્યો આ, ત્હારી વકત્રપ્રભા સમો,
હસ્તપાદ સમાં બ્હાલી ખીલ્યાં અંબુજ તોયમાં.

આમાં પ્રભાકર એને વકત્રપ્રભા તેમજ અંબુજ અને હસ્તપાદ
એવાં પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને ઉલટાવીને વર્ણન કર્યું.
તેથી એ પ્રથમ પ્રતીપ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી, ૪ થી, ૫ મું.

તારા નેત્રસમાન કાંતિમય જે તે પદ્મ દુગ્ધુ જળે
ઢંકાયો શરી તાહરા મુખ સમો વસાંદનાં વાદળે;
જે ચાલે તુજ ચાલ તે પશુ હવે સૌ રાજહંસો ગયા,
તારા તુલ્ય વડે વિનોદ પશુ તે દૈવે ન વેઠાય આ !

લાઠશંકર.

(૪-૧) પ્રતીપમુપમાનસ્યોપમેયસ્વપ્રકરણનમ્ ।

(૧૮)

આમાં પદ્મ અને નેત્ર, શશિ અને મુખ, રાજહંસ અને સ્ત્રી
એ સર્વે પ્રસિદ્ધ ઉપમાન અને ઉપમેય તેમને ઉલટાવીને વર્ણવ્યા
તેથી એ પ્રથમ પ્રતીપ.

દ્રુપન્ત ૧ કું.

નભે જુઓ સૂર્ય ઘણો પ્રકાશ્યો,
પ્રતાપ પૂરો પ્રભુ શો વિકાશ્યો;
પ્રભાકરે આપ પ્રભા ન હીઠી,
હરે ! હરે ! કબજા હૃદ મીઠી.

પ્રેમાનંદ.

આમાં પ્રભાકરની પ્રભા અને વૃપની પ્રભા જે પ્રસિદ્ધ ઉપમાન
અને ઉપમેય તેમને ઉલટાવીને વર્ણવ્યાં તેથી પ્રથમપ્રતીપ.

દ્વિતીયપ્રતીપ.

વ્યાખ્યા:—ઉપમેયના અનાહર અર્થે ઉપમાનના ઉત્કર્ષનું
વર્ણન તે દ્વિતીય પ્રતીપ.

દ્રુપન્ત ૧ કું.

કેશપાશની પાસ, કુટિલતા ખલ તુજની,
તે તો કોણજ માત્ર ! તે ચપલા તરલાતણા.

(૪-૨) અન્યોપમેયલાભેન ચર્ચ્યાનાદરશ તત્ત્વ ।

આમાં કુટિલતા જે ઉપમેય તેના અનાદરને અર્થે કેશપાશ્વ જે ઉપમાન તેના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કર્યું તેથી એ દ્વિતીય પ્રતીપ.

* * *

દશાન્ત ૨ શ્લુ.

મુખડા સામે દર્પણુ ધરી
શાને ગર્વ ધરે મુન્દરી !
સોડે તેથીય અદકો ચન્દ
ગર્વ નહિ ધરઓ મતિમંદ !

૨.

આમાં મુન્દરીનું વદન જે ઉપમેય તેના અનાદરને અર્થે ચન્દ જે ઉપમાન તેના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કર્યું તેથી એ દ્વિતીય પ્રતીપ.

તૃતીય પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા:—ઉપમાનના અનાદરને અર્થે ઉપમેયના ઉત્કર્ષનું વર્ણન તે તૃતીય પ્રતીપ.

દશાન્ત ૧ શ્લુ.

નવધર મદ મનમાંતું, ચપળા ચમકી જતાં જરી નલમાં,
તીવ્ર કટાક્ષો તરલા કેરા, ચંચલ તુંથી અતિ જગમાં.

આમાં ચપળા જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે તરલાનાં તીવ્ર કટાક્ષો જે ઉપમેય તેના ઉત્કર્ષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ તૃતીય પ્રતીપ.

(૪૩) જણોપમેયલાભેન તથાન્યસ્યનાદરઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ બ્ધ.

પ્રમત્ત થા ન તું શાષ્ટા,

શ્વેત પક્ષથી હંસ ! માનસરના.

પુણ્ય જનોની કીર્તિ

ધવલ જણાયે તુંથી જગતપર હા !

આમાં હંસની ધવલતા જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે
પુણ્યજનોની કીર્તિથી ધવલતા જે ઉપમેય તેના ઉત્કર્ષનું વર્ણન
કર્યું તેથી એ તૃતીય પ્રતીપ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ બ્ધ.

સુરસરાજી રૂચિર સુલોચના,

બ્રમર જોઈ તને દુઃખ મોચના ?

રસવનાં કમળો અતિ ચેષ્ઠિયાં,

રસ ભર્યાં તજી શે દગ દેષિયાં.

પ્રેમાનંદ.

આમાં કમળ જે ઉપમાન તેના અનાદરને અર્થે નેત્ર જે ઉપ-
મેય તેનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ તૃતીય પ્રતીપ.

ચતુર્થ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા: ઉપમેય સાથે ઉપમાન સરખાવવા યોગ્યેય ન
હોય એવું જે વર્ણન તે ચતુર્થ પ્રતીપ.

(૬-૩) અવળેમાન્યસ્યોપમાયા અનિષ્પત્તિર્વંચન્ન તત્ ।

દષ્ટાન્ત ૧ છ.

તુજ કટિ સમ સન્નાર ! સિંહકટિના લંકને
ગણુ' હું તો નિઃસાર વ્યથાં માહરી કલ્પના !

આમાં સ્ત્રીની કટિ જે ઉપમેય તેની સાથે સિંહકટિ જે ઉપમાન
તે સરખાવવાને યોગ્યેય નથી એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ ચતુર્થ પ્રતીપ.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ છ.

તુજ મુખ કમલ સમુ સુન્દરી
ગણવું એ મ્હોટી ભૂલ ખરી !
કયાં તુજ મુખ ને કયાં એ ચન્દ !
મેળ મેળવે તે મતિમંદ !

૨.

આમાં સ્ત્રીનું મુખ જે ઉપમેય તેની સાથે ચન્દ્ર જે ઉપમાન
તે સરખાવવાને યોગ્ય પણ નથી એવું કહ્યું તેથી એ ચતુર્થ પ્રતીપ.

પંચમ પ્રતીપ.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાનનું 'યે શું' પ્રયોજન ? એવું જે વર્ણન
તે પંચમ પ્રતીપ.

દષ્ટાન્ત ૧ છ.

શીઠ ઝેર તું લે તરૂણી,
ભર્યું હજાહજ થકી હૃદય તહાર;

(૪-૫) પ્રતીપમુપમાનસ્ય કેમર્થ્યમપિ મચ્ચતે ।

તે તું પી લે ન ગણી

સાર આમાં એરે ન ઠીક ધારં.

આમાં એર જે ઉપમાન તેનું શું પ્રયોજન ? એમ વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી પંચમ પ્રતીપ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ નું.

કોકિલ ઢહું ઢહું કરતી,

સાખીરી ! તું પણ ફૂજન રડું કરતી;

ફૂજ તું સાખી ! શે અમથી

કામ વગરની કોકિલ આ બકતી.

આમાં કોયલ જે ઉપમાન તેની શી જરૂર ? અર્થાત્ તેનું નિષ્પ્રયોજન વર્ણવાયું તેથી પંચમ પ્રતીપ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું.

વદન રહારં નિરખ્યું સુંદરી,

તો પછી શું જોવાં ફરીફરી

પેહુ તોયજ પેહો ચન્દ

નીરખી શે થાવુ મતિમન્દ !

૨.

આમાં તોયજ એટલે કમળ અને ચન્દ્ર જે ઉપમાન તે તે શું જોવાં ! અર્થાત્ રહારં વદન જોયું એટલે તેમને જોવાં નિષ્પ્રયોજન છે એમ વર્ણવ્યું તેથી એ પંચમ પ્રતીપ.

(૬) રૂપકાલંકાર-Metaphor

વ્યાખ્યા:-ઉપમાન અને ઉપમેયના અભેદનું વર્ણન તે
રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છં.

કામિની કાય ભુમીમાં કુચ પર્વત દુર્ગમ
ન જા ત્યાં તું મનઃ પાન્થા વસે ત્યાં સ્મર તસ્કર.

આમાં કામિની કાય, કુચ અને સ્મર એ ઉપમેય અને ભુમી,
પર્વત અને તસ્કર એ ઉપમાન તેમના અભેદનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું તેથી એ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છં.

મન બ્રમર ઉર ધર તું,
નારી મુખકમળેથી દૂર રહેજે
જવ સ્મર ચન્દ્ર પ્રકાશે,
તવ નહિતર મધુલોભે પમડાશે.

આમાં મન, નારીમુખ, અને સ્મર એ ઉપમેય અને બ્રમર,
કમળ અને ચન્દ્ર એ ઉપમાન તેમના અભેદનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું તેથી એ રૂપક.

* * *

(૬) વિષય ~~વેદતાદ્રુપરજ્ઞાન~~ વિષયસ્ય ચત્ત્વરઃ ।
રૂપકં તત્રિધાધિક્યન્ પૂરણાદ્ભવોક્તિભિઃ ॥

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

કુંજે જ્યાં રસતંત્રની તુજથકી સિદ્ધિ હતી સાંપડી
 તીર્થે પ્રેમતણા જ તે થિર ઠરી તારાજ ધ્યાને બૂડી
 તાજે તારક નામમંત્ર તુજ જે તે એક જીભે જપી
 વાંછે છે તુજ સંગની સુમધુરી પીવા સુધા શ્યામજી.

કેશવલાલ.

આમાં કૃષ્ણ જે ઉપમેય અને યોગી જે ઉપમાન એ બેનો
 અભેદ વર્ણવ્યો તેથી રૂપક. જાણે કોઈ 'યોગી દિવ્યસુધાની પ્રાપ્તિ
 સારૂ પૂર્વે જ્યાં પ્રાચીન તંત્રમાં કરેલી સિદ્ધિ સાંપડી હોય તેના
 તેજ શ્રી શૈલ આદિ તીર્થમાં અચળ આસનવાળી દૃઢ ધ્યાન ધરી
 શક્તિનો તારક મંત્ર એક શ્વાસે જપ્યા કરે તેમ 'વિયોગી કૃષ્ણ પણ
 જ્યાં પૂર્વે પ્રસન્ન રાધાની કૃપાથી કામકામનાની સિદ્ધિ મળી હતી
 તેજ કુંજગૃહમાં રાધાના સમાગમ રૂપી અમૃતના પાન સારૂ રાધાનું
 નામ જપ્યા કરે છે.'

દૃષ્ટાન્ત ૪ થી.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમહાતા
 ચમલ કમલ જેવો વિશ્વને દેય શાતા;
 બલદ જગત રાખે ઔષધિ ચંદ્ર માતા
 જલદ ભગત ટીલે હર્ષ ધાવે સુગાતા !

પ્રેમાનંદ.

આમાં બળદ જે ઉપમેય અને ચંદ્ર જે ઉપમાન એ બેઉને એક રૂપે વર્ણ્યાં તેથી રૂપક 'પ્રેમાનો પ્રેમ-આપનાર બળદ પક્ષે પ્રેમાનનોનો સંયોગ કરાવનાર અને ચંદ્રપક્ષે પ્રેમા સ્ત્રી પુરૂષોને આલ્લાહ આપનાર. તેમજ વિશ્વને જ્ઞાતા આપનાર. એક પક્ષે પોતાનાં શીતળ કિરણથી અને બીજા પક્ષે પૃથ્વી ખેડીને.' 'બળદને હરણુ ધાવે છે' એ સમસ્યાપૂર્તિનું આ ઉદાહરણ છે.

અનુભવ અભેદક રૂપક.

વ્યાખ્યા:—ન્યૂન અને અધિકપણાએ રહિત એવું જે અભેદનું વર્ણન તે અનુભવ અભેદક રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬.

શીર્ષે ત્હેં કેશ ધાર્યાં તનું કૃત્ય કરીને સંયમી ! યોગ સાધ્યો,
નેત્રો તન્વાંગી ત્હારાં પ્રિય ! શ્રુતિ શ્રુતિનો પાર પામેલ એહો !
મુક્તાએ કે'ન બાકી કુચ સખી ! તુજને યોગી કે લોગી બાણું
ના ના આ સર્વ અંગે પ્રણયી પ્રિય સખી ! યોગી કે દિવ્ય બાણું.

આમાં ઉપમાન જે યોગી અને ઉપમેય જે પ્રણયિની એ બન્નેનો જૂદા જૂદા ધર્મોએ કરીને ન્યૂનાધિક્ય પણાથી રહિત એવો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ અનુભવ અભેદ રૂપક. જૂદાં જૂદાં સામ્યોનીયે મુજબ છે. યોગીએ અને વિયોગિનીએ માથે કેશ ધાર્યાં છે તેમજ બન્ને સંયમી છે અને તેમનાં નેત્રો શ્રુતિનો પાર પામ્યાં છે. એટલે કે યોગી પક્ષે વેદ વેદાંગનો પાર પામ્યાં છે અને વિયોગિની

પક્ષે શ્રુતિ એટલે કર્ણનો પાર. પામ્યાં છે અર્થાત કાન સુધી નેત્રાની અણી લાંબા છે 'નેત્ર અણિ અગ્રે શ્રવણ વિધ્યાં સોય થષ નિમી-ડઆં' એ મુજબ, તેમજ મુક્તામાં પણ કાંઈ બાકી નથી એટલે યોગી પક્ષે જીવનમાંથી મુક્તતા-મુક્તિ-મળવામાં બાકી નથી તેમજ વિયોગિનીને મુક્તા એટલે મૌકિક-મૌકિકતા હારે મળવામાં કાંઈ બાકી નથી તેને તો મળેલાજ છે પણ વિયોગને લીધે ફક્ત એકજ મૌકિક માળ ધારણ કરી રાખી હોય મૌકિક માળાઓની તેને અપેક્ષાએ નથી.

* * *

દ્વિષ્ટાન્ત રસ.

સ્મર જવરે આતુર તફંડે છે
ઉગારી લેા સંગ મુધાવડે એ
અહો ભિષગત્ન ! કરે શહોરે !
ઉપેન્દ્ર ! વજાત્મક ના ઠરે રે !

કેશવલાલ.

આમાં ઉપમાત જે ભિષગત્ન અને ઉપમેય જે ઉપેન્દ્ર તે બન્નેનો અભેદ ન્યૂનાધિક્ય પણાએ રહિત એવો વર્ણનો તેથી એ અનુભવ અભેદ રૂપક. આ રાધાની સખીની કૃષ્ણપ્રતિ ઉક્તિ છે.

ન્યૂન અભેદ રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ન્યૂનતાપૂર્વક અભેદ વર્ણન તે ન્યૂન અભેદ રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

પંચ બાણ વિનાના

ગણું હું લહમને સખા ! મનોજ અહો,
સર્વાંગે પરિપૂર્ણ

કુસુમશર વણ નયનથર સજશે !

આમાં સખા એ ઉપમેય અને મનોજ એ ઉપમાન એ બન્નેનો
અભેદ પંચબાણના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતા પૂર્વક વર્ણવેલો
તેથી એ ન્યૂન અભેદ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

તું તો દીસન્તી સુંદરી

ચતુર્ભુજવણ દેવી ખરી

• અહો દેખી થતો આનંદ

જેને નવ તે જન મતિમંદ

૨.

આમાં સુંદરી એ ઉપમેય અને દેવી એ ઉપમાન એ બેઉનો
અભેદ ચતુર્ભુજના હીનત્વે કરીને ઉપમાનની ન્યૂનતા પૂર્વક વર્ણવાયો
તેથી એ ન્યૂન અભેદ.

આધિકાભેદ રૂપક.

વ્યાખ્યા:—આધિક્ય સાથનું અભેદ વર્ણન તો આધિકાભેદ
રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬.

કૃતાન્ત કાળ સમુ રૂપ ત્યજી પાવક જગતને
પાળે છે, દુઃખ કાપે છે 'રાય' સાર્ય થતુ હવે.

આમાં રાય જે ઉપમેય અને પાવન જે ઉપમાન તે બન્નેનો
અભેદ કૃતાન્ત કાળ સમાન રૂપનો ત્યાગ કરી પાળવા અને દુઃખ
કાપવા રૂપ ધર્મે કરીને ઉપમાનની અધિકતા વર્ણવી તેથી તે
આધિકાભેદ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨૦.

સમદૃષ્ટિ ધરી શક્તિ ભલી
વિશ્વ રક્ષતી આ સુન્દરી
ચલાવતી સઘળુએ તન્ન
બુએ ન જે જન તે મતિમન્દ.

૨.

આમાં સુન્દરી જે ઉપમેય અને શક્તિ જે ઉપમાન એ બેઉનો
અભેદ વિષમ દૃષ્ટિવત્તે ત્યાગ કરી વિશ્વ રક્ષયુતી કંકિનરૂં ઉપમાનની
અધિકતા દોષતનપૂર્વક વર્ણવ્યો તેથી એ આધિકાભેદ.

અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાનના ઉત્કર્ષકે અપકર્ષ રહિત ઉપમેયનું
અભેદ વર્ણન તે અનુભય તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

ખીલે જોઈ તહાડું વહન કમળો હે પ્રિય સખી !
 અને જાયે તેથી ગહનતર અન્ધારજ શમી
 અમીનો જો કાંઈ ગરવ મનમાં ચન્દ્ર ધરતો
 ઝરે તેયે બિમ્બાધર થકી સખી ! ચન્દ્ર તુંય હો !

આમાં મુખને ચન્દ્રનું રૂપ આપી જોટલાં કાર્ક ચન્દ્ર વડે થાય
 છે તેટલાં તેનાથીયે થાય છે એમ વર્ણવ્યું એટલે ઉપમાનનો ઉત્કર્ષ
 કે અપકર્ષ ન વર્ણવતાં બન્નેનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ અનુભવ
 તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

સ્વરૂપ સદૃશા ઉર અંબરમાં
 સ્તન ધન નિકટે રસે;
 નવ નખ શશીને દીપવે હીસીને
 ભગણે મુગતા મિંચે.
 અવ કામિનીને અહહ વને
 રસશુ' રસેશ રીઝવે.

કેથવલાલ.

આમાં ઉર પ્રદેશને આકાશનું રૂપ આપી જોટલી વસ્તુએ
 આકાશમાં છે તે બધીયે ત્યાં છે એટલે કે 'કુચ ને વનનું', તે ઉપરના
 અંબરને ગગનનું રૂપ આપ્યું છે; સ્તનની બાજુ પરના નખના ડંખમાં

ઉદય પામતા બાળેરા ચંદ્રનો આરોપ કર્યો છે; તથા મણિમાળાને નક્ષત્ર મંડળનું રૂપ આપ્યું છે તેમજ 'અંબરમાં આકાશના આરોપથી કુચની ઉચ્ચતા ગમ્યમાન છે. નખના ડંખની રતાશ નવ શશીના રૂપથી સૂચિત છે. મોતીની માળા તે સત્તાવીશ મોટાં મોતીની એક સેરની નક્ષત્ર માળાજ છે તે બગલુના રૂપથી સમજાય છે આમ હૃદયમાનનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવતાં બન્નેનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી અનુભવ તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૩ ૬૭.

ચંડને ચોળિયો, મુંડને રોળિયો,
ત્રિશિરા મોડિયો, શો કરી કેળિયો ?
નોંધ તે દાનવો દેવિ ! આ માનવો,
ઇન્દ્ર છે આ નવો નાશ આ માનવો.

પ્રેમાનંદ.

આ ભીમની વનદેવતા પ્રતિ ઉક્તિ છે એમાં કહ્યું છે કે હે દેવી ! આ ચંડ મુંડ તેમજ ત્રિશિરા જેવો દાનવ નથી પણ માનવ અને તે પણ આરમ્ભ રૂદ્ર જેવો છે એટલે નવો રૂદ્ર છે. 'બગતનો સંહાર કરવાની શક્તિવાળા અગ્નીઆર રૂદ્ર તો જુના વખતથી જાણેલા છે પણ આતો આરમ્ભો રૂદ્ર છે.' આમાં રૂદ્ર સાથે અભેદપણે ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ વર્ણવ્યા સિવાય વર્ણન કર્યું તેથી એ અનુભવ તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાનના ધર્મના ન્યૂનત્વ સહિત ઉપમેયનું
અભેદ વર્ણન તે ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬.

ચતુર્વદન વિનાના

પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ બેજ હસ્ત વાળા,
ભાલ નેત્ર વિનાના

શિવ સમ સોહિ વ્યાસજી રૂપાળા.

આમાં પ્રાદરાયણ વ્યાસ જે ઉપમેય તેને પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને
શિવ એ ત્રણ ઉપમાનનું રૂપ આપી ચતુર્વદનત્વ ચતુર્હસ્તત્વ તેમજ
ભાલનેત્રત્વના અભાવે-ન્યૂનત્વે કરીને ખેડેનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી
ન્યૂનતાદ્રૂપ્ય રૂપક.

***

અષ્ટભુજા વણ તું કાલિકા

મુખ ભયંકર વણ ચંડિકા

દ્વિજીવ્હાવણ તું નાગણી !

હાયો રે હાયો શંખિણી !

૨.

આમાં શંખિણી જે ઉપમેય તેને કાલિકા, ચંડિકા અને
નાગણી એ ત્રણ જે ઉપમાન તેમનું રૂપ આપી અષ્ટભુજત્વ, મુખ
ભયંકરત્વ અને દ્વિજીવ્હાત્વના ન્યૂનત્વે કરીને ખેડેનો અભેદ વર્ણવ્યો
તેથી એ ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાના ધર્મના અધિક્ય સહિત ઉપમેયનું
અભેદ વર્ણન તે અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું,

આત્મારૂ કીર્તિ તેજ શશી રવિ આઃકા કેમકે સુર્ય જેવું
એને હું ને ગણું તો પ્રખરપણું એ ધારતું કબૂતર જેવું;
ને એ હિમાંશુ કેરો ગણું ઘુતિ સમું તો હિમાંશુ કલંકી,
ને એ નીમ્બો ક્ષયાર્થે તુજ સુકીરતિ જાય ના કાંઈ અંકી.

આમાં કીર્તિતું તેજ ને ઉપમેય તેને શશી રવિ ને ઉપમાન
તેનું રૂપ આપી અધિક્ય સહિત ઉપમાન ઉપમેયનો અભેદ વર્ણવ્યો
તેથી એ અધિક તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી, ૩ જી

પેટ વીંધેલ પ્રવાળી થકી
અધર પ્રવાળ તહારો સુંદરી
સોહિ અઢકો તુજ મુખચંદ
કલંકી ચંદ્રથી વધુ સોહનત.

૨.

આમાં અધર અને મુખ ને ઉપમેય તેને પ્રવાળ અને ચંદ્ર
ને ઉપમાન તેનું રૂપ આપી અમંગલ અને નિષ્કલંકત્વ રૂપ અધિક્ય
સહિત ઉપમાન અને ઉપમેયનો અભેદ વર્ણવ્યો તેથી એ અધિક
તાદ્રૂપ્ય રૂપક.

સમસ્ત વસ્તુ વિષયક સાવયવ રૂપક. +

વ્યાખ્યા :- એક મુખ્ય રૂપકતાં પ્રત્યેક અંગને બુદ્ધિ બુદ્ધિ
રૂપકોથી રૂપિત કરી કરેલું વર્ણન તે સમસ્ત
વસ્તુવિષયક સાવયવ રૂપક અથવા સાંમસમસ્ત
વસ્તુ વિષયક રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

બ્યાધ્રરૂપી કાળ પરે ચઢી,
કર ત્રિશુળ વિવળી સમધરી,
તાર તાર દેવી અંધિકા !
હુએ હુએ મુજને કરી કૃપા,

આમાં અંધિકા, તેને એકલીને રૂપ ન આપતાં તેનાં બાધ ને
ત્રિશુળ જે અંગો તેમને પણ રૂપિત આપ્યાં તેથી એ સાંગ
સમસ્ત વસ્તુ વિષયક.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

+સમસ્ત વસ્તુવિષયક શ્રીતા આરોપિતા વચ્ચે ।

કાવ્યપ્રકાશ દશમોસ્થાન કારિકા સાતમી.

When all the objects superimposed, are also
like the subjects of superimposition, expressed,
then there is an Entire Metaphor.

D. T. Chanderkar. B. A.

લક્ષ્મી વ્યાપ્ત વિદ્યુત વડે શાર્ગેન્દ્ર ધનુ મુકત
કરૂણાંબુદ ! રક્ષો, પીડયો ભવતાપે અતિ કુંજ.

૨.

આમાં કરૂણાંબુદ જે વિષય તેને એકલાને રૂપ ન આપતાં તેનાં
લક્ષ્મી અને શાર્ગે જે અંગો તેમને પણ રૂપિત કર્યાં તેથી એ
સાંગ સમસ્ત વસ્તુ વિષયક.

એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ રૂપક *

વ્યાખ્યા:—એક મુખ્ય રૂપકનાં કેટલાંક અંગને જૂદા રૂપ-
કોથી રૂપિત કર્યાં હોય અને કેટલાંક અધ્યાહુત
હોય એવું જે વર્ણન તે એક દેશ વિવર્તિ
સાવયવ અથવા સાંગ એક દેશ વિવર્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું,

પાસાધિ હરત શા કાળ પંજરેથી હડી અને
આનન્દ કુંજમાં હાવાં ભોળું તે પણ વિચરે.

* સ્રોતાઆર્થાદિ તે યસ્મિન્નેકદેશવિવર્તિ તમ્ ।

કાવ્ય પ્રકાશ દશભોલ્લાસ કરિત ૮ મી.

When some of the objects suprimposed are
expressed by words, and some are to be under-
stood by the force of the sense of the sentence,
it is **एकदेश विवर्ति**. D. T. Chandorkar B. A.

આમાં કાળને પંજરનું રૂપ આપ્યું અને આનન્દને કુંઠનું રૂપ આપ્યું પરંતુ વિચરનાર જે પક્ષી તેનું સખ્ત વડે કથન પણ ન કરવામાં આવ્યું તેથી એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

મોનાં ખૂબ ઉછાળતો જલધિ આ જે હાલ દેખાય છે.
પૈસાના અભિમાનિ શેઠ જનનો તે એક દૃષ્ટાન્ત છે;
કાળે અદ્ભૂત ફેરફાર બનવા કેરા નમૂનોજ છે.
મેઘોને વળી પાણી રૂપ રૂપિઆ લેવા તણી એક છે.

ભાર્ગવશંકર.

આમાં હેલ્કી લીટીમાં પાણીને રૂપિઆનું અને સતુરને એકનું રૂપ આપ્યું પરંતુ મેઘને ધનાર્થીનું રૂપ નથી આપ્યું તેમજ સખ્ત વડે ધનાર્થીપણાનો આરોપ પણ વર્ણવ્યો નથી તેથી જો એક દેશ વિવર્તિ સાવયવ.

રૂપક રૂપક.

વ્યાખ્યા: રૂપકની પરંપરા-રૂપકના રૂપકનેયે રૂપિત કરીને કરેલુ વર્ણન તે રૂપક રૂપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

કરકમળ રંગભૂમિ પરે, શો રંજ આ જામ્યો સખી,
જો નાયતી આ જલશીકર સુહૃદ્ય મૌલિક નરંકી,

જાએ અહીં, દોડે તહીં, બહાલી ! જતી જોતાં સરી,
શું પ્રમદવનના હેમ હમ્યે અપ્સરા આ નાયતી !

તેલવાળા હાથમાં પાણીનું ટીપુ પડ્યું હોય અને તે જોમ
આમ તેમ દોડે અગે જોનારને આનંદ થાય તેનું આ વર્ણન છે.
જેમાં ઠરે જોડે હાથને કમળનું રૂપ આપી પાણુ તેનેજ પ્રીતી
રંગભૂમિ વડે રૂપિત કરવામાં આવ્યું તેમજ જલ શીકરને
દિવ્યમૈત્રિતક વડે રૂપિત કરી પાણુ તેનેજ પ્રીતી નર્તકી વડે રૂપિત
કરવામાં આવ્યું તેથી એ રૂપક રૂપક.

* * *

મુખામુજ ચન્દ્રે સુંદરી
આ શી નવલી લીલા કરી !
ખીન્દી બ્રમર કલંક શી જોઈ
મનડુ મુગ્ધ ગયું લોભાઈ.

૨.

આમાં મુખને અમુગ્ધ વડે રૂપિત કરી પાણુ તેનેજ ચન્દ્ર વડે
રૂપિત કરવામાં આવ્યું તેમજ ખીન્દીને બ્રમર વડે રૂપિત કરી પાણી
પ્રીતી તેને કલંક વડે રૂપિત કરવામાં આવી તેથી એ રૂપક રૂપક.

માલારૂપક.

વ્યાખ્યા: એક હમેયને અનેક ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને
કરેલું વર્ણન તે માલારૂપક.

દશાન્ત ૧ બ્લુ.

ઐહાર્યે શીખીના સમો, અખીઝરે હિમાંશુ શુ વકત્રથી,
યુધિષ્ઠિર સમાન સત્ય વદતો, અર્જુન શો પ્રકમી,
ભીષ્મે પાળી પ્રતિજ્ઞ તેય બૂલવે દાતાર તો કર્ણ શો,
એવો હે નૃપ તું અહો ! જગતમાં ના અન્ય દેખે દીડો.

આમાં નૃપ જે ઉપમેય તેને શીખી, હિમાંશુ, યુધિષ્ઠિર,
અર્જુન, ભીષ્મ, કર્ણ વિગેરે અનેક ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને
વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી એ માલારૂપક.

* * *

દશાન્ત ૨ બ્લુ.

વૃદ્ધોપદેશ શુભ શિક્ષણનો અમનો,
રસ્તો વળી સરલ સાંકડથી બન્યાનો,
વૃદ્ધોપદેશ રૂપિ સર્જન સાંપડયાથી,
દુઃપ્રાય તાપ રૂપિ શત્રુની વેદનાથી.

ભાઈશંકર.

આમાં વૃદ્ધોપદેશ જે ઉપમેય તેને શુભ શિક્ષણનો અમનો,
સરળ રસ્તો તથા સર્જન એ ઉપમાન વડે રૂપિત કરીને વર્ણવવામાં
આવ્યેથી માલારૂપક.

દશાન્ત ૩ બ્લુ.

આઠર્પા-પુરો મોહ-મૌલિ હલવી હેત્રી રચી ફૂલની
હુલાવી દગ ગોપાં થનિત કરી દેતી મહા મોહની;

ઠારંતા વળી દુબટ દાનવતણાં વૃદ્ધોનો ઉચ્ચાટની,
ગ્રિંચો શ્યામનો વાંસળી રસમુધા કાલિંદીના ઘાટની.

કેશવલાલ.

આમાં વાંસળી જે ઉપમેય તેને મોહની વિદ્યા અને ઉચ્ચાટની
એટલે નાશ કરવાની શક્તિ એ ઉપમાન વડે રૂપિત કરી વર્ણન
કરવામાં આવ્યું તેથી એ માલારૂપક.*

(૬) પરિણામાલંકાર-Commutation

વ્યાખ્યા:—ઉપમાન ઉપમેય સાથે એક રૂપ ધરાવે તેની
ક્રિયા કરે એવું જે વર્ણન તે પરિણામાલંકાર.

* આ અને બીજાં દષ્ટાન્તોમાં ટીકામાં* ઘટાવેલા અલંકાર
સિવાય બીજા અલંકાર પણ રહેલા હોય છે પણ તે ને જણાવતાં
જે જે અલંકારના દષ્ટાન્ત તરિકે તે કાવ્ય આપ્યું હોય તે તે
અલંકારોજ ઘટાવીને વર્ણવવા કવિત ધાર્યા છે. દાખલા તરિકે આ
દષ્ટાન્તમાં ઉલ્લેખ, સ્વભાવોક્તિ તેમજ દારૂક દીપક એ અલંકારો
પણ છે પણ દષ્ટાન્ત માલારૂપકનું ગણ્યુ હોવાથી માલારૂપકજ ઘટા-
વીને વર્ણવ્યો છે. આમ કરવાનું કારણ એટલું જ કે શીખનારને
મુશ્કેલો ન થાય. અલંકારો બધાએ શીખ્યા પછીથી કયા કાવ્યમાં
કયો અલંકાર છે એ જાણવું મુશ્કેલ નથી એટલે આ રીત યોગ્ય
છે એમ લાગ્યા સિવાય નહિજ રહે.

(૬) પરિણામઃ ક્રિયાર્થશ્ચોદ્વિષયી ત્રિષયાત્મના ।

દુષ્ટાન્ત ૧ છ.

તાતપાદે લખ્યું જ્યારે પોતાના કરપક્ષથી
જેથું તે માલ્યરી જાતે મહેં નેત્રામ્યુજ આ થકી.

આમાં ઉપમાન જે પદ્ય તેણે ઉપમેય જે કર તેની સાથે મળાને
તેની લખવા રૂપ ક્રિયા કરી તેમજ ઉપમાન જે અમ્યુજ તેણે ઉપ-
મેય જે નેત્ર તેની સાથે મળાને તેની જોવા રૂપ ક્રિયા કરી તેથી
પરિણામ.

* * *

દુષ્ટાન્ત ૨ છ.

આ પુષ્પોની સુમંધિ મધુર મધુરજો, આવતી અંગ લેદે,
આ હંસો શબ્દ સાંધી મહન શર સમા ધ્રાવથી છાતી છેદે.
પ્રેમાનંદ.

આમાં ઉપમાન જે શબ્દ તેણે ઉપમેય જે આણુ તેની છેદવા
રૂપ ક્રિયા કરી તેથી એ પદ્ય પરિણામ.

(૭) ઉલ્લેખાલંકાર-Representation.

વ્યાખ્યા:—નાનાવિધ ધર્મવાળી એક વસ્તુને તેના જૂદા
જૂદા ધર્મને યોગે અનેક જણ અનેક પ્રકારે
માને એવું જે વર્ણન તે ઉલ્લેખ.

(૭) बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।

स्वस्विवर्मेदाद्वृत्तीतृणां विषयाणां तथा कवचित् ।

पञ्चशतधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥

સાહિત્ય દર્પણ કારિકા ૧૮૨

ઉદ્દેશના એ સામાન્ય પ્રકાર છે. એક રૂપક સહિત અને બીજો શુદ્ધ.

દૃષ્ટાન્ત ૧૭.

શ્રી બ્રહ્મા, વરુણેન્દ્ર, શિવ, સ્મરને શ્રીકૃષ્ણ કે રામને કે માફત અને ગણાધિપ પ્રભુ માયા પરબ્રહ્મને, કિંવા વાકવ, વિશ્વકર્મા, અનિલ, ત્રાતા જગન્નાયક જેવો જેહ ગણુન્ત ઇષ્ટ, વિભુનુ તેવું કરે દર્શન.

આમાં અનેક ધર્મેયુક્ત એવો વિષ્ણુ ને એક વસ્તુ તેનાં તેના અનેક ધર્મના યોગે કરીને જૂદા જૂદા માણુએ અનેક રીતે દર્શન કર્યાં તેથી એ ઉદ્દેશ્યાલંકાર. એમાં વિષ્ણુને અનેક ઉપમાનાથી રૂપિત કરવામાં આપ્યાથી એ રૂપક સહિતનો ઉદ્દેશ્ય કહેવાય.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

વૃદ્ધાઓએ ગજત્રાતા શ્રીકાન્ત તરૂણી સ્ત્રીએ

બાલાઓએ યથાસ્થિત નિરખ્યાજ શ્રીકૃષ્ણને.

આમાં શ્રીકૃષ્ણ ને અનેક ધર્મેયુક્ત એવી એક વસ્તુ તેને તેના જૂદા જૂદા ધર્મના યોગે કરીને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, તરૂણીઓ અને બાલાઓએ જૂદે જૂદે રૂપે જોયા તેથી ઉદ્દેશ્યાલંકાર પણ એમાં કૃષ્ણને કોઇ ઉપમાનાથી રૂપિત કરવામાં ન આવ્યા તેથી એ શુદ્ધ ઉદ્દેશ્યાલંકાર ગણાય.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

આ સંસાર અનેક શિક્ષણ બલાં લેવાની કોલેજ છે,
લોકો કેરી વિચિત્ર રીતિ કૃતિઓ જોવા તણા ખેલ છે;
સારાસાર તણા પૃથક્કરણનો સંચો મુવિસ્તીર્ણ છે,
વિદ્યારૂપી વહાણુથી જ તરવા જેવો દરીઆવ છે.

ભાષ્યકર.

આમાં સંસાર જે અનેક ધર્મે યુક્ત ઐક વસ્તુ તેને તેના
જૂઠા જૂઠા ધર્મને યોગે કરીને અનેક શિક્ષણ લેવા રૂપ, લોકોની
વિચિત્ર રીતિઓ, તથા ક્રિયાઓ જોવા રૂપ, સારાસારના પૃથક્કરણરૂપ
અને વિદ્યારૂપી વહાણુથીજ તરવા યોગ્યપણા રૂપ વિષયોના ગોઠવી
* કોલેજ રૂપે, ખેલ રૂપે, સંચો રૂપે અને સમુદ્ર રૂપે વર્ણવવામાં આવી
તેથી એ ઉદ્દેશજાત્રાકાર, અને એ રૂપક સહિત દોવાથી રૂપક સાથેના
ઉદ્દેશખાલકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૪ બુ.

વસાંત આ ' પેન્ટર ' * છે તરૂતણો
પ્રપંચી ' ઓફીસર ' † છે અનંગનો,
પ્રવીણ ' ઇન્સ્પેક્ટર ' x ચંદ્રમાતણો
અપૂર્વ છે ' ટીચર ' + કોકિલા તણો.

ભાષ્યકર.

* ચિત્રકાર. † કામદાર. x પોલીસનો ઉપરી + શિક્ષક.

આમાં વસંત જે અનેક ધર્મયુક્ત એક વસ્તુ તેને જૂદા જૂદા ધર્મોને યોગે કરીને 'વૃક્ષોના ચિતરવા ૩૫ વિષયમાં ચિતારે છે, કામદેવનો કારભાર ચલાવવાના વિષયમાં પ્રપંચી કામદાર છે, ચંદ્ર તરફથી વિરહીઓને પકડવા તથા દમવાના વિષયમાં પોલીસનો વિપરી છે અને કોકિલાઓને પંચમનું શિક્ષણ દેવાના વિષયમાં શિક્ષક છે,' એમ વર્ણવી તેથી એ ઉલ્લેખાલંકાર; પણ તેમાં કાંઈ ૩૫૪ ન હોવાથી શુદ્ધ ઉલ્લેખાલંકાર.

(૮) સ્મૃત્યલંકાર-Reminiscence.

વ્યાખ્યા:—એક વસ્તુને જોઈ તેના જેવી અથવા તેની કે તેના જેવીની સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી વસ્તુનું સ્મરણ થાય તે સ્મૃતિ અલંકાર.

દા.ત ૧ હુ.

ઈન્દુ જગન પ્રકાશ્યે।

જોઈ સુજને સ્મરણ થયું સુખનું;

પણ એ કાંતિ ક્યાં છે !

હર, હર, શે લાવું સુખ સ્વરનું

(૮-૧-૧૦) સ્યાત્સ્મૃતિ આન્તિસંદેહૈસ્તદ્કાલંકૃતિત્રયમ્ ।
સ્મૃતિ આન્તિસંદેહૈઃ સાવૃશ્યાન્નિવધ્યમાનૈઃ ।
સ્મૃતિ આન્તિમાન્સંદેહૈઃ ઇતિ સ્મૃત્યાદિ
પદાકિતમલંકારત્રયં ભવતિ ।

આમાં ધનુને જોઈ તત્સદૃશ મુખની સ્મૃતિ થઈ તેથી એ સ્મૃતિ અલંકાર.

દ્રશ્યંત ૨ જી.

ગજડે ઘને ધારા પડે વીજળી ઝળુકે અગ્રમાં,
ઝોળાળુએ અન્ધાર છેને છાઈ સઘળે તરૂંધરા;
ને નગ ઉભો આ સાંભર્યું નાહો મહને વૃદ્ધા જતી,
આ નગ ઉપર કાનસ લઈને હસ્તમાં ગ્રહી લાકડી.

આમાં વીજળી, અગ્ર અને તરૂંધરાને જોઈને તત્સદૃશ કોઈ વૃદ્ધાના હસ્તમાં લાકડી અને કાનસ ગ્રહીને જવા રૂપ અન્ય વસ્તુનું સ્મરણ થયું તેથી એ સ્મૃતિ અલંકાર.

* * *

દ્રશ્યંત ૩ જી.

વિરહ દુર્ખળ વલ્લભની છાત્રી,
કુરી કુરી હરિ પાંદુર મુતિથી;
મનડું મનમથ મિત્ર રહ્યો મથો,
હરિહરિ! ગતી શુદ્ધિ, ઢળી ધૃતિ.

કેશવલાલ.

આમાં હરિ એટલે ચંદ્રની પાંદુર એટલે શીઝી, સફેદ પુષ્પીનેવો મુર્તિ જોઈ શાધાને વિગેગે ઢળણા એવા શ્રીકૃષ્ણના મુખનું સ્મરણ થયું તેથી એ સ્મૃતિ અલંકાર.

(૧) અન્યલંકાર-Mistake.

વ્યાખ્યા: એક વસ્તુને જોઈ તેના જેવી અથવા તેની સાથે
સંબંધ રાખતી એવી બીજી વસ્તુની ભ્રાંતિ થાય
તે ભ્રાંતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ શુ.

મર્કટ અહીંધર ભ્રાંત, ધરીને ઘસતો દોરડું;
ઘસે ધરી ઉર ખન્ત ઉંચુ કરી ઘડી ઘડી જુએ.

આમાં દોરડામાં મર્કટને અહીંધરના મુખની ભ્રાંતિ થઈ એમ
વર્ણવ્યુ તેથી ભ્રાંતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૨ શુ.

પદ્માશ કેદ પુષ્પ જાણીને શુક ચંચુમાં,
પડે ભ્રમરને શુક, જામ્બુ ફળ જાણી ગઈ.

આમાં શુક ચંચુમાં પદ્માશ પુષ્પની, અને ભ્રમરમાં જામ્બુ-
ફળની ભ્રાંતિ વર્ણવી તેથી ભ્રાંતિ અલંકાર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ શુ.

સૂચક સુરથી પૂરીપૂરી સુરલી
પિયુ તન નામ જ ગાયે,
રજ તુજ પગની ગણી મારગની
ધૂળ ઉડતી વધાયે;

(૪૫)

યમુના તીરે બારી અધીરે

કુંજે કુંજવિહારી.

કેશવભાવ.

આમાં પવનને લીધે ધૂળ ઉડતાં રાધાના આગમનની આંતિથી
કૃષ્ણને ધૂળો વધાવતા વર્ણવ્યા તેથી એ આંતિ અલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ.

નિશ્ચે મહેં વીજળીને, લધુમતિ સમજે,

સ્રી ગણી મિત્ર મહારા.

પ્રેમાનંદ.

આમાં વિજળીને આંતિથી સ્રી ગણી એમ વર્ણવ્યુ તેથી એ
આંતિ અલંકાર.

(૧૦) સન્દેહાલંકાર--Doubt.

વ્યાખ્યા:-એકને જોઈ બીજી વસ્તુ યાઃ આવે અને એમાંની
એ કયી એવી શંકા ઉપજે એવું જે વર્ણન તે
સંદેહાલંકાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ થુ.

તારક કેરી જોડે દેહ મંદિરે આ જડી;

કે પછી મોઘાં રત્ન તેનો નિશ્ચય ના થતો.

આમાં નેત્રનું તારકની જોડ છે કે મોઢાં રત્ન છે તેનો નિશ્ચય નથી થતો એવું સદેહાત્મક વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ સદેહાલંકાર.

દ્રષ્ટાન્ત ૨૦૪.

પલ ખલ ! ત્હારી જાય, કિંવા ભજ ભગ એમ કહે,
આ તુજ ઘટિકાયત્ર રહ્યજ પડે નવ કું મહુને.

આમાં ઘટિકાયત્ર ' પલ ખલ ત્હારી જાય ' અથવા ' ભજ ભગ ' એટલે ભગવાનને ભજ એ ખેમાંનું શું કહે છે તેનો નિશ્ચય ન થયો તેથી એ સદેહાલંકાર.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૩ ૦૫.

ઉભે અભિનિધિ કિરણ પ્રગટયાં, કળા થઈ પ્રકાશ,
જ્યોતે જ્યોતથી સ્થંભ પ્રગટયો શું એથી થંભ્યો આકાશ ?
કામિનીનો પરિમળ ખડેકે, કળા શોભે લક્ષ,
શકે ધરાધર વાસ લેવા મહડ્યો સંદન વૃક્ષ.

પ્રેમાનંદ.

આમાં કામિનીના પરિમળનું લક્ષકળા શોભે છે કે સંદનવૃક્ષે વસ્યા એટલે નાગ વાસ લેવા મહડ્યો છે ? એવું સદેહાત્મક વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ સદેહાલંકાર.

દુષ્ટતા ૪ થી.

વેલી કે અલબેલી,
હેલી મળી વને જુઓ વેલી.
ઉરજ કુસુમ અંકુરિત.
અખળા કે એ શકે હશે વેલી !
પ્રેમાનંદ.

હેલી એટલે સખી અને મેજા એટલે મળીને જુઓ કે એ તે વેલી છે કે સ્ત્રી છે ? તેમજ પેલાં અંકુરિત એટલે રવાંટાં રૂપી અંકુરવાળાં ઉરજ એટલે રતન છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળાં ફૂલ છે ? એમ સંદેહાત્મક વર્ણન કર્યું તેથી સંદેહાલંકાર.

દુષ્ટતા ૫ થી.

નોયે નોયે નવાંગી ગગન તહિત એ.
શુદ્ધ શૃંગાર સાર્યા;
શંકા છે સ્વલ્પ એમાં વચન શર મને,
વિઘ્નને દેમ માયાં ?
પ્રેમાનંદ.

આમાં એ નવાંગી નથી પણ વિજળી છે એમ કહી પાછું શુદ્ધ શૃંગાર સાર્યા છે એટલે અને વિજળી હોય તો ખોલે નદિ માટે વિજળી નદિ હોય એમ કહી સ્ત્રી છે કે વીજળી એ સમગ્રજીવ નથી એમ સંદેહાત્મક વર્ણન કર્યું તેથી સંદેહાલંકાર.

(૧૧) અપન્હુત્યલંકાર-Concealment.

વ્યાખ્યા: અન્ય પદાર્થના આરોપ માટે કોઈ પદાર્થનો ધર્મ નિષેધ કરી કરેલું વર્ણન તે અપન્હુતિ અલંકાર. અપન્હુતિ અલંકારના અન્ય લેહોથી વિશુદ્ધ હોવાથી આને સાધારણતઃ શુદ્ધાપન્હુતિજ કહે છે.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

આ સૌ તારક નહોય, કિન્તુ પ્રિય સખી એ બધાં,
હેમ હૃદયનાં રતન, સુરગંગાને કાંકડે.

આમાં રતનનો આરોપ કરવા માટે તારના તારત્વ ધર્મનો નિષેધ વર્ણવવામાં આવ્યો તેથી એ શુદ્ધાપન્હુતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

ના ના ના શર નોંય પ્રાવૃષ લહી, પીયૂષ ગાંડુ ભરી,
વાણી ફૂપ કુસુમ નાખી વીજળી, આકાશમાં સંચરી;
નિશ્ચે એ મનથી કંઈ નવ ફરે, ત્યારે હું યાંચા કરું
જે ગર્જા ધન તો લહુ તડિતને, અંધત્વ માડું હરું.
પ્રેમાનંદ.

આમાં પ્રાવૃષ એટલે વર્ષાનું આરોપ કરવા સાફ (વચનમાં) શરતનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો તેથી એ શુદ્ધાપન્હુતિ.

(૧૧) શુદ્ધાપન્હુતરંગ્યસ્યારોપાર્થો ધર્મનિગ્રહઃ ।

હેતુવપન્હુતિ.

વ્યાખ્યા: શુદ્ધાવપન્હુતિ એ યુક્તિપૂર્વક-હેતુપૂર્વક હોય તે
તે હેતુવપન્હુતિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હ.

નહિ નહિ આતો ચન્દ્ર, કલંક કેં તેમાં નથી;
તેમ દિવાકર નહોય, અમી બધું એમાં વળી.
સુધાતણો આગાર, ચન્દ્ર સુધા ખાલી થતાં,
લેતો તે આ તુજ, ખરે સહચરી ! મુખડુ.

આ મુખના વર્ણનમાં અકલંક હોવાથી ચન્દ્રત્વનો અને અમી
હેવાથી દિવાકરત્વનો હેતુપૂર્વક નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ હેતુવપન્હુતિ.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ હ.

શત શોલા મંદર તણી લાગી શશીને બાલ,
મંથન સમયે, મુખ ફેરે શશક હરિણ. બ્રમજાળ.

૨.

આમાં ચન્દ્રમાં જે કલંક છે તે વાસ્તવિક રીતે કલંક નથી
પણ એ તો મંથન સમયે મંદરાચળની કેટલીક શીલાઓ પડી ગઈ
હતી તે શશીને વાગી હતી તેનો હજી પણ રહી ગયો છે તે છે

(૧૧-૨) સ ષષ યુક્તિપૂર્વશ્ચેદુચ્યતે હેતુવપન્હુતિ ।

પણ મુખીઓ તો તેને હરણુ છે, સમણુ છે એમ કહે છે એ માત્ર
જમજગ છે, એ રીતે ચન્દ્રમાં કક્ષકત્વનો હેતુપૂર્વક નિષેધ વર્ણવ્યો
તેથી એ હેતુપ્રત્યુત્તર.

પર્યસ્તાપન્હુતિ.

ગ્રાહ્યા:—એક વસ્તુમાં રહેલા ધર્મનો અન્ય વસ્તુમાં
આરોપ કરવા સાફ કરેલું નિષેધ વર્ણન તે
પર્યસ્તાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

માનસ સરના હંસ, બૂલ્યો, કમળ એ નહિ શુચિ,
મહિ મથન સમ પેળ, કરકમળ અપુ છે રડુ.

આમાં કમળત્વનો કરને વિષે આરોપ કરવાનો માટે કમળમાં
તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો તેથી એ પર્યસ્તાપન્હુતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

નથી હળાહળ વિષ, ત્રિપ રમા,
જન જણાય એ વાતે બૂલ્યા;
વિષ પોં મુખે જાગે ત્રિપુરાર,
રમા અડગે ઉઘે મોરાર.

૨.

(૧૧-૩) અન્યત્ર તદ્વારોપાર્થઃ પર્યસ્તાપન્હુતિસ્તુ સઃ ।

આમાં વિષત્વનો રમા ને વિષે આરોપ કરવાને માટે વિષમાં તેનો નિષેધ-વિષ એ વિષ નથી કારણ કે વિષ પીને તો ત્રિપુનાર ને શંકર સુખે મોજ કરે છે. (ઝેર પીનારને ઘેન-નિદ્રા આવે તેવું કાંદેળ શંકરને નથી થતું) પણ વિષ તો રમાજ છે કારણ કે તેને અડવાથીજ મોરાર ને હરિ તેને ઘેન આવે છે-નિદ્રા આવે છે-એ રીતે વર્ણવ્યો તેથી એ પર્યસ્તાપન્હુતિ.

બ્રાંતાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યા:—પ્રકૃત વસ્તુમાં થયેલો સંદેહ ટાળવા યથાર્થ અર્થ આપી કરેલું વર્ણન તે બ્રાંતાપન્હુતિ.

દશાન્ત ૧ લુ.

હે કુસુમશર ! નવપીડ આ તો, નથી જટા મુજ કેશ છે. નથી આ ગરજ કરતુરી પણ નહિ ચન્દ્રકેશા કુસુમ એ, નથી ચોળી મહેં કેં ભસ્મ શરીરે વિરહની એ ધરલતા હું તો વિરહીણી ! વાળ ત્હારાં શિવ બ્રાન્તે શર છુટ્યાં.

આ વિરહીણીની ઉક્તિ છે, હે કુસુમશર ! શિવની બ્રાન્તિથી તું કાં મ્હને પીડે છે ? ત્હારાં બાણ છોડ્યાં છે તે પાછાં વાળી લે-પાછાં ખેંચી લે, કારણ કે હું કાંઈ શિવ નથી. મ્હારે માથે આંધેલી જટા નથી પણ શીરના વાળનો અંબોડો છે. ગળે ઝેરનો નિલગ્ધ

(૧૧-૪) બ્રાંતાપન્હુતિરન્યસ્ય શક્તિયાં આગ્નિચારણે ।

નથી પણ કરતુરી લેવન ક્યું છે તે છે, વળી માથે કાંઈ ચન્દ્રલેખા
નથી પણ પુષ્પ છે તેમજ મ્હારે શરીરે કાંઈ બરમ ચોળેલી નથી
પણ વિરહજનિત ધવલતા છે-શીકાશ-પાંદુરતા છે. આમ કલ્પિત
બ્રાંતિનું નિવારણ કરી ચથાર્થ અર્થનું કથન ક્યું તેથી એ બ્રાંતાપન્કુતિ *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

થાય તાપ અંગે અતિ થાય વળી દોમાંચ,
‘સખીરી ! જવર આવ્યો તહને ?’

નહિ એ સ્મરવૃતાન્ત.

આમાં તાપ કરે છે એ સ્મરવૃતાન્તનું કથન ક્યું પણ જવરનો
પણ એ સાધારણ ધર્મ હોઈ સખીએ પુછ્યું કે જવર આવ્યો કે શું
તેનું ચથાર્થ વાત જે સ્મરવૃતાન્ત તે રહી સખીની બ્રાંતિનું નિવારણ
ક્યું તેથી બ્રાંતાપન્કુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

જેનું ક્યું પાણિ - ૩ હણ તે કેમ ઠયાં છાંડી ગઈ,
છાયાડપે મુજપાસ રહે તે ત્યાગી મુજને ઠયાં ગઈ

* કુવલયાનંદકાર લખે છે કે દણ્ડી ત્વચ્ર તત્વાશ્યાનો-
પમેત્યુપમાભેદ મેને । યદાહ-ન પદ્મ મુક્તમેદેદં ન મુંગો
ચક્ષુષી રમે । इति विरपष्टस । वृश्यास्तत्वाश्यानोपमा मता ।
એટલે કે કણ્ડી. આને તત્વાશ્યાનો પમા નામનો ઉપમાનો એક ભેદજ
માને છે તેનું બીજું દૃષ્ટાન્ત એ એમ આપે છે કે ‘આ પદ્મ નથી પણ’
સુખ છે. આ ભૃંગો-બ્રમરોનો નથી પણ ચક્ષુ એટલે આંખોજ છે.

હું ભાઈ જ્યાં ત્યાં આવતી, વળી જે મહેને હતી દોરતી
શું વૃદ્ધા આપ ત્રિયા ગયું? નહિ બાપુ, મહારી લાકડી x

આમાં પ્રકૃત વસ્તુ જે લાકડી તેને વિષે વાત થતાં સાંમગનારને
આંતિ થઈ કે શું આપની ત્રિયા ? તેનું મથાર્ય વસ્તુ જે લાકડી તે
કહી સમાધાન કર્યું તેથી-આનાપન્હુતિ.

* * *

દેખાવત ૪ થુ.

કપે ગાત્ર વિવર્ણતા વળી ધરે રામાવાળી નીકળે
કાયા તે અકડાઈ જાય અતિશે આંખોથી આંધુ પડે
શું કાંઈ નરને વિલોકી ઉપજ્યા સાત્વિકભાવે ત્હને
નારે આ રૂંતુના પ્રભાવથી થઈ એવી અવસ્થા મને

ભાઈશંકર.

આમાં કાંઈ નરને જોઈ ત્હને સાત્વિક ભાવે ઉપજ્યા કે શું ?
એ સંકાતું મથારિયત વાત કહી નિવારણ કરવામાં આન્યું તેથી એ
આનાપન્હુતિ.

- x સુન્દરી સુખોધના ઓગસ્ટ ૧૯૧૬ ના અંકમાં મહારા તખ્તસુસથી
મહાર પડ્યું હતું તેમજ રા. છગતલાલ હ. પંડ્યાએ હાસ્યજનક વાર્તા
લાખમાં એક સંસ્કૃત શ્લોકનો ભાવાર્થ જણાવવા કુટુંબમાં આંધું છે.

છેકાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યા: ખીખની શંકાથી સત્ય પદાર્થ યુક્તિ પુરઃસર
છુપાવી કરેલું વર્ણન તે છેકાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

વસો કરે વિશ્વથ સખી ! રોમાંચ સ્તનપર અસુપરે
ને કણુમાં આદહાદકારક શાન્તસ્વર પડધા પડે;
પરિતૃપ્ત નાસા ગંધથી—

‘કો નાગરિક મળ્યો અલી ?’

ના ના વસન્તસમીરની આ ધૂર્તતા સઘળી સખી.*

આમાં સખીને પેતાની નાગરિક સાચના વિહારની વાત કરતાં
વચમાંજ અન્ય સ્ત્રીએ એ વાત સાંભળી પૂછ્યું કે ‘શું નાગરિક મળ્યો ?’
તેણે સત્ય પદાર્થ જે નાગરિક તેના ગોપન અર્થે યુક્તિપુરઃસર
લક્ષણોના સામ્યે કરીને ‘વસન્ત સમીરની ધૂર્તતા’ એમ જણાવ્યું
તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

ગાળી આખી વિભાવરી પ્રિયસખા ! આનંદ લીધો રીઝી,
રાખી પાસ સુવાસ ઢઈ કૃશ થતાં તેને પ્રભાતે ત્યજી,
‘શું કો માનવતી પ્રિયાની કરી આ નાથે દશાં લોગની ?’
ના ના ન્હોય પ્રિયા, સખા ! કહી તને તે તો કુસુમાવળી x

(૧૧-૬) છેકાપન્હુતિરન્યસ્ય શંકાતસ્તથ્યનિન્હવે ।

* ‘સાહિત્ય’ ડીસેમ્બર ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયું.

x ‘સાહિત્ય’ ડીસેમ્બર ૧૯૨૦ માં પ્રકટ થયું.

આમાં મિત્રને પોતાના વિશ્વાસની વાત કરતાં વચમાં જ ખીજાએ
'શું કે માનવતી પ્રિયા ?' એમ પૂછ્યું તેને સત્ય પદાર્થ જે
માનવતી પ્રિયા તેનું ગોપન કરીને, યુક્તિ પુરસ્કર, લક્ષણોના સામ્યે
કરીને 'ના, ના, કુસુમાવળી' એમ જવાબ આપ્યો તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

આવે ભારી છટાથી મનમુદ્દ બનતું વેશ શો રમ્ય ભાસે,
ફાદે અંગે મુગધિ શીકર નવલાં સ્નેહનાં સિંચતી એ;
આવે જોને નમંતી પીનપયધરથી ! ઉર ને પ્રાણ બીજ્યાં
'ભાળી નારી નવોદા ?' નહિ નહિ કહી આ તો સખે ! રમ્યવર્ષા *

આમાં પણ મિત્ર પ્રતિ પોતાની પ્રિયતમાને આવતી જોઇ
ઉપજેલા વિચારનું તેમજ થયેલી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ખીજાએ
વચમાં જ 'ભાળી નારી નવોદા ?' એ પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તેના
નવોદા જે સત્ય પદાર્થ તેનું યુક્તિ પુરસ્કર ગોપન કરી લક્ષણોના
સામ્યે કરીને 'નારે, વર્ષા' એમ જવાબ આપ્યો તેથી એ છેકાપન્હુતિ
દૃષ્ટાન્ત ૪ બુ.

કરતા અધરક્ષત દુઃખ હીએ જૂઠાં તનુ અમ થરથરે,
તેતો જુએ નહિ હૃદય નિર્ઠય ને હણે અમ ઉરને.
ભાળે નહિ રામાંચ શું ? શે આમ અતિશે પીકતા ?
'પ્રિયતમ અલિ સખી ?' બહેન ! ના હેમન્તરૂતુના વાયરાં +

* 'સાહિત્ય' ડીસેમ્બર ૧૯૨૦ માં પ્રકટ થયું. અપન્હુતિના
ખીજા બેદો કરતાં છેકાપન્હુતિ લોકાકરને પાત્ર વધુ નીવડી છે.

+ 'સાહિત્ય' ડીસેમ્બર ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયું.

આમાં સખીને પોતાના વિદ્યામતું ઘટાંત અન્ય ક્ષીએ ' શું પ્રિયતમ ? ' એ પૂછતાં સત્ય પદાર્થ જે પ્રિયતમ તેનું યુક્તિ પુરઃસર ગોપન કરી કાર્યોના સામ્યે કરીને ' હેમન્ત રૂતુના વાયરા ' એમ બજાવ્યું તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

* * *

દષ્ટાન્ત ૫ મું.

દેવિ ! કરજ ને કન્યા કલંકિત સદા ભણું;
યથાર્થ વહવુ મહારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું !

પ્રેમાનંદ.

આમાં શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીદામો વાત કરે છે તેમાં કૃષ્ણ બોલતા હતા કે ' કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ ' પણ ' કરજ ને કન્યા ' એટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો દેવિ રૂક્મણી પધારે છે અને ' કરજ ને કન્યા શું ? પુર કરો કે ' કરગરે મળે નહિ ' ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ સત્ય વાત જે ' કરજને કન્યા કરગરે મળે નહિ ' તેનું યુક્તિથી ગોપન કરી ' કલંકિત સદા ભણું ' એમ વર્ણવે છે તેથી એ છેકાપન્હુતિ.

કૈતવાપન્હુતિ.

વ્યાખ્યા:—વ્યાઞ્ઞદિ પદથી કોઈ વસ્તુના ધર્મ નિષેધનું વર્ણન તે કૈતવાપન્હુતિ.

દષ્ટાન્ત ૧ લું.

છૂટે છે કામનાં ગાણ, કાન્તા દૃક્યાત ને મિથે,
અને લાગે ભરાયો તે પ્રિય મિત્ર ! અતિ રીસે.

(૧૧-૬) કૈતવાપન્હુતિर्व्यक्तौ व्याज्ञाद्येनिष्कृतैः पदैः ।

આમાં 'મિથે' એ શબ્દે કરીને કરીને ધાન્તાના કટાક્ષત્વ ધર્મનો
નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ કૈતવાપન્દુતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

વનમાં તપન થકી પીડયાં, તરૂં માગે સૌ વાર,
નિજ દવાગ્નિ શિખા મિથે પ્રસારી જીવ્હા સાર.

૨.

આમાં 'મિથે' એ શબ્દે કરીને દવાગ્નિ શિખાના દાવાનસત્વ
ધર્મનો નિષેધ વર્ણવ્યો તેથી એ કૈતવાપન્દુતિ.

(૧૨) ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર-The Poetical Fancy.

વ્યાખ્યા:-વસ્તુ, હેતુ અને ફલ રૂપે જે સંભાવના તે
ઉત્પ્રેક્ષા. તેના ત્રણ પ્રકાર છે. વસ્તુત્પ્રેક્ષા કે
સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા, હેતુત્પ્રેક્ષા અને ફલોત્પ્રેક્ષા એ
કરેકના બખ્ખે ભેદ છે પહેલાના ઉક્ત અને
અનુક્ત અને બીજા બેના સિદ્ધ અને અસિદ્ધ
તેમજ (ઉત્પ્રેક્ષા, ઉત્પ્રેક્ષાવાચક શબ્દોના અભાવે
પણ હોય તો) ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તુત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:-કેઈ વસ્તુમાં કેઈ પણ નિમિત્તે સંભાવના કરી
કરેલુ રૂપ વર્ણન તે સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તુત્પ્રેક્ષા.

ઉક્તાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:-કોઈ વસ્તુમાં કોઈ પણ નિમિત્ત વડે સંભાવના કરી કરેલું યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન તે ઉક્તાવિષયા, સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

બાલેન્દુવત્ વક્ર વળી નવીન,
પલાશની રહેજ થયેલ રક્તા;
બાણે વસન્તેજ કયાં વિલાસે,
નખક્ષતો અઘ વનસ્થલીને.

આમાં પલાશકુસુમ-કેસુડાના ફુલમાં વક્રત્વ તેમજ રક્તત્વના સંબંધરૂપ નિમિત્ત વડે હમણાં કરેલા-નખક્ષતતા તાદાત્મ્યની સંભાવના કરી યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ ઉક્તાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

મખનો ધૂમ રડુડયો આ,
નભમાં બનીને દિગન્ત વિહારી;
આંધી કે વર્ષાબ્રે,

(૧૨) સંભાવનાસ્વાદુત્પ્રેક્ષા વસ્તુહેતુફલ્લાત્મના ।

ઉક્તાનુકાસ્પદાયાત્ર, સિદ્ધસિદ્ધાસ્પદે પરે ॥

છાત્રુ આ ઘન જળ સ્થળ ઉપર વળી.

આમાં ધમાડો સધળે છવાઇ રહે છે એ નિમિત્ત વડે તેમાં
ચાંધી કે વર્ષાબિની સંભાવના કરી તે વખતનું (ધુમ્ર છવાવારૂપ)
યથાસ્થિત રૂપ વર્ણન કર્યું તેથી ઉક્ત વિષય સ્પષ્ટોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ ભુ.

મરકતના પટમાં મનમથના

જયનો લેખજ બાણે;

કનકે રેખ્યો હોય તજે ત્યમ,

નળ શ્રીવાને વાને

બાચો પ્રીતમ ! બાચો જીવણ !

બાણ્યાં, જૂઠ જવા દો.

કેશવલાલ.

આમાં નખક્ષતે કૃષ્ણના વર્ણની કાળાશ અને તેની રતાશ
સાયની પીળાશના નિમિત્તે કરીને મરકત મણિના પટ ઉપર સુવર્ણથી
લખેલા સ્મરવિજયના કીર્તિલેખના તાદાત્મ્યની સંભાવના કરી
યથાસ્થિત રૂપવર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ ઉક્તવિષય સ્વસ્પષ્ટોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૪ યુ.

શ્વાસ હિન્દા મુખથી મસ મૂકે

મહનાનળની ધમણ જ્યમ ફૂંકે,

તન્વી તે તમ વિરહે પ્રીતમ !

કેશવલાલ.

અમાં શ્વાસ ધણા જોરથી તેમજ અવાજ સાથે ચાલે છે એ નિમિત્ત વડે તેમાં મદનાનજ-કામદેવના અગ્નિની ધમણની સંભાવના કરી વિરહાવસ્થાનું યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું તેથી એ પણ ઉક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

અનુક્રાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:—કોઈ વસ્તુમાં કોઈ પણ નિમિત્તે સંભાવના કરી કરેલું સાધારણ (યથાસ્થિત નહિ એવું) વર્ણન તે અનુક્રાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧૬.

દિગ્ મુંદરીને શરી આ,
અનુલેપે છે અમીસવિત કરથી
નિજ તરંગ સુઅથ્રે
શીણ સમુ ચન્દન ધમ્મતો જોડ નીધિ.

આમાં સમુદ્ર કંઠે શીણ ચન્દનના એકડા થયા રૂપ તેમજ દિશા-ઓને ધવલ કરવા રૂપ નિમિત્તોએ કરીને શીણ ચન્દનના પ્રેરણ અને કિરણોના પ્રસારણમાં ધમ્મવાની અને અનુલેપવાની સંભાવના કરી પણ શીણ ચન્દનનું પ્રેરણ તથા કિરણોનું પ્રસારણ યથાસ્થિત ન વર્ણવામાંથી એ અનુક્રાવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા.

દુઃખાન્ત ૨૭૭.

બાણીને ક્ષય રાગિ વારસપણું દીધું ન રતનાકરે,
ને જે છે પરણ્યો સતાવિશ વળી નારી જતાં આખરે,
તે બૂખે મરતો શશી કર કરી લાંબા લિખે છે ખરે,
ઘેર ઘેર નિશા વિષે ફરી ફરી લજ્જા થતાં વાસરે,

ભાઈશંકર.

આમાં ચન્દ્રમાના ઘેર ઘેર લાંબા કર દેખાય છે—સર્વ રથજે
કિરણો પ્રસારે છે એ નિમિત્તે કરીને તેના ખગોલક્રમણમાં ભીખ માગવા
માટે ફરવા નીકળવ ની સંભાવના કરી પણ ખગોલક્રમણનું યથાસ્થિત
વર્ણન ન કરવામાં આવ્યાથી તેમજ વિષય જે ખગોલક્રમણ તેનું ગ્રહણ
પણ ન કરવામાં આવ્યાથી એ અનુક્તવિષયા સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કહેવાય.

હેતૂત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:—હેતુ ન હોવા છતાં હેતુ હોય એવી સંભાવના
કરી કરેલુ વર્ણન તે હેતૂત્પ્રેક્ષા.

સિદ્ધવિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:—હેતુની સંભાવનામાં કંઈક નૈસર્ગિકત્વ હોય તો
સિદ્ધવિષયા હેતૂત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બું.

મેલીથી રંબ્યા શી.

મહિમયન શી હથેલી આ તહારી.

કોમળ રક્ત શું થઈ એ.

પુષ્પગુમ્દનનો શ્રમ કરવાથી.

આમાં મહિમયન જેવી હાથેળી સ્વાભાવિકજ રક્ત છે તેનો કાંઈ પુષ્પગુમ્દન એ હેતુ નથી છતાં તે હેતુ હોય એવી સંભાવના કરી તેથી એ હેતુપ્રેક્ષા પણ પુષ્પગુમ્દનથીએ રક્તિમા આવે ખરી એટલે એ નૈર્ગમ્યપણાને યોગે કરીને એ સિધ્ધવિષયા હેતુપ્રેક્ષા.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

લક્ષ્મીજીના કુચતું કુંકુમ અંક લેતે.

લાગેલુ ઉર હરિને રતિ કેલિયેં તે

પ્રસ્વેદથી પ્રસરી આંતર રાગ બાણે

દર્શાંત બહાર અર્પો પરસૌખ્ય ઝોને.

કેશવલાલ.

આમાં વિપણનું ઉર સ્વભાવિકજ રક્ત છે તેમાં વળી અંક એટલે આલિંગન કરતી વખતે લક્ષ્મીજીએ કુચ ઉપર ચર્ચલ કુંકુમ લાગવાથી વધુ રક્ત થયુ હોય તેનો કાંઈ આંતરરાગ દર્શાવવાનો હેતુ નથી છતાં હેતુ હોય એવી સંભાવના કરી તેથી એ હેતુપ્રેક્ષા પણ આંતરરાગથી એ ઉરે રક્તિમા આવે ખરી, એટલે એ નૈર્ગમ્યપણાને યોગે કરીને એ સિધ્ધ વિષયા હેતુપ્રેક્ષા.

અસિદ્ધવિષયાહેતૂત્પ્રેક્ષા.

●વાળ્યા:—હેતુની સંભાવનામાં કાલ્પનિકત્વ હોય તો,
અસિદ્ધ વિષયાહેતૂત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

હાઈં ફૂજન સુખીને
કોયલ કાળી થઈ ગઈ મહિલા;
હંતકળી તુજ દેખી
હાડિમ પણ ઇબ્બાંથી ફાટયુ આ.

અ.માં કોયલ સ્વાભાવિકજ કાળી છે તેનો કાંઈ કામિનીનું
સુંદર ફૂજન સુખવારૂપ હેતુ નથી છતાં તે હેતુ હોય એવી સંભાવના
કરી તેથી એ હેતૂત્પ્રેક્ષા; પણ એ કાલ્પિક હોવાથી એ અસિદ્ધ
વિષયાહેતૂત્પ્રેક્ષા. હાડિમનું પણ તેમજ સમજવું.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

નીલાંબર રૂપે વપુએ રહી વળગી,
યમુના શું બયવિન્હળ હળથી ?
જય કેશવ હળધર રૂપ !
જય જગદીશ હરે !

કેશવલ.લ.

આમાં નીલાંબરરૂપે યમુના હળધરને વળગી રહી છે તેના કાંધ બચવિઠળતા એ હેતુ નથી છતાં તે હેતુ હોય એવી સંભાવના કરી તેથી તેમજ એ હેતુ કાલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયાહેતુ પ્રેક્ષા.
દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ.

જાગે ત્યાંથી, કેનખલ જહાં શૈલરાજેથી આવી.
ઠહે છે ગંગા, સગરસુતના સ્વર્ગના માર્ગ જેવી;
જાણે કાઠે હસી ફીણ વડે, ગૌરીની બ્ર ચઢેલી,
વિચિહુસ્તે ધરી શશીકલા શંભુના કેશ ઝાલી.
કિલાભાઇ.

આમાં ગંગાનાં ફીણ સ્વભાવનાં સ્વેત છે તે કાંધ ગૌરીની ચઢેલી બ્રમરને હસી કાઢવા માટે સ્વેત થયાં નથી, છતાં તેમાં હસી કાઢવા રૂપ હેતુની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી અને એ હેતુ કાલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયાહેતુ પ્રેક્ષા. 'શંભુની જટા જેવા બરફના શિખરમાંથી ગંગાનો પ્રવાહ નીચે પડે છે, ત્યાં ફીણ સિવાય બીજું કાંઈ પણ દેખાતું નથી. આથી ગંગા જાણે ફીણ રૂપી ધવલ હાથથી, શંભુના પોતાના ઉપરના અત્યંત પ્રેમથી, પોતાની સપત્ની ગૌરીની ચઢેલી બ્રમરને જાણે હસી કાઢતી હોય અને તરંગ રૂપી હાથથી શંભુની જટામાંના ચંદ્રને વિનોદમાં પકડી, ગૌરીને ઇર્ષ્યા કરાવતી હોય તેવી દેખાય છે. ભગીરથ રાગ્નએ ગંગાને પૃથ્વી પર આણી ત્યારે ગંગાના ધોધનો ભાર પૃથ્વી ઝીલી નહિ શકે એવા બચથી શંકરે તેને પોતાની જટામાં ઝીલી લઈ ત્યાંથી પૃથ્વી પર વહેતી કરી એ પુરાણ કથા અદ્ભુત પ્રસિદ્ધ છે.'

ફલોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા:—ફળ ન હોવા છતાં ફળ હોય એવી સંભાવના કરી કરેલું વર્ણન તે ફલોત્પ્રેક્ષા.

દષ્ટાન્ત ૧ જી.

જે જે તમ રૂપી ચોર છુપેલો ગૃહમાં કંઈ,
કર મારે કરી રીસ રક્ત બાનુ થઈ તેહને.

આમાં સૂર્યનાં કિરણો સ્વભાવતઃ લાંબાં છે તેને તમ એટલે અંધકાર રૂપી ચોરને મારવા સારૂ લાંબાં કર્યાં ન હોવા છતાં મારવા રૂપ ફળની તેમાં સંભાવના કરી તેથી તેમજ કિરણોથી અંધકારનો નાશ થાય છે એ નૈસર્ગિકત્વને યેગે કરીને એ સિદ્ધ વિષય ફલોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જી.

જે જે તમ રૂપી ચોર છુપેલો ઝાડીમાં દીસે,
તેને લાંબે કરે ઝાડી મારે છે ચંદ્રમા રીસે.

ભાઈશંકર.

આમાં ચંદ્રનાં કિરણો મૂળથીજ લાંબાં છે, કાંઈ ઝાડીમાં છુપેલા અંધકાર રૂપ ચોરને મારવા સારૂ લાંબાં નથી કર્યાં છતાં તેમાં અંધકાર રૂપ ચોરને હણવા રૂપ ફળની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી અને તેમાં નૈસર્ગિકત્વ હોવાથી એ સિદ્ધ વિષય ફલોત્પ્રેક્ષા ગણાય.

અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા: ફળની સંભાવનામાં કાલ્પનિકત્વ હોય તો
અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

દષ્ટાન્ત ૧ છ.

વહ્યો મન્યન કાળેય છુપાવ્યાં નીધિએ દીસે,
રત્નો તે લેઈ લેવાને લાંબા કર કરે રીસે.

આમાં ચન્દ્ર કિરણો સ્વભાવતઃ લાંબાં છે તે કાંઈ રત્નો લેઈ
લેવા સારૂ લાંબાં નથી કર્યાં, છતાં તેમાં રત્ન લેઈ લેવા રૂપ ફળની
સંભાવના કરવામાં આવી તેથી તેમજ રત્ન લેવા રૂપ ફળ કાલ્પનિક
હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા ફલોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ છ, ૩ છ.

એવે કુમાર્ગં ભજતાં કરી જે કલંક
લાગેલ, તે ફિટવવા ફરતો મયંક,
કાલિંદીપાન કરવા અરથે પ્રકાશ્યો
પ્રાચી મુખે કુટિલ ચંદન ચાંદલા શો.

કેશવલાલ.

આમાં ચન્દ્ર બધે ઉગે છે તેમ વૃંદાવનમાં પણ ઉગ્યો તે કાંઈ
કાલિંદી એટલે જમનાજના જળના પાનારથે ઉગ્યો નથી છતાં તેમાં
જમનાના જળના પાન રૂપ ફળની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી

તેમજ એ ફળ કાલ્પનિક હોવાથી અસિદ્ધ વિષયા દ્વેષાત્પ્રેક્ષા. તેમજ ચન્દ્ર પૃથિવી પરિક્રમણ કરે છે તે કાંઈ પાપ રૂપ કલંક મટાડવા માટે નથી છતાં તેમાં પાપરૂપ કલંક જે અવરૂપતિની પત્ની, તારા સાથના નિષિદ્ધ સંબંધથી તેના કપાળે લાગુ થયું છે તે મટાડવા રૂપ ફળની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી તેમજ એ ફળ કાલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા દ્વેષાત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ.

નિહાળતાં નેને તવ નવલકુંજે પિયુજને.

અપાંગો ઓળંગી શ્રવણપુટ વીંધત વધીને,

રસીલી રાધાનાં મહનમદ્ધેલાં નયન બે.

પ્રમોદાશ્રુ રૂપે શ્રમજળ તણું મિંદુ જ ઝરે.

કેશવલાલ.

આમાં નેત્ર જે મૂળથીજ અભિયાળાં હોય તે કાંઈ શ્રવણપુટ વિંધવા માટે અભિયાળાં નથી થયાં (નેત્ર અભિષેકે શ્રવણ વીંધ્યાં સોય થઈ નિમિડિઆં-પ્રેમાનંદ) છતાં શ્રવણપુટ વિંધવા રૂપ ફળની તેમાં સંભાવના કરવામાં આવી તેથી અને શ્રવણપુટ વિંધવા રૂપ ફલ કાલ્પનિક હોવાથી એ અસિદ્ધ વિષયા દ્વેષાત્પ્રેક્ષા.

ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

વ્યાખ્યા: 'બાણે' ઇત્યાદિક ઉત્પ્રેક્ષા વાચક શબ્દોનો અભાવ હોવા છતાં જે ઉત્પ્રેક્ષા હોય તે ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

છે અંગમાં પ્રિય વિયોગ તણોજ વન્હિ,
સંરક્ષવા શશીમુળી નિજકાન્ત તેથી;
જે છે હૃદય, વહવા દઈ અશ્રુવાર-
ધારાથી ઉબ્બુ અલિસિંચતી હૃતપ્રદેશ.

આમાં 'જણે' ઇત્યાદિ ઉત્પ્રેક્ષા વાયક શબ્દનો અભાવ હોવા છતાં કામિનીનાં આંસુ જે વિરહજનિત છે તે કાંઈ વિયોગના વન્હિથી હૃદયે રહેલા પતિના-હૃદયમાં સદમ સ્વરૂપે વાસ કરી રહેલા સ્વામીનાયના સંરક્ષણાર્થે નથી છતાં તેમાં સંરક્ષણની સંભાવના કરવામાં આવી, તેથી એ ગમ્યોત્પ્રેક્ષા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

અણુગણ મહનતણા ગણું બાણુથી
રક્ષા સાડું તમારી,
સજળ કમળદળ કવચ વિપુલ ઉર
વિધુર રહે વિસ્તારી.
નાથ ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

આમાં 'જણે' ઇત્યાદિ ઉત્પ્રેક્ષા વાયક શબ્દનો અભાવ હોવા છતાં સજળ કમળ દળ જે મહાના અગણિત બાણુથી કામિનીની

રક્ષા કરવા માટે નથી છતાં તેમાં સંરક્ષણની સંભાવના કરવામાં આવી તેથી એ ગમ્યોત્પેક્ષા.

(૧૩) અતિશયોક્ત્યલંકાર-Hyperbole.

રૂપકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:-વિષય એટલે ઉપમેયનું સહેજ પણ ઉલ્લેખન કર્યા સિવાય કેવળ વિષયી એટલે ઉપમાનથી જ વિષયનું કરેલું વર્ણન તે રૂપકાતિશયોક્તિ.

દર્શના ૧ બુ.

સુંદર વાપી ગગન સુહાય
સુવર્ણ સીડી તે પર ત્યાંય,
ધન્દ્રનીલ જડીઆ તે માંહ
તે પર શૈલદ્રવ્ય દેખાય.

શૈલો ચન્દનથી મધમધે
દિવ્ય ભોમ એ નવલી દીસે,
તે પર અમીનીધિ સુંદર સ્હોય,
ધન્યભાગ્ય ! જન જે એ જોય *

આમાં નામિ, ત્રિવલ્લી, રોમાવલ્લિ, તન અને મુખ એ ઉપમેયનું નામ પણ લેતાં વાપી, સીડી, ધન્દ્રનીલ, શૈલ અને અમીનીધિ એ ઉપમાન વડે અસંભવિત એવું વર્ણન કર્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૧) રૂપકાતિશયોક્તિ: સ્યાન્નિગીર્યાધ્યવસાનતઃ ।

* આ નારીના કટિથી ઉર્ધ્વ પ્રદેશનું વર્ણન છે. વાપી રૂપ નામિતે ગણવામાં આવી છે કારણકે ઉડી નામિ એ સ્ત્રીઓની કામપ્રિયતા સૂચવે છે તેમજ એક ઇચ્છવા યોગ્ય ઉત્તમ સ્ત્રી લક્ષણ

દેખાતા ૨ જી.

વૃંદાવણા વનમાં ઉગીછે એક હેમની વહારી,
વર્ણન કરું શું તેહનું મમ ખુદિ સ્પર્શી નવ શકી,
તે લયતી લતિકા ઉપર સ્મરના મનહરણુ બે શ્રીકૃણો,
સુંદર કૃષ્ણાં, તે શ્રીકૃણ પર વળી કમળ કો ખીલ્યું અહો,
નવ કમળ રૂપ નિરૂપિત થતું વળી હૃદયપણુ મ્હારૂં દ્રવે
તે મનહરણુ શુચિકમળ ઉપરે સ્મયમનહર શુક છે
સુંદર, સુરંગી તેમ તે પર જાલ ખજ્જન જોડકી
શી દિગ્ધ લતિકા આ લયી ના જોડી કોઈ જગે જડી x

છે. નામિ ગાંધીયાત્ મદનાતિરેક તેમજ સ્તિગ્ધકેશી વિશા-
લાક્ષો નિમ્નનામિઃ સુમધ્યમા । સુમુખો સુપ્રભા નારી તાં
કન્યાં વરયેત્ વુધઃ ॥ ત્રિવલ્લીને સુવર્ણની સીડી ગણી તેમાં
આવેલી રોમાવલિને સીડીમાં જડેલા ઇન્દ્રનીલ મણિઓનું રૂપ આપ્યું
છે. સ્તનને શૈવનું રૂપ આપ્યું છે. સ્તનયુગલમનર્ધ શ્રીફલં શ્રી
વિહમ્નિ । ઉન્નત સ્તન એ પણ ઉત્તમ સ્ત્રી લક્ષણ છે. સ્તન ઉપર
ચન્દન ચર્ચવાનો પહેલાં રિવાજ હતો તે મુજબ ચન્દનથી શૈવ
મધમથી રહ્યા છે એમ વર્ણવ્યું છે અને છેવટે મુખને અમીતીધિ-
અમૃતના સાગરરૂપ ચન્દનું રૂપ આપ્યું છે તે પણ અંધર અમીના
સાગરરૂપ મુખ હોવાથી સાર્થ છે.

x આ પણ સુંદરીના ઉર્ધ્વ પ્રદેશનું વર્ણન છે. સ્તનને શ્રીકૃ-
ણાનું, મુખને કમળનું, નલિકાને શુકનું અને નેત્રોને જાલ ખજ્જનની
જોડીનું રૂપ આપ્યું છે તે તેમના જૂના જૂઠા ધર્મોએ કરીને સાર્થ છે.

આમાં કામિની, રતન, મુખ, નાસિકા તેમજ નેત્રાદિ ઉપમેયતું નામ ન લેતાં હેમની વસ્ત્રરી, શ્રીફળ, કમળાદિ ઉપમાન વડેજ અસંભવિત એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

પ્રિય વયસ્ય ! કૌતુક આ પેખ,
તિક્ષ્ણ શરો નીકળતાં દેખ
એ નીલોત્પલથી આ વાર
વાગે તેના બાળ્યા ખાર ! *

૨.

આમાં કટાક્ષ અને નેત્ર જે ઉપમેય તેવું નામ પણ ન લેતાં શર અને નીલોત્પલ એ ઉપમાનથી અસંભવિત એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ રૂપકાતિશયોક્તિ.

સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા: અપન્હુતિ યુક્ત રૂપકાતિશયોક્તિ તે સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

* આમાં કટાક્ષને આણુતું અને આંખને નીલોત્પલ જે કમળ તેવું રૂપ આપ્યું છે તે પણ તેમના જૂઠા જૂઠા ધર્મોએ કરીને સાર્થ છે.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

છે તુજ ચક્રમાં સુન્દરી,
મૂર્તિમન્ત ચંચળતા ભરી,
ખંજન તેને વદતા સર્વ
વધશે તહારે તેથી ગર્વ.

આમાં ખંજનમાં જે છે તે ચંચળતા નથી એ અપન્હવ યુક્ત
તેમજ કીકી જે ઉપમેય તેનું નામ લેતાં મૂર્તિમન્ત ચંચળતા જે
ઉપમાન તે વડેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ સાપન્હવ રૂપ-
કાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

તહારી સહચારિણીની
વાણી માંહે સુધા વસેલ સખા !
આન્ત થઈ તું તેથી
ચન્દ્ર ગણતા વકત્ર તેહ બલા.

૨.

આમાં ચન્દ્રમાં જે છે તે અમૃત નથી એ અપન્હવ યુક્ત
તેમજ મીઠાશ જે ઉપમેય તેનું નામ પણ ન લેતાં સુધા એટલે
અમૃત જે ઉપમાન તે વડેજ વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ
સાપન્હવ રૂપકાતિશયોક્તિ.

ભેદકાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:-કોઈ એક લોક પ્રસિદ્ધ વસ્તુ કરતાં અન્ય વસ્તુ
અધિક ન હોવા છતાં તેનું લોકોત્તરત્વે કરેલું
વર્ણન તે ભેદકાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૨) यद्यपन्हुतिगर्भस्त्वं सैव सापन्हवा मता ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

ભક્ત કવિ ભૂખણુની

ભક્તિ કવિતા ન્યારીજ આ જગમાં,

તુલ્ય તેહ નહિ થાશે

નહિ કેા જડશે જોડી ભૂતળમાં.

આમાં કવિ ભૂખણુદાસની કવિતા તથા ભક્તિરૂપ વસ્તુ લોકપ્રસિદ્ધ એવા નરસિંહ મહેતા આદિ કવિઓની કવિતા તથા ભક્તિરૂપ વસ્તુ કરતાં અધિક ન હોવા છતાં તેનું લોકોત્તરત્વે વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ ભેદકાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

આ પુણ્યશાળિ નરની, સમતા જુદી છે,

નિર્લોભતા, નિપુણતા પણ આ જુદી છે,

છોડાય ડોણ થકી કેવળ નીતિ ધારી

આવો અચત્નથી થતો નિજ લાલ ભારી.

ભાઈશંકર.

આમાં નાયકની સમતા, નિર્લોભતા ને નિપૂણતા લોક પ્રસિદ્ધ સમતા આદિથી અભિન્ન છે તેપણુ તેઓના ભિન્નપણાનું વર્ણન કર્યું છે તેથી એ ભેદકાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૨) ભેદકાતિશયોક્તિસ્તુ તત્ત્વૈષાન્યત્ત્વવર્ણનમ્ ।

સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:—જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં યોગ કલ્પીને, અસ-
મ્બન્ધે સમ્બન્ધ કલ્પીને કરેલું વર્ણન તે
સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

સન્તોષમાં રહેતાં બધાં આ ચક્રવાક ધરી ઉરે
વિચાર કે દાતૃત્વથી આ કર્ણ સઘળું આપશે .
ને ખૂટતાં તે હેમઅદ્રિનું દાન પણ દેશે વળી
કે જેથી પછી સંતાય સૂર્ય ન, વિરહ દુઃખ જાયે ટળી

આમાં ચક્રવાકને સૂર્યનો અસ્ત કરનાર સુવર્ણના મેરૂ પર્વતને
પણ કર્ણના સુવર્ણ દાનમાં ધીમે ધીમે નાશ થયે જશે એ સંભાવ-
નાથી થયેલા સંતોષનો સમ્બન્ધ ન હતાં પણ સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી
એ સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ લું.

કેશે કેસર માલિકાજી ધરતાં જે ખેદ પામે સદા,
જે ગાત્રોય રૂડાં વિલેપન તણાં દુઃખો કરે ન ક્ષમા;
દિવાની પણ જ્યોત નિજ ભવને જે ના શકન્તી સહી,
તે આ દારૂણ અગ્નિ વિરહ તણા શી રીત રહેશે સહી !

(૧૩-૪) સમ્બન્ધાતિશયોક્તિઃ સ્યાદયોગે યોગકલ્પનમ્ ।

આમાં બોલસરીની માળા ધરવાથી, રૂડાં વિવેપનથી તેમજ દિવાની જ્યોતિથી ખેદ અને દુઃખ થવાનો અયોગ છતાં પણ યોગ વર્ણવ્યો તેથી એ સમ્યન્ધાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

વસંતે માધુરી મુખતલ્લિ શશીને નયનની
દીધી છે પત્રોને, પરભૂત x કુલોને સ્વરતણી;
દીધું એવી રીતે છીનવિ મુજ સર્વસ્વ પરને
હવે આ બાકી છે ફક્ત અસુ દેવા પવનને.

ભાઈશંકર.

આમાં મુખની માધુરી આદિનો ચંદ્રાદિકને સમ્યન્ધ નથી
છતાં સમ્યન્ધ વર્ણવ્યો છે તેથી એ સમ્યન્ધાતિશયોક્તિ.

અસમ્યન્ધાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:-યોગ હોય છતાં અયોગ, સમ્યન્ધ હોય છતાં
અસમ્યન્ધ કલ્પીને 'કરેલું' વર્ણન તે અસમ્યન્ધ-
ન્ધાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

અતલો બળ ગુણ રૂપ તું હાતાર મહાન છે,
તે થકી હેરાજેન્દ્ર ! કલ્પવૃક્ષ તજી મહેં દીધું.

x પરભૂત એટલે કાંકિલ.

આમાં રાત્રેન્દ્ર ગમે તેટલો મોટો દાતાર હોય પણ તેથી કલ્પતરુને માનવું નહિ એમ ઠરતું નથી એટલે કલ્પતરુને માનવાનો સમ્બન્ધ હોવા છતાં અસમ્બન્ધ વર્ણવવામાં આવ્યો તેથી એ અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨જી.

ખાહુ રૂપી સુંદર બે લતાને
શાં થડકતાં આ અદકાં ફળો બે
સ્તનો રૂપી; ના અવકાશ રહેજે
દ્વિખાહુ મધ્યે અમને જણાયે.

૨.

આમાં સ્તનો થડકે એટલે અવકાશ તો થાયજી છતાં અવકાશ નથી એમ વર્ણવ્યું—અવકાશનો યોગ છતાં અયોગ વર્ણવ્યો તેથી એ અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ.

અકુમાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા: હેતુ અને કાર્ય બન્નેનું એકી વખતે એક કાલત્વે કરેલું વર્ણન તે અકુમાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

વીર અર્જુને પ્રહ્લાસ સુક્રીયુ કણું પણ ડગીઓ નહિ,
તે સહાસુ ત્યાં દિવ્યાસ્ર છોડયુ અસ્રદ્વય ભેટયાં તહીં;

(૧૩-૫) યોગેડવ્યયોગઃ સંજ્ઞન્ધાતિશયોંકિરિતીર્યતે ।

પ્રહ્લાસ કમ્પ્યે કર્ણ કમ્પ્યે દેખીયો ત્યાં અર્જુને,
અસે ક્ષમા છાંડી અને કર્ણેય છાંડી તે સમે.

આમાં પ્રહ્લાસ મુકવુ, કમ્પવુ અને ક્ષમા છાંડવી, એ ત્રણ
હેતુ તેમનું અને દિવ્યાસ છોડવું, કમ્પવુ અને ક્ષમા છાંડવી એ ત્રણ
કાર્ય તેમનું એક કાલત્વે વર્ણન કર્યું તેથી એ અક્રમાતિશયોક્તિ.

* * *

દ્રુષ્ટાન્ત ૨ વ્ધ.

જે સાંપડી સુયશ સાથ મને સમૃદ્ધિ
જ્ઞાનેનિ સાથ મળિ જે પદવીની વૃદ્ધિ.
નિર્દોષ આ મુજતણી વળિ છાંદગી જે
છાયા રતુધ્વજ રૂપી સુરવૃક્ષની તે.

ભાઈશંકર

આમાં પદવીની વૃદ્ધિ રૂપ હેતુ અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ રૂપ કાર્ય
એ બન્નેનું એક કાલત્વે મળતા રૂપ વર્ણન કર્યું તેથી એ
અક્રમાતિશયોક્તિ.

ચપલાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:-હેતુનું જ્ઞાન થતાંજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય એવું
જે વર્ણન તે ચપલાતિશયોક્તિ.

(૧૧-૬) અક્રમાતિશયોક્તિઃ સ્યાત્સહત્વં હેતુકાર્યયોઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ બું.

જાતા જાણી પતિ સ્થલાન્તરે,
ખેરી સુંદરી મુદ્રિકા કરે,
દાખવવા પતિને કૃશાંગને,
કે વિરહે પડશે અંગ એ.

આમાં પતિના સ્થલાન્તરરૂપ હેતુના જ્ઞાન માત્રે કરીને અંગોનું
કૃશ થઇ જવારૂપ તેમજ મુદ્રિકા એટલે વીંટીનું કંકણની જગાએ
ખરેખર બેસતા આવવારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવ્યાથી
એ અપલાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

પુત્રને વનવાસ એવું દૂતને મુખ સૂણતાં,
કુન્તા તણું મુખ એકદમ ફીકકું અને પીળું થયું;
સુકાઠ ગાત્ર ગયું વળી, ઢીલાં થયાં અંગો બધાં,
'રે હાય!' કુન્તા બોલી કે ધરણી ઢળ્યું તેનું અમ્મ.
૨.

આમાં પાંડવોના વનવાસ જવારૂપ હેતુના જ્ઞાન માત્ર વડેજ
ગાત્રનું શીકાશ મારવારૂપ અને અંગોનાં ઢીલાં થવારૂપ, કાર્યની ઉત્પત્તિ
વર્ણવી તેથી એ અપલાતિશયોક્તિ.

(૧૩-૭) અપલાતિશયોક્તિસ્તુ કાર્યેહેતુપ્રસક્તિજે ।

અત્યંતાતિશયોક્તિ.

વ્યાખ્યા:—હેતુ પહેલાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ એવું જે વર્ણન તે અત્યંતાતિશયોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છું.

હે હોન બંધુ ! હયાળ ! કૃષ્ણા એ ન સ્મર્યા જરી
પુર્યાં વસ્ત્ર તત્કાળ, રટતી મુખ થકી એ પછી.

આમાં કૃષ્ણા એટલે દ્રૌપદીએ કૃષ્ણને સ્મરવા રૂપ હેતુ કરતાં
વસ્ત્ર પુરવા રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવવામાં આવી તેથી એ
અત્યંતાતિશયોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

ભુસુર પારવિના મળિયા, યશ ગાય ઘણા મન આશ વધારી.
દાન સુમાન સમાન ગણી કરી, દે મતિમાન સુકીર્તિ પ્રસારી,
માંત્રિક માનિનિ ! તે થકિ મેં નવ, પાંડવ અસ્ત્રથી દૃષ્ટિનિવારી,
વે'મ પડયો નૃપના મનમાં અતિ, તે ભુલ્લભામિની છેજ અમારી.

પ્રેમાનંદ.

આમાં દાન આપવા રૂપ હેતુ કરતાં કીર્તિ પ્રસારવા રૂપ કાર્યની
ઉત્પત્તિ પ્રથમ વર્ણવી તેથી એ અત્યંતાતિશયોક્તિ. પ્રેમાનંદના

(૧૩-૮) અત્યંતાતિશયોક્તિસ્તુ પૌર્વાપર્યવ્યતિક્રમે ।

પાંચાળી પ્રસન્નાખ્યાનના ટીકાકારો આને ચપલાતિશયોક્તિનું દષ્ટાંત ગણે છે પણ તે ખતભેદથી હશે એમ લાગે છે. આમાં આપેલી વ્યાખ્યાઓ મુજબ તે અત્યંતાતિશયોક્તિનુંજ દષ્ટાંત હરે છે.

(૧૪) તુલ્યયોગિતાલંકાર-Equal Pairing.

પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા:-અનેક વર્ણનીય વસ્તુના અથવા અનેક અવર્ણનીય વસ્તુઓના ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન તે પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

પત્નો ને ચક્રવાકો ને વિરહીણી સ્ત્રીઓ સખા !
કરમાયે અરે ! હાવાં ધૃતિ ભારકરની જતાં.

આમાં સૂચિત થતાં પ્રસ્તુત એવાં કમળો, ચક્રવાકો અને વિરહીણી સ્ત્રીઓનાં મુખ તેમના સંક્રાય થવા રૂપ એક ક્રિયામત ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

તુજ સુકોમળ અંગ જોઈ માલતી ચન્દ્ર ને
રમ્ભા કોમળ મંદ, કઠોરતા થકી સૌ ભયાં.

આમાં પ્રિયતમાનું અંગવર્ણન કરતાં અપ્રસ્તુત એવાં જે માલતી ચંદ્ર અને રમ્ભા એટલે કેળા તેમનામાં રહેલો કડોરતા રૂપ એક ગુણ-ગત ધર્મ વર્ણવ્યો તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું.

ખ્યારિ લાગે રસે સારી પેઠે ભરી,
લોકને શેરડી ને વળી સુંદરી
સીત પાણી તથા ચંદ્રશાળા અને
વાસ દેશાંતરે નાગમે ઢાંચને

ભાઈશંકર.

આમાં હેમંત રતુનું વર્ણન કરતાં શેરડી અને સુંદરી એ બન્ને પ્રસ્તુત પદાર્થોના સારી ભાગવા રૂપ એક ધર્મમાં અન્વય કર્યો અને સીત પાણી, ચંદ્રશાળા એટલે અગાશી અને દેશાંતરવાસ એ ત્રણે પ્રસ્તુત પદાર્થોનો ન ગમવા રૂપ એક ધર્મમાં અન્વય કર્યો તેથી એ પ્રથમ તુલ્યયોગિતા.

દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા:—હિત અને અહિત વૃત્તિના સામ્યનું વર્ણન તે દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

(૧૪-૧) વર્ણ્યાનામિતરેષાં વા ધર્મેકયં તુલ્યયોગિતા ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

મિત્રને શત્રુ બન્નેને પરાભૂતિ^x તું કે વળી.

મિત્રને ઉચ્ચ સંપત્તિ પરાભવ અરિપ્રતિ.

આમાં મિત્રને હિત કરનાર અને શત્રુને અહિત કરનાર તે બન્નેને પરાભૂતિ રૂપ એકજ વસ્તુ આપવાનું—હિત અને અહિતે ઇતિનું સરખાપણું રાખવાનું વર્ણન કર્યાથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

કાપે, બાળે, પાય, પોષે કે તું ઉછેરશે

તોયે ચન્દન વૃક્ષ, સુગન્ધ તુજને આપશે.

આમાં કાપનાર અને બાળનાર ને અહિત કરનાર અને પાનાર તથા પોષનાર ને હિત કરનાર તે બન્ને પ્રત્યે સુગન્ધ આપવા રૂપ સમવૃત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તથા એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

પેળી ઉદારપણું કાઢિલ પૂર્ણ ભાવે

તારો હસુંદી થઇ કીરતિ તુજ ગાવે;

x

x

x

x

(૧૬-૨) દ્વિતાહિતે વૃત્તિતૌલ્યમવરા તુલ્યયોગિતા ।

x પરાભૂતિ એ શબ્દ શ્લેષયુક્ત હોઇ તેના બે અર્થ થાય છે.

૧ ઉત્કૃષ્ટ સંપત્તિ અને ૨ પરાભવ.

કેા કર્વતે કરવતે તુજને વિદારે,
કાપે કુહાડી થકી હાડી કૂડા પ્રહારે.
છે કેટલીક જન જાત કૃતદન એવી.
તોએ રહે સુજનતા તું સહાય એવી.

છાટાલાલ.

આમાં કીર્તિ ગાનાર જે હિત કરનાર અને કર્વતે કે કુહાડે કાપનાર જે અહિત કરનાર તે બન્ને પ્રત્યે સુજનતારૂપ સમરૂતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા.

તૃતીય તુલ્યયોગિતા.

વ્યાખ્યા: શુભે કરીને ઉત્કૃષ્ટ એવી અનેક વસ્તુઓ સાથે
કોઈ અસમાનને સમાન કરી કરેલું વર્ણન તે
તૃતીય તુલ્યયોગિતા.

દેશાન્ત ૧ છ.

નળ, યુધિષ્ઠિરાય, પૂણ્યશ્લોક હરિચન્દ્ર છે,
તેવો તુંય નરરાય ! પૂણ્યશ્લોક કૂડો જગે

આમાં નરરાય જે પ્રસ્તુત વસ્તુ તેને પૂણ્યશ્લોકત્વે કરીને
નળાદિ સાથે અસમાન છતાં સમાન કરી વર્ણવ્યાથી તૃતીય તુલ્યયોગિતા.

***

(૧૪-૩) ગુણોત્કૃષ્ટે: સમીકૃત્ય વર્ણ્યાઽન્યા તુલ્યયોગિતા ।

દશાન્ત ૨ બુ.

યમ, પ્રચેતા, શંક ને કુળેર જેવા આપ;
લોકપાળ શેલો ફડા, રાજવી પુણ્ય પ્રતાપ.

૨.

આમાં રાજવી જે પ્રસ્તુત વસ્તુ તેને લોકપાલત્વે કરીને યમ,
પ્રચેતા એટલે વર્ણ, શંક એટલે ઈન્દ્ર અને કુળેર સાથે અસમાન
હોવા છતાં સમાન રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યાથી તૃતીય તુલ્યયોગિતા.

• (૧૫) દીપકાલંકાર—The Illuminator.

વ્યાખ્યા: વર્ણ્ય અને અવર્ણ્યના ધર્મક્રયનું વર્ણન તે
દીપકાલંકાર.

દશાન્ત ૧ બુ.

માળી રીઝે વર્ણાયકી, ધોળી રીઝે ભેદ ધૂપ
શેઠ રીઝે વાચાળથી, યોગી રીઝે ભેદ ચૂપ.

આમાં વર્ણનીય એટલે પ્રસ્તુત જે યોગી અને અવર્ણનીય એટલે
અપ્રસ્તુત જે માળી, ધોળી અને શેઠ તેમને સર્વેને રીઝાવવા રૂપ
ક્રિયાગત ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દીપક.

(૧૫) વદન્તિ વર્ણ્યાવર્ણ્યાનાં ધર્મક્રયં દીપકં બુધાઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ નું.

મણિપાસા વાળો સમરવિજયી ધાયલ થયો,
મદે ક્ષીણો હાથી શરદ સરિતા સ્રોત દુબળો;
શશી દ્વિતીયાને સુરતમૃદિતા બાલવનિતા
સુહાએ દાતાઓ વિભવ નિગળ્યા તેજ રીતના.

આમાં પ્રસ્તુત જે દાન આપવાથી વૈભવરહિત થયેલા દાતાઓ
અને અપ્રસ્તુત જે સરાણે ચઢેલો પાસાવાળો મણિ, ધવાયેલો પશુ
રણમાં જીતી આવેલો ચોધો, મદ ઝરવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી, શરદ
રતુમાં જેનો પટ ઓછો થઈ ગયો છે એવી નદી, ખીજનો કસા શેષ-
ચંદ્ર તેમજ રતિકેલિમાં મહન પામેલી નરચૌવના એ સર્વેના સુહાવા
-શોભવારૂપ ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું.

વિદ્વાનોને ધનથકી, રૂડા રૂપથી કોકિલોને,
શ્રીમંતોને વિનયથી, વડા પુરુષથી દુર્જનોને;
દાતાઓને અમરપદથી, બુદ્ધિથી કેશરીને
રાખ્યા જેણે રહિત ધિક્ક છે તે વિધીની મતીને.

ભાઈશંકર.

આમાં વિદ્વાન તથા દાતારૂપ પ્રસ્તુત પદાર્થોના અને કોકિલ
આદિ અપ્રસ્તુત પદાર્થોના રહિતપણા રૂપ ધર્મના ઐક્યનું વર્ણન
કરવામાં આવ્યું તેથી દીપક.

(૧૬) આવૃત્તિ દીપકાલંકાર-The Illuminator With Repetition.

વ્યાખ્યા: દીપકની પુનરાવૃત્તિએ કરીને ત્રણ પ્રકારના આવૃત્તિ દીપક અલંકાર થાય છે. શબ્દાવૃત્તિ દીપક, અર્થાવૃત્તિ દીપક અને શબ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક.

શબ્દાવૃત્તિ દીપક.

વ્યાખ્યા: એકનો એક શબ્દ (ક્રિયાપદ) ભિન્ન ભિન્ન અર્થમાં બે કે તેથી વધુવાર આવે તે શબ્દાવૃત્તિ દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જુ.

વર્ષે છે મેઘમાલા ને વર્ષે છે રાત્રિયે સખી !
ને જહેની દુઃખના ઓધ પડે છે હું પરે વળી.

આમાં વર્ષે છે એટલે પડે છે વર્ષણ થાય છે અને વર્ષે છે એટલે વરસે છે અથવા વરસ જેવી છે એમ વર્ષે છે એ શબ્દ બે વાર આવવાથી શબ્દાવૃત્તિ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

ખરે છે પત્રને પુષ્પો ખરે છેજ સુખોધ આ;
વૃક્ષથી વકત્રથી તેમ ખરે છે નભ તારલા.

૨.

(૧૬) ત્રિવિધે દીપકાવૃત્તૌ ભવેદાવૃત્તિદીપકમ્ ।

આમાં ખરે છે એટલે પડે છે અને ખરે છે એટલે નીકળે છે તેમજ ખરે છે એટલે નાશ થાય છે એમ ખરે છે શબ્દ ત્રણવાર આવ્યો તેથી એ શબ્દાવૃત્તિ દીપક.

અર્થાવૃત્તિ દીપક.

વ્યાખ્યા:—એકના એક અર્થના બે અથવા તેથી વધુ જૂદા શબ્દો (ક્રિયાપદો) બે અથવા તેથી વધુ વાર આવે તો અર્થાવૃત્તિ દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

હું સંસારોદ્ધિમાંદા
એક બાબુએ પરોક્ષજ થાતી;
ત્યમ બીજી બાબુએ
ગૂઢ તરંગો મહીં સખી ! જડ આથી.

આમાં પરોક્ષ થવું અને જવું એ બન્નેનો અર્થ એકજ હોવાથી અર્થાવૃત્તિ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છું.

મંદાકિનીના કુમુદો વિલાયે,
આકાશના તારલો આ મિચાયે;

તે ચંદ્રિકાની ઝરણી ભલેના !
તોયે ખીલે જગૃત શી ઝલે આ !

હરિલાલ.

આમાં વિલાયે અને મિયાયે એ બેકનો એકજ અર્થ હોવાથી
અર્થાવૃત્તિ દીપક.

શબ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક અથવા ઉભયાવૃત્તિ દીપક.

વ્યાખ્યા: એકના એક શબ્દો (ક્રિયાપદો) એકના એકજ
અર્થમાં બે અથવા તેથી વધુ વખત આવે તે
શબ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

માઘા મયુંરો વરસાદ આવ્યે,
માઘા વળી ચાતક તૃપ્ત સૌયે.

આમાં માઘા એ શબ્દ અને ગત થતુ એ અર્થ બન્નેની
આવૃત્તિ થવાથી શબ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

વસન્તે ને વસન્તેજ બોલે છે બોલ કોકિલા;
આત્મામાં એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.

પિતાજી ! પત્રને પુખ્તે એજ આવી વસન્ત આ,
ટૌકે છે ઢોકિલા એવાં, ટૌકે છે સ્મરણો, અહા !

આંખાની ડાળ મો'રીને આત્મા એ મુજ મો'રિયો,
ગાય છે સાધુને સંતો હરિની રસ હોરીઓ.

—હાનાલાલ.

આમાં ખોલે છે, ટૌકે છે, મો'રી એ શબ્દો અપ્રમેયાર આ-
વાથી તેમજ તેમના અર્થ એકજ થવાથી શબ્દાર્થાવૃત્તિ દીપક.

(૧૭) પ્રતિવસ્તૂપમાલંકાર-The Typical Comparison.

વ્યાખ્યા: ઉપમાન અને ઉપમેય વાક્યોના એક ધર્મનું ભિન્ન
ભિન્ન શબ્દોથી કરેલું વર્ણન તે પ્રતિવસ્તૂપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

અંજની સુતને જાણુ સાગર ઓળંગ્યા તણી;

વિદ્રઙ્ગનને જ્ઞાન, તેમ કવિનાં દુઃખનું.

આમાં ' સાગર ઓળંગવાનાં દુઃખની જાણુ અંજનીસુત એટલે
જુનુમાનજીને છે ' એ ઉપમાન વાક્ય અને ' કવિનાં દુઃખનું જ્ઞાન

(૧૭) વાક્યયોરેકસામાન્યે પ્રતિવસ્તૂપમા મતા ।

તેમજ પ્રતિવસ્તૂપમા સાસ્યાદ્વાક્યયોર્ગમ્ય સામ્યયો ।

एकोपिधर्मः सामान्यो यदि निर्दिश्यते पृथक्॥

સા. પ્ર. ૧૦ કા. ૬૯૭.

વિદ્યન્નનોને છે' એ ઉપમેય વાક્ય તે બેઉનો જાણુ હોવા રૂપ એક ધર્મ 'જાણુ છે' અને 'જ્ઞાન છે' એ બે બિન્ન શબ્દો વડે કહેવામાં આવ્યો તેથી એ પ્રતિવસ્તુપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

સુધાથી શશી શોભે છે, રાજે છે શૂર ચાપથી;
શોભે આ જાણીને તેમ, ખીના આપ પ્રતાપની.

આમાં 'ચંદ્ર અમૃતથી શોભે છે' એ ઉપમાન વાક્ય અને 'શૂર ચાપથી રાજે છે' એ ઉપમેય વાક્ય તે બન્નેનો શોભવા રૂપ ધર્મ 'શોભે છે' અને 'રાજે છે' એટલે બિન્ન શબ્દોએ કરીને વર્ણવવામાં આવ્યો તેથી પ્રતિવસ્તુપમા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ.

ગિરિજા ગંગા શોકય, હશે હરરોજે લડતી,
ઈંદુ અગ્નિની જ્યોત પરસ્પર નિશ્ચે વઢતી,
વાઘ વૃષભને વેર મોર મણિધરને મારે,
સિંહ હાથીનું શિર તોડવા તુરત વિચારે,
શિવ સેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે,
ધરમાં એવો કછયો ઘણો સહન થયો નહિ શંકરે.

દલપતરામ.

આમાં પ્રથમચરણના ઉપમાન વાક્ય અને દ્વિતીય ચરણના ઉપમેય વાક્ય એ બન્નેનો લડવા રૂપ ધર્મ 'લડતી' અને 'વઢતી' એ બે બિન્ન શબ્દો વડે કથન કરવામાં આવ્યો તેથી એ પ્રતિવસ્તુપમા.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થુ.

મૂંગો મીઠાઈ ખાતાં સમજિ સમજિને રાજી રાજી બને છે,
એવી રીતે વિવેકી નિરખિણું નિજત તત્ત્વ હર્ષે કુલે છે;
પોતાની પ્રજ્ઞતાના અનુભવ બળથી સચ્ચિદાનંદ ભાવે,
સર્વેને એક જાણી ધૃતરથિ ન ડરે, કોઈને ના ડરાવે.

ભાઈશંકર.

આમાં ઉપમાન્યૂત પહેલા ચરણનો ' રાજી રાજી બને છે ' એ
' સમાન ધર્મ ' અને બીજા ચરણ રૂપ ઉપમેય વાક્યનો ' હર્ષે કુલે છે '
એ સમાન ધર્મ, એકજ છતાં જૂદા જૂદા પદોથી કહ્યો છે તેથી
પ્રતિવરતૂપમા.

(૧૮) દૃષ્ટાન્તાલંકાર-Exemplification.

વ્યાખ્યા:-ઉપમાન અને ઉપમેય વાક્યોના ભિન્ન ભિન્ન
ધર્મોનો બિંબપ્રતિબિંબભાવ નિર્દિષ્ટ કરી કરેલું
વર્ણન તે દૃષ્ટાન્ત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

હર આશ્રવન નિકુંજમાં ફૂજન કરતી કોકિલનાં,
ટૂંટૂટૂટૂ સ્વરો કણે પડે તેવી રીતે સુણીયાં સખા !

(૧૮) ચેદ્વિમ્બપ્રતિબિમ્બત્વં દૃષ્ટાન્તસ્તત્સલંકૃતિઃ ।

સૂર ! દૂરથી શુચિ વચન તુજ, કોકિલ સમો તુંજાત છે
હે પૂજ્ય શુદ્ધ પ્રિય હે સખા ! વન્દન ત્હનેજ હજાર છે. x

આમાં પહેલાં એ ચરણ ઉપમાન વાક્યનાં છે અને ત્રીજું
ચરણ ઉપમેય વાક્યનું છે તેના દ્વૈદ્વૈદ્વ સ્વરો કર્ણે પડવારૂપ અને
વચન સૂચુવા રૂપ જે જૂદા જૂદા ધર્મો તેમનો હૃદયાર્થાદ્યે કરીને
બિંબપ્રતિબિંબ ભાવ વર્ણુઓ તેથી એ દૃષ્ટાન્ત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા

આપની આપદા આપ સાણે તદા

શૈવની શક્તિને શૈવ વાણે કદા

દૈવની શક્તિને દૈવ જાણે સદા !

પ્રેમાનંદ.

આમાં પહેલાં ત્રણ ચરણો ઉપમાન વાક્યનાં છે જાણુવારૂપ જે
જૂદા જૂદા ધર્મો તેમનો બિંબપ્રતિબિંબ ભાવ વર્ણુઓ તેથી એ દૃષ્ટા-
ન્ત. આ શ્રીકૃષ્ણની દૈવતી અકળકળા છે એના સમર્થનમાં ઉક્તિ છે.

---

x સૂર-સૂરસિંહછ તપ્તસિંહછ ગોહિત સ્વર્ગસ્થ કલાપીને
આ વંદનાત્મક ઉક્તિ છે.

(૧૯) નિદર્શનાલંકાર-Illustration.

વાક્યાર્થવૃત્તિનિદર્શના.

વ્યાખ્યા: સદૃશ એવા વાક્યાર્થના ઐક્યા રોપતું વર્ણન તે વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

મુખ ! તહને ઉપદેશ દેવો એ ખહેરા કને,
જઈને કુંકવો શંખ, અંધ અરિસાના સમું,

આમાં મુખને ઉપદેશ દેવો એ ઉપમેય વાક્યાર્થની સાથે ખહેરા આગળ શંખ કુંકવો એ ઉપમાન વાક્યનો 'એ' એ સમૂદે કરીને ઐક્યા-રોપ વર્ણવ્યો તેથી એ વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

જે ગ્રીષ્મના સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા છે,
તે ધૂટના વાક્યની કૂરતા છે;
જલાશયોને કૃશસાવ જે છે
હરિદ્રને હુઈલ ભાવ એ છે.

ભાષ્યશંકર.

આમાં પૂર્વાર્થનાં ગ્રીષ્મના સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા હોવારૂપ વાક્યાર્થ અને ધૂટ પુરુષના વાક્યની કૂરતા હોવારૂપ વાક્યાર્થ, કે જેઓ

(૧૯-૧) વાક્યાર્થયો: સદૃશયોરૈક્યાહોપો નિદર્શના ।

સદશ છે તેઓના ઐક્યનો 'જે' અને 'તે' શબ્દોથી આરોપ કર્યો છે, તેમજ ઉત્તરાર્ધમાં જલાસયોનો કૃષ્ણભાવ થવારૂપ વાક્યાર્થ અને દરદ્રિ લોકોનો દુર્ગ્ગ્ભ ભાવ થવારૂપ વાક્યાર્થ કે જેઓ સદશ છે તેઓના ઐક્યનો 'જે' અને 'એ' શબ્દોથી આરોપ કર્યો છે તેથી વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું.

ધોળોજ પહેરી સઘળો શુભવેષ ભતી,
સ્વામીની પાસ નદીઓ હરખે ભરાતી;
જે છે હિમાલય ગિરિતલ્લિ પુત્રિકાઓ,
તે છે ખપોરની જતી અભિસારિકાઓ.

ભાઈશંકર.

આમાં પ્રથમના ત્રણ ચરણનો વાચ્યાર્થ અને ચોથા ચરણનો વાચ્યાર્થ કે જે સદશ છે. તેઓનો 'જે' અને 'તે' એ શબ્દોથી ઐક્યારોપ કર્યો તેથી એ વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

વ્યાખ્યા: પરસ્પર સદશ એવા પદાર્થના ઐક્યારોપનું વર્ણન ને પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

(૧૧-૨) પદાર્થવૃત્તિમખ્યેકે વદન્ત્યનાં નિદર્શનામ્ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

વિયોગે ગૌડનારીની જે ગણડચળ પાણિડમા,
જણાયે તે ખજૂરીની મંજરી ગર્ભ રેણુમાં

આમાં ઉપમેય એવી ગૌડ દેશની સ્ત્રીના ગણડચળની પ્રિકાશમાં
ઉપમાન જે ખજૂરીની મંજરી એટલે માંજરના ગર્ભમાંની રેણુ
એટલે રજ તેના પાંદુરતા રૂપ પદાર્થનો આરોપ કર્યો તેથી એ
પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

નિશ્ચયે, એની રડી રડી હશે આંખ સૂજી ગયેલી,
ફીક્કા લૂખા અધર અરૂણા ઉંચુ નિઃશ્વાસ નાખી;
હાથે ટેકયું મુખ જરિજરિ કેશમાંથી જણાતુ,
મેઘે છાયુ કલુષિત દીસે બિંબ શું ચંદ્રમાનું.

કિલાબાઈ.

પ્રિયાનો કોમળ સ્વભાવ જણાવાયક આમ ખાત્રીથી કહે
છે કે એકલી પડવાથી વારંવાર રડવાને લીધે આંખ સૂજી જાય છે
અને અંતરના તાપને લીધે ઉના ઉના નિશ્વાસો નાખવાથી જેના

* इयं पदार्थवृत्तिनिदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्याहृता ।

જયદેવ કવિ આ દૃષ્ટાન્તને 'લલિતોપમા' નામના ઉપમાના એક
મેદનું દૃષ્ટાન્ત ગણે છે પણ તે વાક્યાર્થવૃત્તિ નિદર્શનાનું દૃષ્ટાન્ત છે.

અરુણ-રાતાયોગ ઓઠ શ્રીકા:-ઝાંખા થઇ જાય છે અને હાથનો ટેકો દઇ જરા નમતું રાખેલું તથા બારે અને છુટા હોવાથી લટકતા કેશ-માંથી એવું મુખ લગાર લગાર દેખાય છે તેથી જાણે કાળા રંગના મેઘથી છવાયેલું તથા ઝાંખા લાવણ્યવાળું લગાર લગાર જણાતું ચંદ્રનું ચિંત્ર હોય તેવું લાગશે. હાથ પર માથું મુકી બેસવું એ શોકાકૂલ સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ છે. ' આમાં ઉપમેય જે મુખ અને કેશ તેમાં ઉપમાન જે ચંદ્ર અને મેઘ તેમના લાવણ્યરૂપ પદાર્થોનો આરોપ કર્યો તેથી પદાર્થવૃત્તિ નિદર્શના.

સદસદર્થ નિદર્શના.

વ્યાખ્યા:-ક્રિયાવડે સદસદબોધનું ઉદ્ભોધન થાય એવું જે વર્ણન તે સદસદર્થ નિદર્શના.

સદર્થ નિદર્શના

વ્યાખ્યા:-ક્રિયાવડે સદર્થનો બોધ કરવામાં આવ્યો હોય તે સદર્થ નિદર્શના.

કંપાન્ત ૧ લ.

સંપત્તિ તણું ફળ લે.

બંધુજનપર અનુગૃહ કરીને,

એમ જણાવા શશીએ

ઉદય થતાં દઇ દીધી શ્રી કુમુદને.

આમાં કુમુદને શ્રી એટલે શોભા આપવા રૂપ શશી એટલે ચંદ્રની ક્રિયાવડે લોકોને બધુ જન ઉપર અનુગ્રહ કરવા રૂપ સદર્શનો બોધ કરવામાં આવ્યો તેથી એ સદર્શ નિદર્શના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ ભું.

પ્રતાપ તણી કરી વૃદ્ધિ અને
પછી કરાથી જનને હમે
થાય તેહ અપ્રિય સર્વને,
ગ્રીભ ભાનુ એ ફૂટે લોકને.

૨.

આમાં ગ્રીભરૂતો સૂર્ય પોતાની ક્રિયાવડે સર્વેને સદાયરક્ષુનો બોધ આપે છે એમ વર્ણવ્યું તેથી એ સદર્શ નિદર્શના.

અસદર્શ નિદર્શના.

વ્યાખ્યા:—અસદર્શ બોધ કરવામાં આવ્યો હોય તો અસદર્શ નિદર્શના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ ભું.

ભૂષ્ટ જરી મતિ થાતાં

ઉચ્ચ શૃંગથી પડે લઘુ નીચે;

(૧૯-૩) અપરાં બોધનં પ્રાહુઃ ક્રિયયાઽ સત્સદર્શયોઃ ।

એમ કહેતો ગંગા—

તણો ધોધ ત્યાં નીચે જતો જોજો.

આમાં ગંગાના પ્રવાહની નીચે જવારૂપ ક્રિયા વડે 'મતિ જરાક ભૂટ થતાં-વિપરીત થતાં લધુ જનો ઉચ્ચપદેથી નીચે પડવાના' એમ અસદર્થનો બોધ કર્યો તેથી એ અસદર્થ નિદર્શના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બી.

ઘર્ષણ પામી પરસ્પર

તેના અગ્નિથી વેણુઓ બળતા,

ભૂરખ સાતીઓને

જણાય છે દાખલો થઈ પડતા.

ભાઈશંકર.

આમાં 'વાંસડાઓ પરસ્પર ઘર્ષણ પામી બળી જવા રૂપ પોતાની ક્રિયાથી ભૂખ સાતીઓને 'તમે પણ પરસ્પર લડી લડી નષ્ટ થઈ જશો' એમ જણાવ્યું તેથી એ અસદર્થ નિદર્શના.

(૨૦) વ્યતિરેકાલંકાર-Contrast

વ્યાખ્યા:-ઉપમાન કરતાં ઉપમેયનો કોઈ અસાધારણ અ.ય ધર્મ વડે દિઠર્ષ, અપકર્ષ, અથવા સમાન ભાવ દર્શાવી કરેલું વર્ણન તે વ્યતિરેક.

(૨૦) વ્યતિરેકો વિશેષજ્ઞેદુપમાનોપમેયનોઃ।

ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

૧. વ્યાખ્યા:-ઉત્કર્ષ ભાવ વર્ણવ્યો હોય તો ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.
દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

હિમ અદ્રિના શૃંગ સમાન ઉન્નત હે ગુરૂ !

તહમે વિરાજે રાજ ! કિન્તુ હૃદ કોમળ અતિ.

આમાં ઉપમાન જે હિમાલયના શૃંગ તેના કરતાં ઉપમેય જે ગુરૂ તેને વિષે હૃદની કોમળતા રૂપ અસાધારણ અન્ય ધર્મે કરીને ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

* * *

- દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

રમણીથી રમણીય અને

કુલમાળથી મંજુલ આ જે

શ્રી જયદેવની વાણી રસિકને

કંઠ રમેા રસ સાજે !

ઘેલી ! રહી અહીં શું ?

દેશવલ્લભ.

આમાં ઉપમાન જે રમણી અને કુલમાળ તેના કરતાં ઉપમેય જે જયદેવ કવિની વાણી તેને વિષે રમણીયતા રૂપ અને મંજુલતા રૂપ અસાધારણ અન્ય ધર્મોએ કરીને ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ ઉત્કર્ષ વ્યતિરેક.

અપકર્ષ વ્યતિરેક.

વ્યાખ્યા:-અપકર્ષભાવ વર્ણવ્યો હોય તો અપકર્ષ વ્યતિરેક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું,

તું રક્ત નૂતન પલ્લવોથી તેમ હું પ્રિયા ગુણે
હું રક્ત-પ્રિયાસક્ત હું શિલ્પીમુખો જ્યમ તું કને ભમે,
મુજપાસ પણ તેવી રીતે શિલ્પીમુખો સ્મરના આપનાં
આવે, અને પજવે ત્હને ત્યમ એ મ્હનેયે પજવતાં,

કાન્તા ચરણ આઘાત વળી સંતોષકારક તુજને
ત્યમ ધારજે તું અશોક ! એ લાગન્ત રે ! એવો મ્હને,
પત્રોથી બેઉ મુદ્રિત થતા એવી રીતે સરખા ઘણા,
પણ તું અશોક સશોક હું છે ફેર એજ રહેલ હા ! x

આમાં અશોક જે ઉપમાન તેના કરતાં હું-વિરહીજન જે
ઉપમેય તેનો સશોકત્વે કરીને અપકર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ અપકર્ષ
વ્યતિરેક.

x આ સંસ્કૃત શ્લોકતું ભાષાન્તર હોય તેમાં કાંઈક વિસ્તાર
કરવો પડ્યો છે, કારણકે ચાર ચરણમાં ભાવ સમાવતાં નીચે પ્રમાણે
ભાષાન્તરમાં કિલ્બટતા આવવા સંભવ છે.

તું રક્ત નૂતન પલ્લવોથી તેમ હું પ્રિયા ગુણે,
શિલ્પીમુખ ભમે તુજ પાસ, સ્મરધનુ મુક્ત તેવા મુજ કને,
કાન્તા ચરણ આઘાત પ્રિય જ્યમ છે ત્હને મુજને તથા
છે ફેર માત્ર અશોક તું હું સશોક આપ ! વીધિ ઘડ્યા !

દેખાના ૨ ભુ.

સંયોગ તેમજ વિયોગ સમાન છેક

છે મોહની ગતિથી તોપણ બેઠ એક;

કહેવાય છે કે-પાદાઘાત કરે જ્યારે, હર્ષથી દિવ્ય સુન્દરી;

અશોક શલ્લતો ત્યારે વધારી પર્ણ વણરી.

તેમજ 'કવિઓ એમ માને છે કે, અશોક, બકુલ, આદિ
વૃક્ષોને પત્રિની સ્ત્રીના પગના સ્પર્શથી અથવા તેમના સુખના મધન
કોગળાથી મોતમ વગર પુષ્પનો નવો શાલ આવે છે. આને તે તે
વૃક્ષોના દોહદ કહેવામાં આવે છે. પુષ્પની ઉત્પત્તિ થવાને માટે જુદાં
જુદાં વૃક્ષોને કયા કયા દોહદ જોઈએ તે મહિનાથનીયેના શ્લોકમાં
આપે છે,

સ્ત્રીणां स्पर्शात् प्रियंगुर्विकसति बकुलः सीधुगं हूपसेकात्
पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षगालिंगनाभ्याम् ।

मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहमनाञ्चंपको वक्रवातात्
चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरो नर्तनात् कर्णिकारः ॥

સ્ત્રીઓના સ્પર્શથી પ્રિયંગુલતા પુષ્પિત થાય છે. બકુલ મધના
કોગળાથી, પગની લાતથી અશોક, તિલક, દષ્ટિ નાખવાથી, કુરવક
આલિંગન આપવાથી, મંદાર નર્મ વાક્યથી, ચંપો પટુનાચુકત મૃદુ-
હાસ્યથી, આંખો કુંકમારવાથી, નમેશ ગાવાથી, તેમજ કર્ણિકાર
નર્તન કરવાથી પુષ્પિત થાય છે. ગમે તે મોતમમાં વર્ણન કરેલાં
સર્વ જાતનાં પુષ્પને માટે, તે સમયે તે પુષ્પ ખીલતાં હશે કે કેમ ?
એ શંકા કોઈ કરે તો તેનો જવાબ દેવાની સંસ્કૃત કવિઓએ સુંદર
જારી રાખેલી છે.

(૧૦૨)

લાગેલિ અંદર વિયોગ વિષે દિસે છે
સંયોગમાં તફાવત જ્ઞાન તે રહે છે.

ભાઈશંકર.

આમાં વિયોગ અને સંયોગ એ બન્નેનો મોહ કરવા રૂપ ધર્મ
તો સમાન છે, પણ વિયોગમાં જે પ્રિયા અંદર ભાગેલી રહે છે તે
સંયોગમાં બહારજ રહે છે એમ કહી સંયોગમાં બહાર રહેવા રૂપ
ધર્મ કરીને અપકર્ષ વર્ણવ્યો તેથી એ અપકર્ષ વ્યતિરેક.

સમાન વ્યતિરેક

વ્યાખ્યા:-સમાનભાવ વર્ણવ્યો હોય, તો સમાન વ્યતિરેક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

ખાંધી મૂઠ, સ્વભાવ મલિન કોષ ગૃહે રહ્યાં,

આ બે કૃપણ કૃપણ ભેદ માત્ર આકારનો.

આમાં ઉપમેય અને ઉપમાનમાં આકાર ભેદ જણાવ્યો પણ
એમાંથી એકનો હિત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવ્યો તેથી એ સમાન
વ્યતિરેક. આકાર એટલે દેખાવનો અથવા ફક્ત ‘આકાર-કાનાનો’
જ ભેદ છે નહિતો ખીણ બધી રીતે કૃપણ એટલે કંબુસ અને કૃપણ
એટલે તરવાર બે સરખાં છે એટલે કે બેઉની મૂઠ બાધેલી છે સ્વ-
ભાવપણું મલિન છે અને કોષ ગૃહે-મીઠીઆમાં અથવા ‘ખજાનાની’
ઝોરડીમાં રહે છે.

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

પેખ પેખ કૌતુક મુંઢરી
કાય અને પેલો કય વળી
ચળક ચળક બન્ને ચળકાય,
ભેદ આકાર તણોજ જણાય.

૨.

આમાં પણ આકાર ભેદ કથન કર્યો પણ ઉપમાન જે કાય
અને ઉપમેય જે કય એટલે વાળ તેનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ ન વર્ણવ્યો
તથા એ સમાન વ્યતિરેક.

(૨૧) સહોક્ત્યલંકાર-Connected Discription.

વ્યાખ્યા: જનમનરંજન સહભાવનું વર્ણન તે સહોક્તિ.
સહોક્તિ હંમેશાં અતિથયોક્તિ મૂલક હોવી જોઈએ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

પુત્રવત્સલ માતાઓ ભલે પુત્ર થકી રહે;
દૂરમાં દૂર તોયે તે જણી સર્વ બીના શકે.
બાળનાં શબ્દને ગન્ધ હશે માત દિગન્તમાં,
તોયે વાયુની સાથે તે જઈ આનન્દ આપતાં. x

(૨૧) સહોક્તિ, સહભાવબેદાસતે जनरञ्जनः ।

x બાળકથી માતા ગમે તેટલી દૂર હોવા છતાં તેના હૃદયમાં

આમાં બાળનાં શબ્દ અને ગંધ અને વાયુ એમનો ચમત્કારિક સહભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

ટમટમ થતાં ફોરાં પડે વિરહી હું, તું ફર અતિ રહી,
ને મયુર તાણડવ નૃત્ય થાતાં, સૂણું તે પણ ફરથી;
તેમાં અનિલ સહિત ત્હારી ગંધ અમુની આવતી,
અલિરહિત પુષ્પપરાગથી એ દિવ્ય ઉચ્ચ જ લાગતી.

આમાં પણ અમુની ગંધ અને અનિલ એ જન્મેનો ચમત્કારિક સહભાવ વર્ણવ્યો તેથી એ સહોક્તિ.

* * *

એક જાતની અલૈકિક અને અકથ્ય લાગણી થઈ આવી તે દ્વારા તેના રડવાની, તેને ખચર પડે છે. દરેક માતાને પ્રમુખે આ શક્તિ પ્રક્ષેપી નથી હોતી. ‘ગઈ સ્વર્ગે બલી અમ્મા, અમ્માનો અવતાર એ’ એ જેના માટે કહેવામાં આવ્યું હતું તેનો એ અંતિમ ઉપદેશ હતો. નીચેની પૂર્વ વાત ઉપરથી સહજ ખુલાસો થશે.

ઉંઘેના શાન્તિમાં ગાયુ એક દિ મુજ અંકમાં,
માતા એ વસ્ત્ર ધોવાને ગઈતી સખી સંગમાં,

ઘેરે આવી મહને ત્યાં પૂજ્યું પછી થકી કે ‘બાલુ વચ્ચે ઉઠ્યો’ તો ?
ભાખ્યો એતો થયેલો પણ ફરી થકી એ કલાન્તતે શાન્ત ઉઘ્યો ?,
‘જાણ્યું’ શાથી ? પૂજ્યું મહેં તવ મુખથકી એ બોલતી માત વાણી
મહારી માતા હતી તે ગુરૂથઈ પછીથી બોધી આ વાત શાણી.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

સંબંધીમાં સગામાં વળિ ગુરૂજનમાં પ્રીતિ હોતી નથી જે,
સન્નિમિત્રોમાં રહે છે સકળ સમજીને સાથ વિશ્વાસની તે,
આથી વિદ્વજ્જનોને યદુપતિની અને પાર્થની પ્રીતિ કેરી,
વેદ વ્યાસે રચેલી મધુરતર કથા સાંભરે છે ઘણેરી,
ભાઈશંકર.

આમાં પ્રીતિનો અને વિશ્વાસનો ચમત્કારિક સદ્ભાવ વર્ણવ્યો
તથા એ સહોક્તિ.

(૨૨) વિનોક્તયલંકાર-The Speech of absence.

વ્યાખ્યા:-પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીય વસ્તુને કોઈ વસ્તુ વિના
(વિના એ શબ્દે અથવા શબ્દ સિવાય) હીન અથવા રમ્ય
કહી કરેલું વર્ણન તે વિનોક્ત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

વિદ્યા અતિશય મેળવી તપથી રીઝ્યા શ્રીપતિ,
ને શીરપદે ચારેય હસ્તો છે રમા કેરાવળી.

(૨૨) વિનોક્તિઞ્ચેદવિનાકિંચિત્પ્રસ્તુતં હીનમુનુચ્યતે ।
પ્રથમ અને દ્વિતીય દૃષ્ટાન્ત આનાં ઉદાહરણ ૩૫ છે- તેમજ
તત્ત્વેત્કિંચિદ્વિના રમ્યં વિનોક્તિ સાપિ કથ્યતે ।
તૃતીય દૃષ્ટાન્ત આના ઉદાહરણ ૩૫ છે.

(૧૦૬)

ભૂત્યો ઘણા, સુખો ઘણાં પરિજન અને મિત્રો ઘણાં
સમૃદ્ધિ સહુ નવ કામની નવ કામની આફ્ર વિના.

આમાં અતિશય વિદ્યા મેળવી, તપ કરી વિષ્ણુ ને રીઝાવ્યા,
લક્ષ્મીની પણ મહદ કૃપા મેળવી તેમજ ઝાઝા સેવકો, નાનાવિધ સુખો
મમતા રાખનારાં સગાંઓ અને મિત્રો વિગેરે ભાતભાતની, સમૃદ્ધિ મેળવી
તે સઘળાંયે નવ કામની એટલે નવોડા પત્ની, સિવાય નવ કામની
એટલે કામ વગરની છે એમ ' વિના ' શબ્દ સહિત હીનત્વ વર્ણવ-
વામાં આવ્યું તેથી વિનોક્ત.

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

છે હેમહમ્મયો પુલિનપરને હેમ વળુકા પણ રૂડી,
કુસુદ પદ્મ ખીલે અને શુચિ તરૂં ઘટાઓ પણ લચી;
જેનું કયું પયપાન નીલકંઠે અને શ્રીપણુ વરી *
કાસાર આ એવુંજ સખીરી ! એક હંસ જતાં અલી !

આમાં વર્ણનીય જે કાસાર એટલે સરોવર તેનું હંસ જતાં
' વિના ' એ શબ્દાભાવે હીનત્વ જણાવ્યું તેથી વિનોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

રાજનું તુજ શોભે સભા
ખળવિણુ સુંદર આજ,

* નીલકંઠ એટલે મહાદેવ અને મયુર તેમજ શ્રી એટલે લક્ષ્મી
અને શોભા.

વર્ત્યો અતિ આનંદ, છે
હૃષીન્વિત સમાજ.

આમાં ખળ વિના શોભે છે એમ ' વિના ' શબ્દ સહિત
રમ્યત્વ વર્ણવ્યું તેથી એ પણ વિનોદિત.

* * *

દષ્ટાન્ત ૪ મુ.

અંદ્ર વિના જેવી જામનીરે
દીપ વિના જેમ ધામ,
ત્યમ વિભીષણ ખાંધવ વિના
દીરો ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.
ખળીઆ સાથે ખાથ વીરા
કાં દુષ્ટ્યા શ્રી રઘુનાથ વીરા.

પ્રેમાનંદ.

આમાં ' વિના ' એ શબ્દ સહિત વર્ણનીય જે લંકા તેતું
વિભીષણ વિના હીનત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી એ વિનોદિત.

દષ્ટાન્ત ૫ મુ.

ભલો ધર્યા હોય બધા શરીરમાં,
રૂડા ભલંકાર કુતાર્થ ચિતમાં,
મુખે ભલંકાર ન એક જો હશે,
કદાપિ શોભા ખરી તે ન પામશે.

ભાઈશંકર.

આમાં 'વિના' એ શબ્દાભાવે પણ વર્ણનીય ને શોભા તેનું મુખે અલંકાર ન હોવાથી હીનત્વ વર્ણવ્યુ તેથી એ વિનોક્તિ.

(૨૩) સમાસોક્ત્યલંકાર—The Model Metaphor.

વ્યાખ્યા:—સમાન એવાં કાર્ય, લિંગ કે શ્લેષયુક્ત વચન વડે પ્રસ્તુત એટલે વર્ણનીયમાં અન્ય વસ્તુના વ્યવહારનો સમારોપ કરી કરેલું વર્ણન તે સમાસોક્તિ.

કાર્યપોષિત.

દેશાન્ત ૧ લુ.

સુવાસનો હૃદય લોભ ધરાવનારા,
શબ્દે મધુર સડનાં દિલ ખેંચનારા,
આ ચુમતા લલિત કોમલ મંજરીને
તું ઝાલ ઝાલ સખી ! આ ઉડતા અલિને.

આમાં સુવાસનો લોભ ધરાવવારૂપ, મધુર શબ્દે મન હરવા રૂપ અને ચુમન કરવારૂપ સમાન કાર્યોએ કરીને વર્ણનીય ને અમર તેને વિષે અપ્રસ્તુત એવા કોઈ વિલાસી જનના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

(૨૪) સમાસોક્તિ: પરિસ્ફૂર્તિ: પ્રસ્તુતે પ્રસ્તુતસ્ય ચેત્ત્વ.

(૧૦૫)

દશાન્ત ૨ જી.

અહો વસન્ત સમીર તું,
કનક કલશ શાં સ્તનનાં પરિકરને
પરાં કરી આત્તિંગે
બળાત્કારથી ધન્ય ધન્ય તુજને.

આમાં બળાત્કારથી આલિંગન કરવારૂપ સમાન કાર્યે કરીને
વર્ણનીય જે વસન્ત સમીર તેમાં કોઇ ધૂર્તકામીના વ્યવહારનો સમા-
રોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

* * *

દશાન્ત ૩ જી.

નિરમળ જળ અરપીને,
મેઘ શુશોભિત જીઓ કરે અખિધ.
ક્ષારપાણું ધારીને
મિષ્ટપાણું હે ઉદારતા લખિધ.

પ્રેમાનંદ.

આમાં શુશોભિત કરવારૂપ અને ઉદારતારૂપ સમાન કાર્યે
કરીને પ્રસ્તુત જે અખિધ તેમાં કોઇ સજ્જન પુરૂષના વ્યવહારનો
સમારોપ કર્યો તેથી એ કાર્યપોષિત સમાસોક્તિ.

લિંગપોષિત સમાસોક્તિ,

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હુ.

એસે આવી ઉઠે અને ચુમે વળી હરખાય;
લોંગી લતાનો ભૂંગ આ ખુશી થતો ઉડી જાય.

આમાં પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગત્વ વડે ભૂંગ અને લતામાં અપ્રસ્તુત એવાં જે નાયક અને નાયિકા તેમના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ હુ.

શકે કો પારને પામી પ્રેમીનાં દીલને સખા !
સૂર્ય આ જો ગયો પેલો કરી સંકેત વ્યોમમાં.
સન્ધ્યાને પલ્લવી નેત્ર તણીથી સહુમળવ્યું કે,
પછીથી આવજે વહાલી ! આનન્દે રંગભૂવને. *

આમાં સૂર્ય એ પુલ્લિંગ અને સન્ધ્યા એ સ્ત્રીલિંગ હોવાથી લિંગે કરીને તેમનામાં નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ કર્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

* * *

*પ્રેમીઓ નેત્રથી વાત કરી શકે છે.

મમનેત્રથી ચાહી રજાં તુજની તુજનેત્ર નિરાશ થતા ઢળીઆં;
મુશી આવીશ રહેજ મહીં સખીરી ! પછી નેત્ર પ્રકુલ જરા ખનીયાં,

દૃષ્ટાન્ત ૩ છં.

માધવી શું લઈ સાંઈ રસાળે,
મુકુલ પુલક ફરસાવે,
જગ નિર્લજ્જ ભાળી બાળેરાં,
કરૂણ હસે સહી ! હાવે;
નટપર મદભર ભર રતુરાજે
ખેલે રતી રેલી રતુ ઘેલી અલખેલી સંખ આજે.
કેશવલાલ.

આમાં પુલ્કિત અલિંગાવે કરીને રસાળ માધવી એટલે
આંખા અને મોગરાની વેલમાં અપ્રસ્તુત એવાં નાયક નાયિકાના
વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ લિંગપોષિત સમાસોક્તિ.

શ્લેષપોષિત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છં.

ને આ પોઢી કુમુદિની.
મુખપર કર મુકીને શશી ઉઠાડે,
ઠહાલ અતિ ધરી હૃદયે
ચુમ્મન કરીને રીઝાવતો: ને એ. x

આમાં દર એ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત જે ચંદ્ર અને કુમુદિની તેમાં
નાયક નાયિકાના વ્યવહારનો સમારોપ વર્ણવ્યો તેથી એ શ્લેષપોષિત
સમાસોક્તિ.

* * *

x Stolen kisses are sweet.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

મધુપસંગ મધુથી તર ડાલે
ઝોલસરી ખીલંતી,
ટવળે ત્યમ ત્યમ ટમટમી મહિલા
વિરહાનળથી જળંતી.

નટવર મહાર ભર રૂતુરાજે
ખેલે રતિરેલી રૂતુવેલી અલખેલી સંગ આજે.

કેશવલાલ.

આમાં મધુપ અને મધુ એ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત જે ભ્રમર અને
ફૂલનો રસ તેમાં મહિરા અને મધુપાન કરનારના વ્યવહારનો સમા-
રોપ કર્યો તેથી શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

ભારે લાથાં ભરિ શરવડે આ ઋતુ ખુબ દે છે.
ભૂંગો બોલી બિરૂદ બમણી શૌર્ય વૃદ્ધિ કરે છે,
પુષ્પોનાં છે રજ : કરતણા સ્વેદને ટાળવાને
શાને રાખે સ્મર ઢીલ હવે ચક્રવર્તી થવાને.

ભાઈશંકર.

આમાં શસ્ત્રાદિ શ્લેષ વડે પ્રસ્તુત એવા સ્મર વૃત્તાંતમાં અપ્ર-
સ્તુત એવા ડોષ રાખના ચક્રવર્તી થવાના વ્યવહારનો સમારોપ
વર્ણવ્યો તેથી શ્લેષપોષિત સમાસોક્તિ.

(૨૪) પરિકરાલંકાર-Insinuator.

વ્યાખ્યા:—સામિપ્રાય વિશેષણે યુક્ત એવું ને વર્ણન તે પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

ગરડાડઠ ગોવિંદ ! કષ્ટમોચન હે વિભુ !

સત્વરે આવીને મહાઈ કષ્ટ સર્વ હરો પ્રભુ !

આમાં ગોવિંદતું 'ગરડાડઠ' અને વિદ્યુતું 'કષ્ટમોચન' એ વિશેષણો શીઘ્ર આવવાના તથા કષ્ટ દાપવાના સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાય તેણેકરીને યુક્ત હોવાથી એ પરિકર.

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

પાપમોચિની ગંગે !

હર ! હર ! ધવલ અસુકર તું મહાઈ !

કૃષ્ણ થયું તે દુઃખી હું

પુણ્યદાયિની ! સ્નાતક કર ચમ્પ.

આમાં ગંગાતું 'પાપમોચિની' એ વિશેષણ પાપ દાપવાના સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાય તેણે કરી યુક્ત હોવાથી એ પરિકર.

* * *

(૨૪) અલંકાર: પરિકર: સામિપ્રાયે વિશેષણે .

દ્રુપદાન્ત ૩ બ્રુ.

બ્રોલ્ય ફરી, મુજ પ્રાણ !
 મધુરકંઠી એ મુજ વીણા !
 હે મુને જીવતદાન,
 અમૃતસુર જગવી જ ઝીણા,
 બ્રોલ્ય ફરી મુજ પ્રાણ !
 નરસિંહરાવ.

આમાં વીણાનું મધુરકંઠી એ વિશેષણ અમૃતસુર જગવવા
 રૂપ સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાયે યુક્ત હોવાથી પરિકર.

દ્રુપદાન્ત ૪ યુ.

રે દક્ષિણાનિલ ! અદક્ષિણ તૂં અને કાં ?
 દે દેહડી દહીંજ, અગ્નિસખા ! સખા થા;
 ને મુજને પણ અનંગ ! અનંગ કીજે,
 આ પ્રાણ પંચશર ! પંચશરે હરીજે.
 કેશવલાલ.

આમાં દક્ષિણાનિલ પવનનું અગ્નિસખા એ વિશેષણ દેહ
 દહીંજરૂપ સામર્થ્યરૂપ અભિપ્રાયે યુક્ત હોવાથી એ પરિકર.

દ્રુપદાન્ત ૫ બ્રુ.

ધીરા મુગન્ધી અનિલે વહી વાર વારે.
 આઠાશનો વિમલ વાળી પ્રદેશ કીધો;

ને તેજના રજતમેઘ ઢળી ઢળીને •
 રૂપેરી ત્હાં લલિતલોલ ધરો ઉગાવી.

ન્હાનાલાલ.

આમાં મેવતું રજત એ વિશેષણ ઉપેરી ધરો કરવારૂપ સામર્થ્ય-
 રૂપ અભિપ્રાયવાળું હોવાથી પરિકર.

દશાન્ત ૬ હું

તહેને જરાક અડકી ઘુતિ અંશુલીથી,
 વિશ્વે ઉડાવી મદતેજ તણા તરંગો,
 આતંદકન્દ નિજ નેન કમાન માંડી,
 ચન્દ્રી સખીગણુ વિશે વહી વેણુ આ ત્હાં.

ન્હાનાલાલ.

આમાં અંશુલિતું ઘુતિ એ વિશેષણ તેજના તરંગો ઉડાવવારૂપ
 સામર્થ્ય સહિત હોઈ અભિપ્રાયયુક્ત છે તેથી એ પરિકર.

(૨૬) પરિકરાંકુરાલંકાર-The Passing Insinuator.

વ્યાખ્યા:-વિશેષ અભિપ્રાયે યુક્ત એવું જે વર્ણન તે
 પરિકરાંકુર.

(૨૬) સામિપ્રાયે વિશેષ્યે તુ ભવેત્પરિકરાંકુરઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

તુજગુણ કથવાને યોગ્ય ધારૂ ફણીન્દ્ર
નૃપ ! વળી લખવાને યોગ્ય છે કાર્તવીર્ય !
શચીશ નિરખવાને ક્યાં હું ક્યાં કીર્તિ ત્હારી,
નહિ નહિ નહિ એમાં હામ ખેંચે ન મ્હારી.

આમાં કવિ રાજને કહે છે કે ત્હારી કીર્તિનું વર્ણન મ્હારાથી
થઈ શકે એમ નથી કારણકે તે હેવાને ફણીન્દ્ર એટલે શેષ જેને
હજાર છંદ છે તે, લખવાને હજાર હાથવાળો કાર્તવીર્ય એટલે
સહસ્રાર્જુન અને જોવાને હજાર ચક્ષુવાળો ધંદ્ર એજ સામર્થ્યવાન
છે ! આમાં ત્રણે વિશેષણો સહસ્ર મુખ, હસ્ત અને ચક્ષુ રૂપ અભિ-
પ્રાયે યુક્ત છે તેથી એ પરિકરાંકુર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

સેવે સહજે શ્રી રસ સહજે,
નખમણિ ન્યાં ઝગમગે,
ચરણકમળ તે અરચે અળતે,
શ્રીપતિ મોહિત હજે
અવ કામિનીને અહહ વને
રસ થું રસેશ રીઝવે !
કેશવલાલ.

આમાં 'શ્રીપતિ, અરચે, ચરણકમળ વિગેરે પદ સામિપ્રાય
હોવાથી પરિકરાંકુર.'

દૃષ્ટાન્ત ૩ બી.

હે ભયભંજન, હે જનરંજન, હે અરિગંજન મંજન જોટા,
આશ્રમમાં શ્રમ ના મૃગમારણ, હે સુખકારણ કંચન જોટા;
આ મૃગયા: સુગયાત્રત શી ધરી, માનસ માણસમાં નવ જોટા,
ધન્ય ધની કુરુકુળમણિ નર, બ્રુસુરગોપ્રતિપાળ ન જોટા.
પ્રેમાનંદ.

આ ભયભટ્ટનું ભીમપ્રતિ વચન છે કે, હે ભયભાગનાર, જન-
રંજન, શત્રુવિદારક પરમપવિત્ર ! 'જે સુચર્ણપાત્ર જેવા નિર્મળ હોય
તે પોતાના સુખને કારણે આશ્રમમાં મૃગમારણ શ્રમ ના લે-આશ્રમના
મૃગને મારે નહિ. અર્થાત તમે એવા છો માટે તમે પણ મારશો
નહિ ત્યારે શું ક્ષત્રિય કુલોચિત મૃગયાને તમે નાંદો છો ? તે વિષે
કહે છે કે માણસમાં જેના જોટા નથી એવા હે ભીમ ! તમે માનસ
(મનમાં) જે આ મૃગયા ધરી છે તે સુંદર ગયાત્રન જેવી છે. હે કુરુ
કુળમણિ નર ! તમને ધન્ય છે. આહ્લય અને ગાયનું પાત્રન કર-
નાર છો તે જોટા નથી; અર્થાત તમે અમારું રક્ષણ કરો છો માટે
જે આહ્લય પ્રતિપાળ છો, એ વાત યથાર્થ છે 'બ્રુસુર ગોપ્રતિપાળ'
સંબોધન સામિપ્રાય છે માટે પરિકરાંકુર અત્રંકાર.'

(૨૬) શ્લેષાલંકાર-Paronomasia or Coalescence

વ્યાખ્યા:—નાના પ્રકારના અર્થના બોધ થાય એવી જે
શબ્દ રચના તે શ્લેષ.

(૨૬) नानार्थसंश्रयः श्लेषो वण्यवण्योभयाश्रितः ।

દૃશ્યન્ત ૧ બુ.

હુઃળી હું છું કાંકે અરે નૃપમણિ ! દીપ્તશિખ કરી અને,
મુજ બન્ધુ તે આસકત બનીઓ ધુમ્રલેખામાં અરે;
જ્યોતિલેખામાં વળી, મુજગૃહ તમગ્યું છે મહને.
નિર્લેપ માયાથી કર્યો પણ ચાહુ હજી હું તેહને.

આમાં દીપ્તશિખ, ધુમ્રલેખા, જ્યોતિલેખા એ પદો દ્વયર્થ
હોવાથી આખા દૃશ્યન્તના એ અર્થ થતા હોવાથી શ્લેષ.

દીપ્તશિખને ખોલનાર ગ્રાહ્યલુનો ભાષ ગણતાં અર્થ ખુલ્લો
છે. ખીજો અર્થ દીપ્તશિખ એટલે અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ તે ધુમ્રલેખા
અને જ્યોતિલેખામાં લીન થઇ ગયો એટલે ધુમાડાવાળો થઇ સળગી
હોલવાઇ ગયો કારણ કે તેને ચાહુ રાખવાનું મંદારી પાસે કાંઇ પણ
સાધન નહિ હતું. આમશ્યતાં મંદારે પણ ધર તજવું પડ્યું અથવા
તો અગ્નિહોત્રના અગ્નિએ ધુમાડો અને જ્વાળાથી મંદારે ધર જાળી
દીધું અને મહને માયાથી નિર્લેપ કર્યો, એ અર્થ.

દૃશ્યન્ત ૨ બુ.

તું છે નીરસ ને કુટિલ, જડને પૂનર્ભાવે છે વળી,
પાછો થાય મલીન, તોય તુજને માથે ધરી હું રહી.
કિંતુ તું તજતો ન શુભ તુજ જે પ્રકૃતિથી પામીઓ,
હા ! તું તો કય છે અરે ! કય સમો મહેં તોહવે જાણીઓ.

કય એ શબ્દના એ અર્થ વાળ અને અહરપતિનો પુત્ર કય
હોવાથી આ ઉક્તિના પણ એ અર્થ થઇ જાય છે તેથી એ શ્લેષ.

દ્રષ્ટાન્ત ૩ બુ.

રમ્ભા કરન્તી નૃત્ય દૈવી મુદિત થઇ અન્તુન બુએ,
ને નીલકણ્ઠ પણે પીએ પય શ્રી બધે સ્થળ વિહરે;
વળી ભીષ્મ મહિપાસુર પણ દેખું અરે આ સ્થળ કયું
વૈકુણ્ઠ કે કૈલાસ, પૃથ્વી, સ્વર્ગ વા ધારું હું શું ? *

રમ્ભા, અન્તુન, નીલકણ્ઠ, પય, શ્રી, ભીષ્મ, મહિ-
પાસુર એ સર્વે પદોના બે અર્થ થતાં હોવાથી આમાં અંગો અંગે શ્લેષ
અલંકાર છે. રમ્ભા:-અપ્સરા રમ્ભા અને કેળ. અન્તુન:-ધનુર્ધર
અન્તુન અથવા અન્તુન નામનું વૃક્ષ. નીલકણ્ઠ:-હજાડળ પીવાથી
અને ગૌરીએ હાથ દઈ અટકાવ્યાથી જેને ગળે ઝેર અટકી રહ્યું છે
એવા નીલારંગના કણ્ઠવાળા મહાદેવ અને મયુર. પય:-દુધ અને પાણી
શ્રી:-લક્ષ્મીશ અને શોભા, ભીષ્મ:-ગંગાકુમાર શ્રી ભીષ્મ પિતામહ
અથવા સત્યવત અને બયંકર (વિશેષણ). મહિપાસુર:-એ નામનો
અસુર અને પાડો.

ગામની ભાગોળે આવેલા, કાંઈ સુંદર બગીચાવાળા તળાવનું
આ વર્ણન છે પણ શ્લેષના યોગે એ રસિકોના હૃદયને ઘણુંજ
આલ્હાદકારક થઇ પડ્યું છે.

દ્રષ્ટાન્ત ૪ થુ.

તારાપતિ કુમુદિની પીલતો જણાયે,
પાદે, વળી દુઃખ દિગ્ગતિ પ્રતિ દીએ તે,

* ‘સાહિત્ય’ ડિસેમ્બર ૧૯૨૧ ના અંકમાં ‘શ્લેષ’ એ શીર્ષકથી
આ દ્રષ્ટાન્ત પ્રકટ થયું હતું.

ને શેષ કલેશ કરતોજ વિયોગીએને
છે એ નિશાયર ઘટેજ બધુંય એને.

આમાં નિશાયર પદના રાત્રિએ ફરનાર અને ચોર એમ બે અર્થ
હોવાથી આખા દૃષ્ટાન્તનો અર્થ ફરી જાય છે તેથી પ્રેય.

દૃષ્ટાન્ત ૫ સુ.

વનિતાઓ વિદ્વાનની

બરોબરી બહુ વાર;

પદ પ્રમાણુ વાકયે કરે

ચતુરા ચતુરા સાર. *

આમાં પદ પ્રમાણુ અને વાક્યના વ્યાકરણ અને પાંચ-ચરણ,
ન્યાયશાસ્ત્ર અને અંગતું કદ અને મીમાંસા અને બોલવું તે એમ
બધાંજે અર્થ થતા હોવાથી આખા દૃષ્ટાન્તનાં બે અર્થ થતા હોવાથી
પ્રેય.

***

દૃષ્ટાન્ત ૬ હું.

રાતાં ભૂરાં નિરખી અડધા તંતુ કૂટયાં કહ'ઓ,
ભીને કાંઠે, પ્રથમ કુટતિ દેજની ખાઈ હું'ઓ;
સિંચાયેલી જળથી ભૂમિનો વાસ લેતાં વનોમાં,
સારંગોનાં યુથ ઘન ! બધો માર્ગ દેખાડશે ત્યાં.

કિલાભાઈ.

‘સાહિત્ય’ એપ્રિલ ૧૯૨૧ના અંકમાં આ દૃષ્ટાન્ત ‘એક તુલના’
એ શીર્ષકથી પ્રકટ થયું હતું.

‘આમાં સારંગ પદ અનેકાર્થ યુક્ત હોઈ છેલ્લા ચરણના અનેકાર્થ થતા હોવાથી શ્લેષ. ‘અહીં સારંગ શબ્દના ચાર અર્થ છે— બમરા, હરિણ, ચાતક અને હરતી. ખીલેલા કદંબ તરફ બમરા બમરાઓ—નવી કેળોની ડુંખો ખાતાં હરિણો અને ભૂમિનો વાસ લેતા હાથીઓ અને બોલતા ચાતકો તારા માર્ગને સૂચવશે.’

‘પડી છૂં પાય પ્રભુ, કર ધરિયે;
મ્હેર વિનાજ તમારી,
દેહ હડે હરિ હા ! હિમકર પણું
એવું રહી ઉચ્ચારી.

નાથ ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

આમાં હરિ એ પદ દ્વયર્થ હોવાથી આખી કડીના બે અર્થ નીચે મુજબ થતા હોવાથી શ્લેષ. “રાધાનું ઉપરથી કહેવું એમ છે કે ‘અહો કામદેવ ! તમારી અવકૃપાએ શીતળ ચંદ્ર પણ મને બાળે છે. બાકી જેના ઉપર તમારી મ્હેર હોય તેને પિયૂનો વિરહજ ક્યાંથી ? માટે તમારે પણ પડી વિનવું છું કે પ્રભુ ! તમે મારો હાથ સહાઓ, મ્હારી વહારે ચઢો, ને હરિને પણ મારી પેઠે વિહ્વળ બનાવી મારી પાસે લાવો.’ અંતર્ગત અભિપ્રાય એવો છે કે ‘હરિ ! તમારી અવકૃપાએ શીતળ ચંદ્ર પણ મને બાળે છે. બાકી જેના ઉપર તમારી મ્હેર હોય તેને હુઃખ કેવું ? માટે હે પ્રભુ ! તમારે પણ પડી વિનવું છું, કે તમે આવીને મારો હાથ સહાઓ, મને તમારી કરો !’ ”

(૨૭) અપ્રસ્તુતપ્રશંશાલંકાર-Indirect Description.

વ્યાખ્યા:-અપ્રસ્તુત વૃતાંતના વર્ણન વડે પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થાય એવું જે વર્ણનને અપ્રસ્તુતપ્રશંશાલંકાર. તેના પાંચ પ્રકાર છે. ૧, સાહચર્યનિબન્ધના, ૨, સામાન્યનિબન્ધના, ૩, વિશેષનિબન્ધના ૪, કારણનિબન્ધના અને ૫ કાર્યનિબન્ધના,

સાહચર્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

વ્યાખ્યા-સમાનરૂપ ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો સાહચર્યનિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

નવ તિરસ્કર જુદા ! તું

આલિ આંચો આ દોલર યોગ્ય અહીં,

ધુણાક્ષર * ન્યાય થકી,

સહજ મળ્યો તે નવ પરિચય આવી !

આમાં અપ્રસ્તુત જે જુદા તેને બ્રમરની અવગણના ન કરવા રૂપ વૃતાંતે કરીને પ્રસ્તુત એવી જે કન્યકા લેને સહેજે મળેલા-કુલીન પ્રિયની અવગણના ન કરવા રૂપ વૃતાંતની પ્રતીતિ, અવગણના ન કરવા રૂપ સમાન ધર્મે થઈ તેથી સાહચર્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંશા.

(૨૭) અપ્રસ્તુતપ્રશંશા સ્યાત્સા યત્ર પ્રસ્તુતાશ્રયા ।

* ધુણાક્ષર ન્યાય: આકસ્મિક. ધુણાક્ષર: એક જાતનો જીવડો જે લાકડાની છાલ કાતરે છે તે વખતે આકસ્મિક અક્ષરે કાંઈ વખત લખાઈ જાય છે તે.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

ધન્યવાદ તહનેજ પક્ષી માંડી ચકોર હે !

ચન્દ્ર વિના તું કયાંય યાગ્યા કો દી નવ કરે.

આમાં અપ્રસ્તુત જે ચકોર તેની ચન્દ્ર વિના ખીજ ઢાઢ પાસે વાચના ન કરવા રૂપ વૃતાંતે કરીને પ્રસ્તુત એવો જે કુલીન પુરુષ તેની કુદ્ર માણસો પાસે ન માગવારૂપ વૃતાંતની પ્રતીતિ, વાચના ન કરવા રૂપ સમાન ધર્મે થઇ તેથી સારૂપ્ય નિયન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

માથાં પરસ્પરથિ જોડિ ઉભા કરેલા,

જે વાંસ હોય ત્રણ, ખાંતથી જોડવેલા;

તેમાંથી એક ખસી જાય કદાપિ મિત્ર !

તો જે ઉભા રહિ શકે નહિ, એ ન ચિત્ર.

ભાઈશંકર.

આમાં વાંસના અપ્રસ્તુત વૃતાંતતું કથન આપણે ત્રણ જણ રાજ્યના સ્તાંભરૂપ હોઇ આપણામાંથી જો એક જણ ખસી જશે તો ખીજ બેનો જે ટકાવ નહિ થાય' એ પ્રસ્તુતાર્થમાં પર્યાવસાન પામે છે અને ખસી ન જવા રૂપ સમાન ધર્મે વૃતાંતની પ્રતીતિ થઇ તેથી એ સારૂપ્ય નિયન્ધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

સામાન્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—સામાન્ય ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો સામાન્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

કરી શત્રુ બળવાન, ઉદાસીન થઇ બેસશે,
ચીરે અગ્નિ લઇ જાન, ભૂલી ઢાઝપર તે સૂએ.

આમાં બળવાન શત્રુ સાથે વૈર કરી વીલે મ્હોડે બેસવું એ વિગેરે સામાન્ય અપ્રસ્તુત વૃતાંતે કરીને બળવાન એવા જે શ્રી રામચંદ્ર સાથે સીતાતું હરણ કરી વૈર કરી રાવણે ઉદાસીન થઇ બેસવું એ અનુચિત છે એ પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થવાથી સામાન્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

જેથી બધું સ્વહિત સિદ્ધ થયેલ જોય,
જેમાં વળી શુભ ભવિષ્યની આશ હોય;
તે સ્નેહીને પણ સ્વતંત્ર રહી કહે જે,
સાચીજ વાત, નર વંદન યોગ્ય છે તે.

ભાઇશંકર.

આમાં “ માત્ર અપ્રસ્તુત સામાન્ય વાત કરીને તે ઉપરથી ‘ગંભીરસિંહ કે જેથી રતિલાલનું બધું હિત થયેલું’ છે અને જેમાં હજી પણ રતિલાલને પોતાના શુભ ભવિષ્યની આશ છે, તેથી પણ

નહિ દયાતાં તથા કશી ખુશામત નહિ કરતાં રતિલાલ પોતે સ્વતંત્ર રહીને સાચીજ વાત કરે છે, માટે રતિલાલ સર્વ લોકોએ પ્રભુમ કરવા યોગ્ય અતિ પવિત્ર છે' એ પ્રસ્તુત વિશેષ વાતનું બાન આપ્યું છે તેથી સામાન્ય નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા."

વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—વિશેષ ધર્મે કરીને પ્રતીતિ થાય તો વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દુષાન્ત ૧ છ.

ખેળામાં મૃગ બેસાડયે થયો તે મૃગલાંછન,
કિન્તુ ટોળું નસાડયે આ ગણાયેલા મૃગાધિપ.

આ શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિ બલિભદ્રનું વાક્ય છે કે:-મૃગને ખેળામાં બેસાડવાથી તે મૃગલાંછન કહેવાયો, અને સિંહે તેને બગાડવાથી-દોષ દાખવવાથી તે મૃગાધિપ કહેવાયો એ અપ્રસ્તુત વૃતાંત વડે કુરમાણસ ને કીર્તિ વરે છે અને વ્હાલસોયા-મૃદુલદયવાળાને લાંછન લાગે એવા વૃતાંતની પ્રતીતિ થઈ તેથી એ વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દુષાન્ત ૨ બ્ધ.

કૌમુદીમાં ફરે સૌએ ફહેતાં અમૃતવર્ષિણી,
તરણીની પ્રભા એ છે કિંતુ એ દુઃખદાયિની.

આમાં મૃત્યુને લઈ કૌમુદી અમૃતવર્ષિણી કહેવાય છે અને તેને સૌ લાભ લે છે જ્યારે એ કૌમુદીની મૂળજૂત જે સૂર્યપ્રભાતે ઉગત્યને લઈને દુઃખદાયિની થાય છે એ અપ્રસ્તુત વૃતાંતના વર્ણન કરીને મૂળે દરડી એવી રાજસત્તાના કોઈ મૃદુલદૃષ્ટવાળા અધિકારીના કીર્તિકર એવા વૃતાંતની પ્રતીતિ થઈ તેથી એ વિશેષ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

કારણ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—કારણ ધર્મે કરીને જે પ્રતીતિ થાય તો કારણ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

તુમ અધરને માટ, અમૃત નીંધિથી ફેલાડીયું,

એ શોકે ખાસાટ, આવ્યો આ ઉદ્ધિ મહી.

આમાં દેવ દાનવોએ સાગર મંથન કરી અમૃત કહાડી લેવારૂપ કારણ એવું જે અપ્રસ્તુત વૃતાંતનું વર્ણન તેનાથી કાર્યરૂપ જે 'તારા અધર' એ પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થવાથી કારણ નિબંધના અપ્રસ્તુતપ્રશંસા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

સાર ઇન્દુમણ્ડલનો હરી,

દમયન્તી મુખ તે સૌ ભરી;

(૧૨૭)

લાંછનવાળો કીધો ચન્દ,
એ રહમજે નહિ તે મતિમન્દ.

૨.

આમાં ઈંદુમણ્ડલનો સાર કાઢી લેવારૂપ કારણ એવું જે અપ્રસ્તુત વૃતાંતનું વર્ણન તેનાથી કાર્યરૂપ જે હમચંતીના મુખમણ્ડલના કોડોત્તર સૌંદર્યરૂપ પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થવાથી દારણુ નિબંધના અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

કાર્યનિબંધના અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

વ્યાખ્યા:—કાર્યધર્મે કરીને જે પ્રતીતિ થાય તે કાર્યનિબંધના અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

પ્રિયતમ ! તહમારા ચરણના નખની ઝીણી કણિકા મળી,
તમ પાદ પ્રક્ષાલન સમે જળમાં નીધિમાં તે વહી;
ગંગાથકી, તેથી કરી મંથન સમે નવનીત શો,
હે કૃષ્ણ બહાલમ ! તેહ કેરો ચન્દ્ર સુરગણને જડયો.

આમાં અપ્રસ્તુત એવી ગંગાના પ્રવાહમાં તણાઈને નીધિમાં ગયેલી ચરણનખની ઝીણી ઝીણી કણિકાઓનાં કાર્યરૂપ જે ચન્દ્ર તેના વૃતાંતે કરીને નખકાંતિના ઉત્કર્ષરૂપ પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થઈ તેથી કાર્યનિબંધના અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

ગતિ-જેઠ કામિની તાદ્ધરી,
શુમાન હંસ તણું ગયુ ગળી,
પરભૂત મૌન મુણી સંલાપ,
જુએ ન મૂર્ખ તે આપોઆપ.

૨.

આમાં અપ્રસ્તુત એવા હંસના શુમાન ગળવાના અને પરભૂત-કોકિલના મૌન રહેવાના કાર્યરૂપ વૃતાંતે કરીને ગતિ તથા સંલાપ-ભાષણના ઉત્કર્ષરૂપ પ્રસ્તુત વૃતાંતની પ્રતીતિ થઇ તેથી કાર્ય નિબન્ધના અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.

(૨૮) પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર—The Passing Allusion.

વ્યાખ્યા:—એક પ્રસ્તુતાર્થમાં અન્ય પ્રસ્તુતાર્થનું ઘોતન થાય તે પ્રસ્તુતાંકુર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બું,

વસંતે વાસનો દોળી, કાલાવાલા કરે અલિ,
મલયાનિલ કૌમુદી આવી ઉઘાડતાં કળી.

(૨૮) પ્રસ્તુતેન પ્રસ્તુતસ્ય ઘોતને પ્રસ્તુતાંકુર: ।

(૧૨૯)

આમાં વસંત રૂતુમાં બ્રમર, લતા, દક્ષિણાનિદ્રે અને કૌમુદીનો
વૃત્તિ જે પ્રસ્તુત છે તેમાં પ્રસ્તુત એવા જે નાયક નાયિકાના વૃત્તાં-
તનું ઘોતન કર્યું તેથી પ્રસ્તુતાંકુર.

દષ્ટાન્ત ૨ જી.

* * *

જાતપાંત એ નવ જીવે, જીવે ન ઠામ કુઠામ;
યત્ર તત્ર ત્રુઠી પડે, યદાતદા ધનશ્યામ.

સવિતાનારાયણ.

‘એમાં વનવિહાર કરવા નાયક નાયિકા નીકળેલાં છે, તેવામાં
ધન વેરાઈ આવી પુન્દ પડવા લાગ્યાં તે સમયની નાયિકાની ઉક્તિ
છે, ધનશ્યામ એટલે કાળો મેઘ તેના સ્વભાવ વર્ણનરૂપ અર્થ પ્રસ્તુત
છે, તે વડે સંગી એવા નાયકને પણ ધન સરખો અવિવેકી સ્વભાવ
ન રાખવાના ઉપદેશરૂપ જે વિવક્ષિત એવો અન્ય પ્રસ્તુતાર્થ તેનું
પણ ઘોતન કરવામાં આવ્યું, તેથી પ્રસ્તુતાંકુરાલંકાર બન્યો.’

(૨૯) પર્યાયોક્તાલંકાર-Periphrasis.

પ્રથમ પર્યાયોક્તા.

વ્યાખ્યા: વર્ણનીયનું ચમત્કારજનક રૂપાંતરે કરીને કરેલું
વર્ણન તે પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દષ્ટાન્ત ૧ જી.

ધન્યધીર સૌમિત્ર ! સુલોચના સુખને રવિ
કયો અસ્ત રણધીર, બ્રહ્મચારી વન્દુ તહને.

(૨૯-૧) પર્યાયોક્ત તુ ગમ્યસ્ય વચ્ચો ભંગ્યન્તરાભયમ્ ।

આમાં 'ઈંદ્રજીતનો વધ કર્યો' એ વર્ણન કરવા યોગ્ય વૃત્તાં-
તેનું 'સુકોચના સુખના રવિનો અસ્ત કર્યો' એમ ચમત્કારજનક
રૂપાંતરે કરીને કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

કમાડ ભીડી સઘડી જગાવી,
પ્રસંગ ખ્યારા જનના જમાવી;
ઘરો તણા ગર્ભ વિષે રહેજે,
શિશિરનો ગર્વ મટાડી દે તે.

ભાઈશંકર.

આમાં 'કમાડ ભીડવા આદિ ક્રિયાઓ ગેઠવીને જે માણસ
ઘરના અર્થમાં રહે તેને ટાઢ કશી પીડા કરી શકે નહિ, એટલુંજ જે
વિવશિત છે તેને તેના કરતાં પણ અતિ રમણીયતાવાળા શિશિરનો ગર્વ
મટાડી દે તે એ વાક્યરૂપ પ્રકારાન્તરથી દ્રષ્ટું' તેથી એ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

આદ્ર કેરું શિખર પવને શું ઉડે, એમ ધારી,
જેવાતો તું ચકિત બનતી મુગ્ધ સિદ્ધાંગનાથી,
ઉડી વ્યોમે સરસ નિયુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ,
દિહનાગોના સ્થુળ કરતણો ગર્વ ઉતારતો જા.

કિલાસાઈ.

એમ કહેવાય છે કે નિયુક્ત અને દિહનાગ નામના કાલિદાસના સમવયસ્ક કવિઓ હતા. નિયુક્તને કાલિદાસ માટે સારો સદ્ભાવ હતો ને કાલિદાસને દિહનાગ માટે પ્રતિસ્પર્ધિત્વથી સદ્ભાવ ન હતો. એમ મહિન્નાથ નામનો મેધદૂતનો પ્રખ્યાત ટિકાકાર કહે છે. આ અર્થ અરાઅર હોય તો ‘દિહનાગને હરાવવો’ એ વર્ણુનીયનું ‘સ્થુગ કરતણો ગર્વ ઉતારવો’ એમ ચમત્કારજનક રૂપાંતરે કરીને કથન કર્યું તેથીએ પ્રથમ પર્યાયોક્ત. ખીજો અર્થ લેતાં દિહનાગ એટલે દિશાને પાળનાર હસ્તિઓ તેમને ‘હરાવતો જી’ એ વર્ણુનીયનું ‘સ્થુગ કરતણો ગર્વ ઉતારતો જી’ એમ ચમત્કારજનક રૂપાંતરે કરીને કથન કર્યું તેથી પણ પ્રથમ પર્યાયોક્ત.

દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા:—કોઇ મીઠે કરીને પોતાના કે ખીજના ઇંટ કાર્યના સાધનનું વર્ણુન તે દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્યાખ્યા:—ખીજનું ઇંટસાધન વર્ણુવાય ત્યાં પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

દશાન્ત ૧ હ.

જેસ કાંતિ! પ્રિય સખીરી! અમે જઇએ હસ્ત્રમાં,
પ્રિય કાંત! જેસો આપ પણ થયુ સ્મૃત્ય અધુના કાર્યમાં;

ચાલો લલિતા ફાઈમાએ કહ્યું તે કરીએ અત્રી,
નહિ તો પછી ઠપકો મળે ! દુઃભાય પાછી પ્રિયસખી. *

આમાં કાન્તિ અને કાન્તને બેસાડી ફાઈમાએ બતાવેલું કામ
કરવાનું મિથ કહાડી બહાર જઈ તેમના ઇષ્ટનું સાધન કર્યું તેથી
એ પરેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

***

દ્વિતીય ૨ ભુ.

મુજ જેવી ભૂતકણી હશે,
કોણ ખીજ આ દુનિયા વિશે,
ભૂતી હું ફેરવવી રોટલી,
બેસો બેચ કરો ગોઠડી.

૨.

પોતાની સખીના પ્રિય રમણનું સન્માન કરી તેને સખી સાથે
અળસ દેવાનો વખત આપવા માટે રોટલી ફેરવવાનું ભૂતી, એવું બહાનું
કહાડી બહાર જઈ તેમનું ઇષ્ટ સાધ્યું તેથી એ પરેષ્ટ સાધનરૂપ
દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

સ્વેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

વ્ય.ખ્યા:-પોતાનું ઇષ્ટસાધન વર્ણવાય ત્યાં સ્વેષ્ટ સાધન
રૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

(૨૧-૨) પર્યાયોક્ત તદ્વ્યાહુર્યદ્વ્યાજેનેષ્ટ સાધનમ્ ।

* મહારા 'કાન્તિ બહેન' નામક પુસ્તકમાથી એક પ્રસંગ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

“ભૃષુભાન સુતે ! મુજ આપ હડા દ્રવ્ય”

એમ પછી વનમાળી વહે;

મળતાં પ્રતિ ઉત્તર

“ ના, ન.....”

કરે ધનશ્યામ કુચ દ્રવ્યનેજ ગ્રહે.

આમાં દડાને મિથે ધનશ્યામે કુચમર્દનરૂપ જે સ્વેષ્ટ-પોતાનું
ઋષ્ટિ સંપાદન કર્યું તેથી એ સ્વેષ્ટ સાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

“ઉઠો ઉઠો વીંછી અહીં ગયો,”

સુણી સાથ સૌ ઉભો થયો;

“જગ્યા મળી” કહી અઝલચંદ

બેઠો બનાવો સૌ મતિમંદ.

૨.

આમાં વીંછી અહીં ગયો કહી સહને ઉઠાડીને પોતાને માટે
જગ્યા કરી બેસવાનું અને બીજાને બનાવવાનું અઝલચંદનું કાર્ય
સ્વેષ્ટ સાધનરૂપ હોવાથી એ સ્વેષ્ટસાધનરૂપ દ્વિતીય પર્યાયોક્ત.

(૩૦) વ્યાજસ્તુત્યલંકાર—Artful Praise.

વ્યાખ્યા:-નિંદા અથવા સ્તુતિથી સ્તુતિ અથવા નિંદાનું
વર્ણન તે વ્યાજસ્તુતિ*

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

ગાલે કાજળ કાલિમા દીસતી આ રોમાંચ અંગે દીસે.
ચર્ચુ ચન્દન કુચ ઉપર અલી ! કાંઈ ન દેખાય તે,
પેલા ધૂત પ્રતિ ગઈ ન તું અલી, એવું મહને તો દીસે
કાંકે સનાતક તું થયેલ ગઈ તું ધારૂં અલી, વાપિએ.

આમાં સખીને પ્રિયતમ પ્રતિ સંદેશો દઇ પાઠવેલી તે પોતેજ
તેની સાથે વિહાર કરી આવી તેથી તેને ઉધારો કુપદો ન આપતાં
'તું' તેના બણી ગઈજ નહિ હોય પણ કુવે નાહી આવી હશે તું
જાય તો કામ કરીનેજ આવે.' એ આદિ વાક્યોથી ઉપરથી સ્તુતિ
પણ અંતર્બોધેથી 'તું' તેની સાથે વિહાર કરી આવી છે કારણ કે
અંગે રોમાંચ દેખાય છે, ગાલે કાજળની કાળાશ આંખે આંજેલુ
કાજળ પસરાવથી આવી છે. કુચ ઉપર ચર્ચુ ચન્દન જણાતુ નથી,
તેથી એ વાત ખુલ્લી દેખાય છે. આ તે શું સાડ કહેવાય કે ?
આ ઉપરથી એ વ્યાજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

હે કરૂણાકર ! કેવો

ન્યાય ત્હારો કરેલ આ ન્યાયો,

(૩૦) उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

* અલંકારમાં વ્યાજસ્તુતિ ઘણીજ જનમન રંજનકારી છે.

પ્રાતઃસમે તુજ નિંદા

કરનારાનો કાપે દુઃખ ભારો.

આમાં પ્રભુને તારો કેવો અવળો ન્યાય છે કે નિંદા કરનારાંએ
તું દુઃખ કાપે છે એમ કહ્યું છે. ખાલ નિંદા લાગવા છતાંયે સ્તુતિ
હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

શિથિલ વિથિલ ચાલે, દુર્બળે અંગ ખાલે !

વચન તુજ યુદ્ધનતાં, નેત્રના સ્થીર રૂહેતાં,

તનુ થરથરતુ કાં ? અંગ રોમાંચ શાં આ ?

પરહિત કરનારી ! શું જવરે તું ગ્રહાર્થ ! x

રાસરાણી રાધિકાએ મોકલેલી દૂતી સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ સાથે રમી
આવે છે તેને રાધિકા પૂછે છે કે ત્હને આ શું થયું ? પરહિત
કરતાં ત્હને જવર પ્રાપ્ત થયો કે શું ? બહારથી માયા દાખી પૂછે
છે પણ અંદરખાનેથી સખ્ત કપકો તથા નિંદા હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થી.

કહ્યું હતું તુજને જે, ત્હેં કયું સર્વ તે તે,

પરહિત વરપથે, ચાલતી ઉર ખતે;

શ્રમ-શ્લથવતી બાળી, શોક આ ઉર આલી !

શ્રમવિણ નવ સિદ્ધિ, ખાઈ ! પશ્ચિમ બુદ્ધિ ! x

---

x 'સાહિત્ય' જુલાઈ ૧૯૨૧ ના અંકમાં ત્રીજી અને ચોથી બેક
દૃષ્ટાન્તો 'પરહિત કરનારી' એ શિર્ષકથી પ્રકટ થયાં હતાં.

આમાં પણ રાસેશ્વરી વૃષભાનંદુલારીએ પાઠવેલી દ્વિતી સ્વયં
વનમળી સથે વિહાર કરી આવે છે તેને વૃષભાનંદુલારી સ્તુતિ
પૂર્વક કહે છે કે તું તો ડાહી છે તને કહેલું તહે બધુંય કર્યું છે,
તને દુઃખી જોઈ મ્હારું હૈયું બગે છે. ખરેજ ! શ્રમ કર્યા વગર કોઈ
કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી, પણ અંદરખાનેથી એમ કહે છે કે જે જે
મ્હારે કરવાનું હતું તે તે તહેજ મ્હારે અદ્ભુત કરી લીધું છે ! ખરેજ !
તું પરહિતના સુંદર પથે ચાલનારી તો સરસ છે ! શ્રમે શ્લથ જોઈ
મ્હને શોક એટલેજ થાય છે કે મ્હેં ત્હને તે ક્યાં કામ સોંપ્યું ?
આપ મુલા વિના સ્વર્ગે ન જવાય એ ખરું છે. શ્રમ વિના ઇષ્ટા-
ર્થની સંપત્તિ નજ સંપાદન કરી શકાય ! એમ સ્તુતિમાં નિંદા
હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ.

દશાન્ત પ. ૬.

પૂર્વથી પશ્ચિમે જેનાં છાયાં કીર્તિતણાં વન,
ધન્ય છે આપને એવા ધન્ય વૈશાખનન્દન,
પૂર્વથી પશ્ચિમે જેની કીર્તિ આ જગમાં ભરી,
ધન્ય છે તુજને એવી ધન્ય કાર્તિકસુંદરી.

આમાં ઉપરથી સ્તુતિ છે પણ અંતર્ભાગેથી એક શબ્દાર્થ
કરીને નિંદા હોવાથી વ્યાજસ્તુતિ. વૈશાખનન્દન એટલે ગંધડો અને-
કાર્તિકસુંદરી એટલે કુતરી * એવા અર્થ મ્હને એક-શાસ્ત્રીએ
નંદાનપણમાં કહ્યાથી એક જણને મસ્કરી રૂપે આ પદો કહેનાં તેથી તે
હર્ષાન્વીત થયો હતો પણ અર્થ જણાયે તે હર્ષ ગુસ્સામાંજ પરિણમેલ.

* * *

* કાર્તિક માસમાં વિખ્યાય તેથી કંદાય કાર્તિકસુંદરી નામ
પરણું હશે.

દષ્ટાન્ત ૭ મુ.

માંહો માંહે ઠહે સુંદરી,
મહેતો દીઠે દીઠા હરી.
જીઓ સાથ કેવો કુટડો,
એને પરમેશ્વર તૂંઠડો;
કુંવરવહુનું ભાગ્યું દુઃખ,
એવું કહીને મરડે મુખ.

પ્રેમાનંદ.

આમાં બહારથી સ્તુતિ-વખાણ કરી અંદરખાતેથી નિંદાપૂર્વક
નામરીએ વાક્ય ઉચ્ચાર્યાં હોવાથી વ્યંગસ્તુતિ.

દષ્ટાન્ત ૮ મુ.

પ્રહ્લાએ શું વિચારી સહુ ધન ખરચી દિવ્ય સૌન્દર્ય કેરું,
વેઠી ઝાઝી વ્યથાને, તરૂણી નિરમી આ, સ્થાન કીધું વડેરૂ,
સ્વચ્છન્દે ચાલનારી સહુ જનહૃદયે આપી છે મ્હોટી ચિંતા
કિન્તુ પેદા કયો ના અનુગુણ ભરતા છે વિધિએય હંતા.

૨.

આમાં ઉપરથી વિધિની નિંદા કરી તરૂણીના રૂપની તથા
ગુણની સ્તુતિ કરી તેથી વ્યાંગસ્તુતિ.

(૨૧) વ્યાજનિન્દાલંકાર—Artful Blame.

વ્યાખ્યા:—એકની નિંદાથી બીજાની નિંદા સમજાય એવું
વર્ણન તે વ્યાજનિંદા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

બગ! બક તું કાવે તે

અપરાધી ન તું, દોષ ઘટે વિધિનો.

હંસ દ્વિવ્યસ્વભાવી

સહ, સરપર તુજને નિન્દે નિમ્ને.

આમાં ત્રિધિની નિંદાએ બગલો એ જેનું ઉપમાન છે એવા
કાઇ ખરાબ માણસને સારી જગ્યા આપનાર અવિવેકી માણસની
નિંદાપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેથી એ વ્યાજનિંદા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

ભુરૂં ક્યું એ અતિશેજ શંકરે,

વિયોગીના કાલ નિશાપતિ! અરે;

નિવારિ જે સજ્જડ હક્ષ શાપને,

બચાવી બથુ ક્ષયથી લિધો તને.

ભાઈશંકર.

(૩૧) નિન્દાયા નિન્દયા વ્યક્તિર્વ્યાજનિન્દેતિ ગોયતે ।

આમાં ' ચંદ્ર પોતાની ખીજ ઓળોને છોડી દઇ એક રોહિ-
ણીમાંજ આસક્ત રહેતો હતો, તેથી તેના સસરા દક્ષપ્રગ્નપતિએ
ક્રોધ કરી ચંદ્રને ક્ષયરોગી થવાનો શાપ આપ્યો હતો. આથી ક્ષય-
રોગી થયેલા ચંદ્રે શંકર ઉપર તપ કર્યું તેથી શંકરે પ્રસન્ન થઇ
હમેશ ક્ષયરોગનું નિવારણ કરી પંદર દિવસ કળાની ક્ષાયતા થશે
અને પંદર દિવસ વૃદ્ધિ થશે એવો ચંદ્ર ઉપર અનુચ્છ કર્યો હતો.
એ કથા શિવપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. શંકરની નિંદાથી ચંદ્રની નિંદાની
વ્યક્તિ કહી છે તેથી બાજનિંદા. '

(૩૨) આક્ષેપાલંકાર--The Hint.

પ્રથમ આક્ષેપ.

વ્યાખ્યા:-પોતે કરેલા અર્થનો વિચારપૂર્વક નિષેધ કરીને
કરેલું વર્ણન તે પ્રથમ આક્ષેપ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

વિદ્રજ્જનો રક્ષણ કરો સુધામયી આ ભારતી
ચોરો ઘણા ચોરી જશે કદી એ સુધાસ્તોતસ્વિની,
અથવા ભલે ચોરાવ તે હાનિ ન, કાંઠે સુરે વર-
રત્નો કરી મંથન હુર્યાં તોયે નીધિ રત્નાકર.

આમાં પહેલાં સુધાસ્તોતસ્વિની ચોરી જશે માટે તેનું રક્ષણ
કરો એમ કહી 'અથવા' એ પદે નિષેધ કરવાથી પ્રથમ આક્ષેપ.

* * *

(૨૨-૧) આક્ષેપઃ સ્વયમુક્તસ્ય પ્રતિષેધો વિચારણાત્ ।

દશાન્ત ૨ શ્લુ.

આ કે.કિલા, ને અલિઓ ન બોલો,
તથા લતાઓ નહિ પુખ્ત બોલો,
બોલોજ કિંવા વળિ ખૂમ બોલો,
તેથીજ જાશે મુખ દુઃખ રોજો.

ભાઈશંકર.

આમાં પોતે કહેવાનો પાછળથી વિચારને લીધે ' કિંવા ' પદે
પ્રતિષેધ કર્યો તેથી પ્રથમ આક્ષેપ.

દ્વિતીય આક્ષેપ.

વ્યાખ્યા: કોઈ વિશેષ અર્થના સૂચનાર્યે નિષેધાભાસનું
વર્ણન તે દ્વિતીય આક્ષેપ.

દશાન્ત ૧ શ્લુ.

અમો દૂતીના, તન તાપ તેનો,
થયો છ કાલાનલનાજ જેવો.

આમાં દૂતી હોવા છતાં દૂતી નથી એમ નિષેધ કરવામાં
નિષેધાભાસ છે. વિશેષ અર્થ સૂચન તેથી એમ થાય છે કે સંઘટન
કાલોચિત કૈતવવચનનો ત્યાગ કરીને યથાર્થપણે કહું છું કે એના જ્વરે
કાલાનલ જેવું ૩૫ પકડયું છે.

***

(૩૨-૨) નિષેધાભાસમાક્ષેપં બુધાઃ કેચન મન્યતે।

દષ્ટાન્ત ૨ ભુ.

ન તૃપેન્દ્ર ! અમે કાંઈ, રાજસન્દેશહારક.
અશત્રુ છો ગણો છો ને વસુધૈવકુટુમ્બકમ્ ।

૨.

આમાં સંદેશહારક છતાં સંદેશહારક નથી એમ કહેવામાં નિષેધાભાસ છે. સધિ કાલોચિત કૈતવ વચનનો ત્યાગ કરી અમે વચાર્થપણે કહીએ છીએ કે આપ જગન્નાથક હોઈ સર્વે રાજાઓને ભૂલભાવે સંરક્ષવા એ યોગ્ય છે એમ વિશેષ અર્થતું સૂચન થાય છે. એટલે દ્વિતીય આક્ષેપ.

તૃતીય આક્ષેપ.

વ્યાખ્યા:—વિધિ વ્યક્ત કરીને અને નિષેધને તિરોહિત કરીને કહેલું વર્ણન તે તૃતીય આક્ષેપ.

દષ્ટાન્ત ૧ ભુ.

છાડી નેહ પ્રવાસી થયા,
સખી ! તું શીઠ કરે બકવા ?
એને દેતાં ઠપકો અલી !
લજ્જા ઉર ઉપજતી લલી.

આમાં એવા રતેહસાગી પ્રવાસીને ઉપાલંબ દેતાંયે મ્હને લજ્જા આવે છે, એવાં વચન ઉપરથી પ્રિય પ્રવાસનો નિષેધ ગુપ્ત રીતે કર્યો તેથી તૃતીય આક્ષેપ.

(૩૨-૩) આક્ષેપોડ્યો યિધૌ વ્યવતે નિષેધે ચ તિરોહિતે ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

હજી ન પ્રાપ્ત કર્યો નિજ રંગને,
વિરહ દુર્બળ ગાત્ર જણાય છે;
તદપિ કાં જવું આમ વિચારીયું.
હૃદય નિર્દય છેક બનાવીયું ?

આમાં પ્રવાસની વાર્તા સ્પષ્ટી-આપ જવાથી તહેને અધિક
વૈવર્ય પ્રાપ્ત થશે એમ કહી ગુપ્ત રીતે પ્રવાસ નિષેધ કર્યો તેથી
તૃતીય આક્ષેપ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

ભલે સિધાવો નાથ ! કરો કૃપા વર આપવા,
રહેવા આપની સાથ, જન્મું તે સ્થળ હું ફરી.

૨.

આમાં 'જન્મો' પદે ફરીને જવામાં ખુશી ખતાવી પણ 'ન
જન્મો' એ તિરોહિત છે અને મહાઈ માગવું એટલું છે કે તે સ્થળે
ફરી જન્મું એમાં પોતાનું મરણ સૂચન કરવાને લીધે તે નિષેધ
ગર્ભિત છે તેથી એ તૃતીય આક્ષેપ.

(૩૩) વિરોધાભાસાલંકાર-Apparent Contradiction.

વ્યાખ્યા:-વિરોધના આભાસવાળું વર્ણન તે વિરોધાભાસ.

(૩૩) આભાસત્વે વિરોધસ્ય વિરોધાભાસ દ્રશ્યતે ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ.

અશોકવાળો બહુ શોક દે છે,
છે મિષ્ટ કિંતુ કહુના દીસે છે;
સુવાસ રાખી અતિ ત્રાસ દે છે,
અસંત એ તો ન વસંત છે.

આમાં શોક રહિત હોવા છતાં ધણો શોક, મધુર હોવા છતાં
કડવાસ અને સુવાસ એટલે સત્કીર્તિવાળો હોવા છતાં ત્રાસ દે છે એ
અર્થ લેતાં વિરોધાભાસ થાય છે પણ અશોક એટલે આસોપાલવ
વિગેરે અર્થ લેતાં એ વિરોધનો પરિહાર થાય છે તેથી વિરોધાભાસ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

બહુ ધન્વી દીઠા જગમાં શરથી—
જુજવાં કરી બે શકતા બળથી;
પણ એક અભાયબ ધન્વી દીઠો
સ્મર, બે તણું એક કરે શરથી *

એક શરથી હમેશાં બે પદાર્થો જુજવા એટલે જુદાજ થાય છે
પણ તેનાથી બેનું એક થવા રૂપ કાર્ય થતુંજ નથી તેથી સ્મર
બેનું એક કરે છે એમ કહેવામાં વિરોધનો આભાસ થાય છે પણ
તેના પુષ્પ બાણથી બે જૂનાં હૃદયો જોડાઈને એક થાય છે તેથી એ
વિરોધાભાસ.

***

* 'સાહિત્ય' ઑગસ્ટ ૧૯૨૨ ના અંકમાં પ્રકટ થયું.

દુષ્ટાન્ત ૩ બુ.

પા'ડે મોરો થનથન કરે સૂર ઉંચુ લઇને,
આંખા ડાળે કરની ટઉકા ખુમ કોએલડી તે;
દાહરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
પીએ તોએ પયપય કરે આકળા ચાતકા તે.

નર્મદાશંકર.

આમાં પાણીનો તરસો હોય તે પયપય એટલે પાણી પાણી કરી ખૂમ મારે છતાં ચાતકો પાણી પીએ છે અને ખૂમ મારે છે તેથી વિરોધાભાસ થાય છે, પણ ચાતકો ગમે તેટલું પાણી પીએ છતાં તેમની તરસ છીપતી નથી કારણ કે તેને ગળે કાણું હોવાથી સંધ્યું પાણી બહાર નીકળી જાય છે. જે વરસાદનાં બિન્દુ એ કાણુમાં પડે તેજ તે પી શકતો હોવાથી તેની તરસ અચર ન છીપે એ સ્વાભાવિક છે. આમ હોવાથી એ વિરોધાભાસ.

(૩૪) વિભાવનાલંકાર—Peculiar Causation.

પ્રથમવિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે પ્રથમ વિભાવના.

(૩૪-૧) વિભાવના વિનાપિ સ્યાત્કારણં કાર્યજન્મ ચેત્ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ છું.

ચંદ્ર્યા વિના ચન્દન ચતુરા વરણુ ચંપક અંગ છે.
વણુદશન બિમ્બાધર પ્રવાળી અમ દયિતા ! તુજ દીસે,
અંજન વિના પણ આંખડી આંજી દીસે છે કાલિમા,
હે દિવ્યસ્વરૂપિની ! આ સઘળી શું કુદરતી દીસે ક્રિયા.

આમાં ચંદન, દશન, અને અંજન જે કારણો તે વિના શરીરના
રંગની ચંપકતા, દશનની રક્તતા અને ચક્ષુની સ્થામતા રૂપ જે કાર્ય
તેની ઉત્પત્તિનું કથન કરવામાં આવ્યું તેથી એ પ્રથમ વિભાવના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છું.

ઝઝઝા ઝાંખી જોને જોહ, વણુ વાદળ જ્યાં વરસે મેહ,
વિના સરોવર અંબુજ સાર, વિના ભ્રમર ઉડે ગુંબર,
વિના અર્ક અજવાળું જોહ, ઝઝઝા ઝાંખી જોને તેહ.
પ્રીતમદાસ.

આમાં વાદળ, સરોવર, ભ્રમર અને અર્ક જે સૂર્ય એ ચાર
કારણો સિવાય તેમના કાર્ય જે મેહ, અંબુજ, ગુંબર અને પ્રકાશ
તેમની ઉત્પત્તિનું કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ વિભાવના.

દ્વિતિય વિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણુ અસમગ્ર અસંપૂર્ણ હોવા છતાં કાર્યની
પૂર્ણતાનું વર્ણન તે દ્વિતીય વિભાવના.

ક્રીડાન્ત ૧ જી.

કુસુમાયુધ કર લઇને,
કુસુમાયુધ ! તહે સમસ્ત વિશ્વ અત્યુ,
ધન્ય ત્રીપુર હર પીડક !
અત્યે સુરવર, નરવર, તું.

આમાં કુસુમાયુધ જે સ્વયં અસમ્પૂર્ણ છે-તીક્ષ્ણત્વાદી ગુણે રહિત છે તે છતાંયે એ સમ્પૂર્ણ કારણ વડે વિશ્વને જીતવા રૂપ સમ્પૂર્ણ કાર્ય થયું એમ વર્ણવ્યું તેથી એ દ્વિતીય વિભાવના.

* * *

ક્રીડાન્ત ૨ જી.

ચપળ ચિત્તજ આશ્રય એક છે,
કુસુમ આશ્રય વાહન મીન છે;
સ્મર વળી ધરતો નથી દેહને,
વશ કરે છે તથાપિ ત્રિલોકને.

ભાઈશંકર.

‘આમાં ચપળ ચિત્તરૂપ એકજ આશ્રય છતાં પણ, પુષ્પોરૂપી અતિ કામળ આયુધ છતાં પણ, મત્સ્યરૂપી અતિ તુચ્છ વાહન છતાં પણ અને પેાતે દેહથી રહિત હોવા છતાં પણ કામદેવ ત્રૈલોક્યને વશ કરે છે એમ કહેવાનાં, હેતુઓ અપૂર્ણ છતાં પણ ત્રૈલોક્ય વિજયરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી’ તેથી દ્વિતીય વિભાવના.

(૩૪-૨) હેતૂનામસમગ્રત્વે કાર્યોત્પત્તિશ્ચ સા મતા ।

તૃતીય વિભાવના.

વ્યાખ્યા:-કારણને પ્રતિબંધક એવું કંઈ હોવા છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે તૃતીય વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

કરાંગુલિએ ધરી મુદ્રિકા જે

થયો પ્રતિજિંખિત નાથ રહેજે.

ત્યાં દર્પણે, પીઠ છતાંય શ્યામા,

એકાગ્ર નેને નિરખે સલૂણા.

આમાં પતિ પીઠ પાછળ ઉભા રહેવા રૂપ પ્રતિબંધ છતાંયે તેના દર્શન રૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી એ તૃતીય વિભાવના. વાત એમ છે કે આંગળીએ પહેરેલી મુદ્રિકામાં ન્હાનુયું સુંદર દર્પણ હવું તેમાં પીઠ પાછળ ઉભેલા પ્રિયતમનું પ્રતિબિંબ પડ્યું તેથી અનિમિષ નયને તે તેને નિરખી શકી.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

વીંછી મિષ ધરી રાધિકા,

કર દર્પણુ લઈ સાર,

પ્રતિજિંખિત હસી ન્યાળતી

મોહન નંદકુમાર*

(૩૪-૩) કાર્યોત્પત્તિસ્તુતીયા સ્વાત્સત્યપિ પ્રતિબંધકા

* 'વસંત' ભાદ્રપદ ૧૯૭૬ માં પ્રકટ થયું.

આમાં નંદકુમાર યમુના કાંઠે માણસોની બીડમાં અને વળી પીઠ પાછળ હોવા રૂપ પ્રતિબધો હોવા છતાં તેના દર્શનરૂપ કાર્યની કૃત્પત્તિ વર્ણવી તેથી એ તૃતીય વિભાવના. સખીઓ કે કોઈ જુઓ નહિ તે રીતે અનિમિષ નેને રાધિકાને કૃષ્ણદર્શન કરવાં હતાં તે તેણે આ રીતે કર્યા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ.

હો નૃપ ! તહારો ખર્જો રૂપ સર્પ નરેન્દ્રને,
હમે એકલાનેજ નૃપમણિ ! એ કૌતક સમુ.

આમાં 'નરેન્દ્ર' નો અર્થ વિષવૈદ્ય એવો થાય છે * એટલે ડસનુ જે કાર્ય અને ડસનાર જે સર્પ તેનો પ્રતિબન્ધક વિષવૈદ્ય તેને મણુ ડસવારૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી તૃતીય વિભાવના.

ચતુર્થ વિભાવના.

વ્યાખ્યા:—અકારણેથીયે કાર્યોત્પત્તિનું કરેલું વર્ણન તે ચતુર્થ વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જુ.

ખાંતે ખેલન શીખવ્યું, ચતુર શિકારી માર,
કાનનચારી નેન મૃગને નાગર શિકાર.

(૩૪-૪) અકારણાત્કાર્યજન્મ ચતુર્થસ્ત્યાદિભાવના ।

* નરેન્દ્રો વાર્તિકે રાક્ષિ વિષવૈદ્યેડપિ કથ્યતે ।

(૧૪૯)

આમાં ચતુર શિકારી માર એટલે કામદેવ તેણે કાનનચારી
(વનમાં ફરતારા અને કર્ણ સુધી જેની અણિ લાંબાઇ છે એવાં) નયન
રૂપ મૃગને (કારણ આંખને મૃગની આંખની ઉપમા અપાય છે) નાગર
જે ચતુર પુરુષ તેમનો શિકાર કરવાનું ઠીક શીખવ્યું છે એટલે
લોચન મૃગે કરેલો નાગરનો શિકાર એ અતિ આશ્ચર્યજનક હોય
જેનાં અકારણે કાર્યોત્પત્તિ વર્ણવાઇ તેથી ચતુર્થ વિભાવના.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

ઉપજે વીણા નાદ, શંખધરી અત્યન્ત તે,
અદ્ભુત મહદાશ્ચર્ય ઉપજે તેથી સર્વને.

૨.

આમાં (સ્ત્રીના કંઠને શંખની ઉપમા અપાય છે તેથી) શંખ
જે અકારણ વસ્તુ તેમાંથી વીણાવાદન રૂપ કાર્યોત્પત્તિ વર્ણવી તેથી
ચતુર્થ વિભાવના.

પંચમ વિભાવના.

વ્યાખ્યા: કારણ વિરૂદ્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે
પંચમ વિભાવના.

(૩૪-૫) વિરુદ્ધાકાર્યસંપત્તિર્દૃષ્ટા કાવિદ્વિભાવના ।

દેખાના ૧ હુ.

પ્રિયતમ ગયા પરદેશ વર્ષા આવી પણ આવ્યા નહિ,
વર્ષા મહીં સઉની તૃષા મટી હું તૃષાર્ત સખી ! રહી,
આ મેહ વર્ષે નેહ વાધે સખીરી ! અંગેઅંગમાં,
પણ દેહ આજે તે જવાસા સમ દુઃખી હું દિગન્તમાં.

આમાં વર્ષામાં સૌની તૃષા મટે છે છતાં તૃષાર્ત રહેવા રૂપ
અને મેહ એટલે વરસાદથી શરીરને શીતળતા પ્રાપ્ત થવી જોઈએ
છતાં દેહ ગાળવા રૂપ એવા કારણથી વિરૂદ્ધ કાર્યની કિત્તેપિ વર્ણવી
તેથી પંચમ વિભાવના.

* * *

મમ પાચે પેસી કંટકે

સખી ! મહારૂં પ્રિય છે અતિ કર્યું.

૨.

આમાં કાંટા વાગે તેથી લોહી નીકળે છતાં પ્રિય કરવા રૂપ
કારણથી વિરૂદ્ધ કાર્યોત્પત્તિ વર્ણવી તેથી પંચમ વિભાવના. વાત એમ
છે કે કંટક વાગવાથી પ્રિયતમને એ મિષે વધારે વખત જોવાયું.
અથવા એમ પણ હોય કે તે કાઢવા તે દોડી આવ્યો એટલે એકની
રીસ અને વિક્ષેપ ટળ્યાં.

૫૦૪ વિભાવના.

વ્યાખ્યા:—કાર્યથી કારણથી ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે ૫૦૪
વિભાવના.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું,

વલ્લિકા નગમાં સદાય ઉપજે કિન્તુ ન સુશ્યું કહી,
વલ્લિકા થકી કોઈ અદ્રિ ઉપન્યો એવુંજ મહેં હે સખી !
તોયે આજ નવાઈ જોઈ ચતુરા ! બે અદ્રિ જો ઉપન્યા,
આરૂ હેમની વલ્લિકા થકી અહીં પામું હું આશ્ચર્ય હા !

આમાં વેલી પર્વતમાંથી થાય પણ વેલીમાં પર્વત ન થાય
છતાંયે આ હેમવલ્લિકામાં બે સુંદર પર્વતો ઉપન્યા છે એ આશ્ચર્ય છે
એમ કહી કાર્ય રૂપ જે વેલી તેમાંથી કારણ રૂપ પર્વત ઉપન્યા
એમ વર્ણન કર્યું તેથી એ ૫૦૪ વિભાવના. વેલીની સ્ત્રીને, પર્વતની
કુચને અને હેમવલ્લિકાની સ્ત્રીને ઉપમા અપાય છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બું.

પ્રવાહ પદોથમિ નીકળ્યા હશે,
શશી થકી અગ્નિ વળી ઝર્યા હશે;
નવાઈ શીશી નહિરે થઈ હશે,
મૃગાક્ષિને પત્ર યદા લખ્યો હશે.

ભાઈશંકર.

(૩૪-૬) કાર્યાસ્કારણજન્માપિ વૃષ્ટા કાચિદ્વિભાવના ।

આમાં પદો અને શશી જે કાર્ય પ્રવાહનું અને અગ્નિનું કારણ ન હોવા છતાં તેમાં કારણની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યું તેથી ૫૭૬ વિભાવના.

---

(૧૬) વિશેષોક્ત્યલંકાર—Peculiar Alligation.

વ્યાખ્યા:—પુષ્કળ કારણ હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિનું વર્ણન તે વિશેષોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

સહસ્ર વર્ષ અગ્નિ વિષે રહી છતાં શી રીત,
કોરીને કોરી રહી વદવશુકા કરી પ્રીત.

આમાં સમુદ્રમાં હજાર વર્ષ રહેવા છતાં રેતી કોરીને કોરી રહી એટલે પુષ્કળ કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ હ.

ઉપનિષદો તો પી ગયાં,
ગીતા પઢી પુરી મગજે ભરી લીધી.
તોય ન તે વિધુવદના
ખહાર નીકળી માનસ સદનેથી.

---

(૩૬) કાર્યાજનિર્વિશષોક્તિ: સતિ પુષ્કલકારણે ।

આમાં ઉપનિષદાદિ સત્યાસના પઠનથી સ્ત્રી અને વાસના બહાર નીકળવાંજ જોઈએ છતાં તે વીજળી જેવા વદનવાળી હૃદયથી બહાર ન નીકળી એટલે સમગ્ર કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ.

અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !

અરે ? તેમાં કયાંથી હૃદયતમ શીખ્યાં અજડતા ?

કલાપી.

આમાં કુદરતની મૃદુતા છતાં અજડતા શીખ્યાં એટલે કે કારણની વિપુલતા હોવા છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવાઈ તેથી વિશેષોક્તિ.
દૃષ્ટાન્ત ૪ જુ.

મોઢે કણું સુણી સુવાણી; નયનો લાવણ્ય નાણી ઠરે;
ટેવી શ્વાસતણો સુવાસ હૃદયૂં ઉલ્લાસ સાથે સ્ફુરે;
નતે રંભન પામી રોમ; મુખડું પી કંઠ ડોલે મહે;
સાધી સ્નેહ સમાધિથી સુખ સઉ મેહ વ્યાધિ શાને વધે ?

આમાં સમ્પૂર્ણ સુખ સામગ્રી હોવા છતાં મેહ વ્યાધિ વધે છે એમ વર્ણવી કારણની વિપુલતા છતાંયે કાર્યની અનુત્પત્તિ વર્ણવી તેથી વિશેષોક્તિ.

(૩૬) અસંભવાલંકાર—The Unlikely.

વ્યાખ્યા: કાર્યની અસંભાવ્યતાનું વર્ણન તે અસંભવ.

(૩૬) અસંભવોડર્યનિષ્પત્તેઃસંભાવ્યત્વવર્ણનમ્ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

કોણ જાણતું હતું કે

અખિલ યુરપને ધુળવનાર થશે.

તતુજ ખારવા કેરો

નિઃસહાય નિઃજાતમ બળ થકી તે.

આમાં ખારવાનો છોકરો યુરોપને ધુળવશે. એ કાર્યની અસંભાવ્યતા વર્ણવી તેથી અસંભવ. ખારવાનો છોકરો તે નેપોલીયન બોનાપાર્ટ,

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

આહીરને જોડાનો,

ઉપાડનાર એ નૃપવર કદો થાશે ?

એવું કોણ જાણતું હતું !

નહિતર તહેને પીડત નહિ કદીએ.

આહીરને જોડાનો ઉપાડનાર નૃપવર થશે એ કાર્યની અસંભાવ્યતા વર્ણવી તેથી એ અસંભવ સીંધીયા અને હોદ્દકર પહેલાં એ કાર્ય માટે નિયત થયેલા હતા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

પુષ્પો તણી કળિ છરા થકી તીખી થૈને,

કેડીલનાઃ સ્વરજ શલ્ય સમાન થૈને;

(૧૫૫)

સંતાપશે જગતમાં વિરહી જનોને,
એ વાતની ખબર હોયજ પ્યારિ ! કોને.

ભાઈશંકર.

‘ આમાં પુષ્પોની કળાઓનું તીક્ષ્ણપણું તથા કોયલની
સ્વરનું શબ્દ સમાનપણું એઓના અસંભાવ્યપણાનું વર્ણન કર્યું
છે તેથી અસંભવ. ’

(૩૭) અસંગત્યાલંકાર-Dis-connection.

પ્રથમાસંગતિ.

વ્યાખ્યા:—કાર્ય અને હેતુની વિરુદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ
સ્થિતિનું વર્ણન તે પ્રથમ અસંગતિ.

દષ્ટાન્ત ૧ હ.

ઉરજ ભાર વધતો અધિક થાનાં યુવાવિકાસ;

તે બોજથી સપત્નીના નીકળે રૂંધઈ ઉઘ્ઘાસ.

આમાં એકના ઉરજ એટલે સ્તન વધવારૂપ કારણ અને બીજા-
ઓના હૃદય રૂંધાવારૂપ કાર્ય એ બેની વિરુદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ સ્થિ-
તિનું કથન કર્યું તેથી એ પ્રથમ અસંગતિ.

* * *

(૩૭-૧) વિરુદ્ધ ભિન્નદેશત્વં કાર્યહેતુસંગતિ ।

દશાન્ત ૨ બુ.

તૂટી માળ, છુટી છટી લટલળી, ડાળાઈ આંખો વળી,
ફીટી તાંબુલનીય લાલી, નખથી છુંદાઈ છાતી ઉંડી,
ને સેરે સલૂણી તણી, સરીપડી, તે કામખાણે તહીં;
લાગી લોચનિયે લીધું ઉરવીંધી બહાલાનું બહાણા મહીં.
કેશવલાલ.

આમાં લોચને લાગવારૂપ કારણ અને ઉર વીંધવારૂપ કાર્ય એ
બંનેની વિરુદ્ધ એવી ભિન્ન દેશ સ્થાપિતનું વર્ણન કર્યું તેથી એ
પ્રથમ અસંગતિ.

દ્વિતીયાસંગતિ.

વ્યાખ્યા: એક સ્થળે કરવાનું કામ તે અન્ય સ્થળે કર્યું
એવું જો વર્ણન તે દ્વિતીય અસંગતિ.

દશાન્ત ૧ બુ.

હીરકહુતિ આંખે તહે,
લગાડી કાં આ પ્રિય સખી મહારી !
કાજળનો ચન્દ્રક તહે
કીધો સાન શું મારી ગઈ તહારી.

(૩૭-૨) अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्रकृतिश्चता ।

આમાં હીરકલ્પિતે જેનો ચન્દ્રકર કરવાનો તે આખે લગાડવા રૂપ અને કાળજી જે આખે લગાડવાનું તેનો ચન્દ્રકર કરવા રૂપ કામ તે અન્ય સ્થળે કરવામાં આવ્યા તેથી એ દ્વિતીય અસંગતિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ નું.

લગાડયું ક્યાં તહેં અલિ રાધિકા આ ?
કુચો સુકીને શિરભાગમાં ક્યાં
ઠયું બધું ચન્દન તહેં ખરાબ
ને કંકુના શા સ્તન મધ્ય ડાઘ !

૨.

આમાં કુચ અને કપાળે કરવાનાં કામ જે ચન્દન ચર્ચવું અને ચન્દ્રકર કરવો તે અન્ય સ્થળે કર્યાં એમ વર્ણવવામાં આવ્યું તેથી દ્વિતીય અસંગતિ.

તૃતીયાસંગતિ.

વ્યાખ્યા:-એક કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થયેલો તેણે તેથી વિરુદ્ધ એવું અન્ય કાર્ય કર્યું એવું જે વર્ણન તે તૃતીય અસંગતિ.

(૩૭-૩) અન્યત્કર્તું પ્રવૃતસ્ય તન્નિરુદ્ધકૃતિસ્તથા

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું

‘ ધનાગમે આવીશ હું, ’

પ્રિયતમ વશ એ, સખીરી ! ધન આવ્યો,

જીવન દાતા થઈને

કિંતુ આતો જીવ લેવા લાગ્યો.

આમાં જે જીવ દેવા રૂપી કાર્ય કરવા આવ્યો હતો તે જીવ તેણે જીવ લેવા રૂપ વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું એમ વર્ણવ્યું તેથી એ તૃતીય અસંગતિ. પતિ આવશે એ આશાથી જીવ આવ્યો પણ આવ્યા નહિ તેથી મેષ જીવ લેવા લાગ્યો.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

ગુપ્ત ખાતમી લેવા

છદ્મ ! પદ્મ પુરાતને પાઠવ્યોતો,

કિંતુ ગુપ્ત તમ આપી

ખખર ખીલાવ્યું શત્રુ હૃદય તહેં તો.

૨.

આમાં જેને ગુપ્ત ખાતમી લેવા રૂપ કાર્ય કરવા પાઠવ્યો હતો તેણે તેવીજ ખાતમી સામાને આપવા રૂપ વિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું એમ વર્ણવ્યું તેથી એ તૃતીય અસંગતિ.

(૧૫૯)

વિષમાલંકાર-Incongruity.

પ્રથમ વિષમ.

વ્યાખ્યા: પરસ્પર અનનુરૂપ એવા પદાર્થોના સમ્બન્ધનું
વર્ણન તે પ્રથમ વિષમ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હ.

કયાં તુજ લોચન કેશં,

તીક્ષ્ણ કટાક્ષો ! અને તરૂણી આ

પરમ નરમ નન્દનના

લાલનું હૃદ ! અયિ મદનર મહિલા !

આમાં કટાક્ષોની તીક્ષ્ણતા અને હૃદયનું કોમળત્વ એ બે
અનનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી પ્રથમ વિષમ.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જી.

કઠીન કાં કોમળ અંગમાં આ ?

કૃશાંગમાં પીન અતિશ કાં આ ?

સુમુખીને દુર્મુખ સંગતિ કાં ?

વિચારી આવું સ્તનપહાર કહાડયાં ?

આમાં કોમળ અંગમાં કઠીન, કૃશાંગમાં પીન અને સુમુખી
સાથે દુર્મુખ એમ અનનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો તેથી એ
પ્રથમ વિષમ.

***

(૩૮-૧) વિષમં વર્ણયેતે યત્ર ઘટનાડનનુરૂપયોઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૩ છું.

ધુમ, જ્યોતિ, જળ, પવનના, મેઘ ક્યાં આ બનેલા,
ક્યાં સંદેશા સમજણુભર્યાં પ્રાણિથી લે જવાતા;
એવું કાંઈ ન લહિ, અધીરો ચાચતો યક્ષ એને,
કામી નિશ્ચે જડ સણવમાં લેડ ના કે પ્રમાણુ.

કિલાભાર્ષ.

આમાં સમજણુભર્યાં પ્રાણી અને ધુમ, જ્યોતિ, જળ, પવ-
નના બનેલા મેઘ એમ બે અનનુરૂપ પદાર્થોનો સમ્બન્ધ વર્ણવ્યો.
તેથી પ્રથમ વિષય.

દ્વિતીય વિષય.

વ્યાખ્યા:-કારણથી વિરૂપ એના કાર્યની ઉત્પત્તિનું વર્ણન
તે દ્વિતીય વિષય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છું.

કાલી રૂડી કાલિન્દી છતાં પણ,
શ્વેત સદા રાખીરી કરતી,
સહુ સ્નાતકને અતિ સ્નેહ ધરી
રૂપ કૃષ્ણ ન કૃષ્ણ કદી કરતી.

આમાં કારણ રૂપ જે કાલિન્દી તે પોતે સ્વામ હોઈ પોતાથી
વિરૂપ એવું સ્નાતકને શ્વેત કરવા રૂપ કાર્ય કરે છે એમ વર્ણવ્યું
તેથી એ દ્વિતીય વિષય.

* * *

(૩૮-૨) વિરૂપકાર્યસ્યોત્પત્તિરૂપરં વિષય મતમ્ ।

દષ્ટાન્ત ૨ જી.

કનક ભૂપલ મા પહેરતું, કદી આવે ઉરહેત,
દર્પણગત માસિન્ય શાં એ જણાય તુજ દેહ.

૨.

આમાં કારણુ રૂપ જે અંગદુતિ તે જેત હોઇ પોતાથી વિરૂપ
એવું કનક ભૂપલ તે દર્પણગત માસિન્ય જેવો રંગ-કાળાશ પડતો
રંગ-દેવા રૂપ કાર્ય કરે છે એમ વર્ણવ્યાથી દ્વિતીય વિષમ.

તૃતીય વિષમ.

વ્યાખ્યા:-ઇષ્ટાર્થ પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કરેલ છતાં ઇષ્ટાર્થને
બદલે ઉલટી અનિષ્ટાર્થની સંપ્રાપ્તિ થઈ એવું
વર્ણવાય ત્યાં તૃતીય વિષમ.

દષ્ટાન્ત ૩ જી.

મૂસક કળાશા થકી જે
કંડીઆમાં કોચીને પેડો,
સર્પ શ્રાસ થયો એ
કોચ્યુ ત્યાંથી સાપ ઝટ નાડો.

આમાં કંદેરે ઇષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કર્યો છતાં તેને
ઉલટી મરણુ રૂપ અનિષ્ટાર્થની સંપ્રાપ્તિ થઈ એમ વર્ણવ્યું તેથી એ
તૃતીય વિષમ.

* * *

(૩૮-૨) ચિરુપકાર્યસ્યોત્પત્તિરવરં વિષમ મતમ્.

દ્રુપદાન્ત ૨ બું.

વૃક્ષો તણી સુદૃઢ વાડ વિખેરી જોઓ,
 ઇચ્છે છે, આપ, કરવા કૂલભોગ તેઓ;
 પોતે ન શાન્તિ ધરિ ભોગ લઈ શકે છે,
 ખીન્ન તણું પણ અનિષ્ટ વળી કરે છે.

ભાઈશંકર.

આમાં ઇષ્ટને મારે ઉદય કરવાથી પૂરા ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ ન થતાં
 મોટા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વર્ણવાયાથી તૃતીય વિષય.

(૬૯) સમાલંકાર-The Equal Ornaments.

પ્રથમ સમ.

વ્યાખ્યા:-અનુરૂપ એવા બે પદાર્થના સમ્બન્ધનું વર્ણન તે
 પ્રથમ સમ.

દ્રુપદાન્ત ૨ બું.

લાગે આતો અતિશય મહને સર્વથી એ વિચિત્ર,
 કે થાયે આ ઉચિત ઘટના સંવિધાતા વિધાતા;
 જુલાવન્તો અનિલ કુંજ સૌ પકવ આ લીમડાનાં,
 ચાળે સ્વાદો કૂશળ અતિશે છે કયાં ઠાકલોક.

(૩૮-૩) અનિષ્ટસ્યાપ્યવાપ્તિશ્ચ તદિષ્ટાર્થસમુચ્ચમાત્ ।

(૩૯-૧) સમસ્યાદ્વર્ણનં યત્ર દ્વયોરવ્યનુરૂપયોઃ ।

(૧૬૩)

આમાં લીંપડાની પાકી લીંબોળીઓ અને તે ખાવામાં ચતુર
કામડા એ જેના અનુરૂપ સમ્બન્ધનું વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ સમ.

* * *

દંડાન્ત ૨ લું.

મુક્તાહારે કયું છે આ યોગ્ય સ્થાનક તેહને;
સ્તનમંડળ — રહેવાને ઉરામ્મેજ વરાનને !

૨.

આમાં મુક્તાહાર અને સ્તનમંડળ એ બે અનુરૂપ પદાર્થોના
સમ્બન્ધનું વર્ણન કર્યું તેથી એ પ્રથમ સમ.

દ્વિતીય સમ.

વ્યાખ્યા:—સમાન કારણે કરીને અનુરૂપ એવા કાર્યની
ઉત્પત્તિનું વર્ણન તે દ્વિતીય સમ.

દંડાન્ત ૧ લું.

ગમે ન તુમને દ્વારિકા પણ વનવન વિહાર,
સખી ! તું સુંદર ગોપિકા, યોગ્ય ભ્રમણ નિરવાર.

આમાં ગોપનું વન ભ્રમણ એ કારણથી તેને અનુરૂપ એવું
તેની પુત્રીનું વનવિહારાર્થભ્રમણ જે કાર્ય તેની કૃતિનું વર્ણન તેથી
એ દ્વિતીય સમ.

* * *

(૩૧-૨) સારૂપ્યમપિ કાર્યસ્ય કારણેન સમં વિદુઃ ।

દ્રશ્યંત ૨ હું.

જલઅનુભવે યોગ્ય વલણ આ નીચના ભણી,
કરે તું લક્ષ્મી સદાય, જલજા ! તું જલજા ખરી.

૨.

આમાં જલનું વલણ નીચાણ ભણીજ હોય છે એ કારણથી
તેને અનુરૂપ એવું તેની પુત્રી જે લક્ષ્મી તેનું નીચ ભણીનું વલણ
રૂપ જે કાર્ય તેની ઉત્પત્તિ વર્ણવી તેથી દ્વિતિય સમ.

તૃતીય સમ.

વ્યાખ્યા:-જે અર્થે ઉદ્યમ કર્યો હોય તેની અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ
વિના સિદ્ધિનું વર્ણન તે તૃતીય સમ.

દ્રશ્યંત ૧ હું.

વારણેન્દ્ર ધરનાર ! વારણ લાભ મળ્યો ત્હને,
યોગ્ય તુજને ધાર મૂઢ ! લોભ અહકો ન ધર.

આમાં વારણને અર્થે ઉદ્યમ કર્યો હતો એટલે તેની અનિષ્ટ
પ્રાપ્તિ વિના વારણનોજ લાભ થયો એમ વર્ણવ્યું તેથી તૃતીય સમ.
વારણ એટલે હાથી અને વારણ એટલે અટકાવવું તે. આશા હાથીની
અને સંપ્રાપ્તિ વારણની (Not Admission) ની થઈ એટલે
રાગને મળતા પહેલાં પ્રતિહારે યોડીવારેય એને યોભાવ્યો. આમ
ક્ષણનિવારણનો સંભાવિતોનેયે રાગદારે સહજ પરિચય સાદજીક છે.

***

(૩૧-૩) ધિનાનિષ્ટં ચ તત્તિસદ્ધિર્યમર્થં કર્તુમુચ્યતઃ ।

(૧૬૫)

દશાન્ત ૨ બું.

રામે સીતા લાવવા બાંધી પત્થર પાજ.
જીતી લ'કેથ સીતા લીધી ધન્ય ધન્ય મહારાજ !

૨.

આમાં શ્રીરામે ઉચમ કર્યો સીતાજીને અર્થે અને તેની અનિષ્ટ પ્રાપ્તિ વિના તેમની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી તૃતીય સમ.

(૪૦) વિચિત્રાલંકાર-The Strange.

વ્યાખ્યા: ક્ષણની ધ્રુવજાયે વિપરીત એવા પ્રયત્નનું વર્ણન તે વિચિત્ર.

દશાન્ત ૧ બું.

સત્પુરુષો સર્વેને
ત્રિલોકથી ઊન્નતપદ પ્રાપ્ત્યર્થે,
નમન કરે છે, સખીરી !
તે કોટિનો થવા નમું તુજને.

આમાં ઉંચા થવારૂપ પદની પ્રાપ્તિ માટે તેનાથી વિરૂધ એવા સર્વેને નમન કરવા રૂપ પ્રયત્ન કરે છે એમ કથન કર્યું તેથી એ વિચિત્ર.

* * *

(૪૦) વિચિત્રં તત્પ્રયત્નશ્ચેઽવિપરીતઃ ફલેઽચ્છયા ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

પવન બને છે શીતલ,
વિયોગિને તાપવૃદ્ધિ કરવાને,
વળી મંદતા ધરે છે
તેના વધમાં ત્વરા પકડવાને,

ભાઈશંકર.

‘આમાં પવને તાપની વૃદ્ધિ કરવા રૂપ ઝળની ઇચ્છાથી સંતપ્ત થવું જોઈએ, તેને બદલે શીતલતા લીધી છે. અને વિયોગીઓના વધમાં ત્વરારૂપ ફલની ઇચ્છાથી ત્વરિત થવું જોઈએ. તેને બદલે મંદતા પકડી છે એ વિપરીત પ્રયત્ન કર્યાનું વર્ણવ્યું’ તેથી વિચિત્ર.

(૪૧) અવિકાલંકાર-The Exceeding.

પ્રથમાધિક.

વ્યાખ્યા:—વિશાળ આધાર કરતાં આધેયના આધિક્યનું વર્ણન તે પ્રથમ અધિક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

સાસુ તથાં ત્રિપ વચન, તેમ વિશાળ વાક્યપદ્ધતા નીધિ,
નણુદી તણો, હીઝર તણી તેમ અતિશય પન્નવણી,
તેના વિશાળ હૃદય મહીં સૌએ સમાયાં પણ સખી,
પ્રિયતમાગમનાનન્દ હેના ઉરમાં માતો નહિ.

(૪૧-૧) अधिकं पृथुला धारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ।

(૧૬૭)

આમાં નાવિકાના શરીરરૂપ વિશાળ આધાર કરતાં આનન્દરૂપ
જે આધેય તેમજ આધિક્ય વર્ણવાયુ તેથી પ્રથમ અધિક.

* * *

દશાન્ત ૨ શ્લોક.

રઘુકુલ કેતુ રામે

કીરતિ કારણ સતી વને મેલી;

ચંદ્રકુલ કેતુ કૃષ્ણે,

ઉત્સવ કારણ વપુ પીડા ઠેલી.

પ્રેમાનંદ.

‘રઘુકુળમાં ધનરૂપ રામે કેવળ કીર્તિને માટે સતી સીતાને
વનમાં મેલી, તેમજ ચાંદ્રકુળ કેતુ કૃષ્ણે’ ઉત્સવ કારણ વપુપીડાનીયે
દરકાર ન કરી. આમાં આધારરૂપ જે રામ તેમના કરતાં આધેયરૂપ
જે કૃષ્ણ તેમજ આધિક્ય વર્ણવ્યું તેથી પ્રથમ અધિક.

દ્વિતીયાધિક.

વ્યાખ્યા: વિશાળ આધેય કરતાં આધારના આધિક્યનું
વર્ણન તે દ્વિતીય અધિક.

દશાન્ત ૧ શ્લોક.

વિશાળ વિરહતણી વ્યથા,

સમાવેશ કરી શકન્ત મોહન હે !

(૪૧-૨) પૃથ્વાધેયાન્યાધારાધિક્યં તદપિ તન્મતમ્ ।

(૧૧૮)

તેહ ચન્દ્ર વહનીના

મ્હોટા મનમાં પ્રભાવશાળી તે.

આમાં આધેય જે વિરહવ્યથા તેના કરતાં ચન્દ્ર વહનીના મન
રૂપ જે આધાર તેનું આધિક્ય વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય અધિક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

તહાઈં વિશાળ હૃદ સૌથી જણાય મિત્ર !

કાંકે રહ્યો જલધિ તેહ વિષે ખચીત-

વિદ્યા તણો, વળી વસ્યાં પ્રિય પ્રેમ આદિ

શું ત્યાં કીધી પ્રજ્વળી પ્રેમ તણી સમાધિ.

૨,

આમાં આધેય જે જલધિ તેના કરતાં હૃદય જે આધાર તેનું
આધિક્ય વર્ણવ્યુ તેથી એ દ્વિતીય અધિક.

---

(૪૨) અલ્પાલંકાર-The Less.

વ્યાખ્યા: સૂક્ષ્મ એવા આધેય કરતાં આધારની સૂક્ષ્મતાનું
વર્ણન તે અલ્પ.

---

(૪૨) અર્થ તુ સૂક્ષ્માદાયેયાદાધારસ્ય સૂક્ષ્મતા ।

(૧૬૯)

દષ્ટાન્ત ૧ છ.

આશી વિરહ વ્યથાય, સૂકાઈ ગઈ તું બહુ દીસે,
કર કંકણ તુજ આય, જપમાળા સરખું થયું.

આમાં સૂક્ષ્મ એવા આધેય રૂપ કરકંકણ તેના કરતાં આધાર
રૂપ જે કાંડુ તેની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન કર્યું તેથી અલ્પ.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ છ.

તે અદ્રિમાં, જ્યમ ત્યમ, કરી કામિ યક્ષે નિવાસ,
બહાદી કેરો વિરહ સહિને, ગાળિયા કેંક માસ;
અંગે ઝાઝો કૃશ થઈ જતાં, કબૂતી શોચી શોચી,
સોના કેઈ સરિ ગયું કડું, દૂમળા હાથમાંથી.

કિલાભાઈ.

આમાં સૂક્ષ્મ એવા આધેયરૂપ જે કડું તેના કરતાં આધાર રૂપ
જે દૂમળા હાથ તેની સૂક્ષ્મતાનું વર્ણન કર્યું તેથી અલ્પ.

(૪૩) અન્યોઅન્યાલંકાર—The Reciprocal.

વ્યાખ્યા:—એક બીજા પરના પરસ્પર ઉપકારનું વર્ણન તે
અન્યોઅન્ય.

(૪૩) અન્યોઅન્યં નામ યન્ન સ્વાદુપકારઃ પરસ્પરમ્ ।

(૧૭૦)

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

છુટી આંગળી રાખી ઉંચેજ મુખે
જલપાન પથિકજ જેમ કરે;
પરવામ્બુજ દેતી પછી લલના
જલધાર કરે સખી ! તેમ ઝીણું.

આમાં પાણી પાનારીને પોતાના દર્શનની અભિલાષી જાણીને
પથિકે છુટી આંગળી રાખી પાણી પી વધારે થોભાવી ઉપકાર કર્યો
તેમજ પાણી પાનારીએ પથિકને પોતાના ઉપર લુબ્ધ જોષને ઝીણી ધાર
કરી વધારે વાર લગાડવા રૂપ પ્રત્યુપકાર કર્યો એમ પરસ્પર ઉપકારનું
કથન કર્યું તેથી એ અન્યોઅન્ય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

શશીતણા મેલનું આ વસંતે,
કર્યું રૂડું માર્જન ખુબ ખંતે;
વસંતને સુંકર રૂપ રાશી,
દિધો શશીએ કુસુદો પ્રકાશી.

ભાઈશંકર.

આમાં વસંતે ચન્દ્રનો ઉપકાર કર્યો અને ચન્દ્રે વસંતનો
ઉપકાર કર્યો એમ કહ્યું છે તેથી અન્યોઅન્ય.

---

(૪૪) વિશેષાલંકાર—The Extra Ordinary.

પ્રથમ વિશેષ.

વ્યાખ્યા: પ્રસિદ્ધ આધાર વગર આધેયનું વર્ણન તે પ્રથમ વિશેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

કાલિદાસ વસે સ્વર્ગે કિંતુ તહેની મધુ ગીરા,
અર્પે આનન્દ સર્વેને, વંદે એ જન વૃંદના.

આમાં કાલિદાસ જે પ્રસિદ્ધ આધાર તેના વિના આધેયરૂપ જે તેની ગીરા-વાણી તેની અવસ્થીતિ વર્ણવી તેથી પ્રથમવિશેષ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

દીપસ્થ કિરણો નાશ કરે અહીં અંધારનો,
અયો સૂર્ય પ્રકાશ, થયો અસ્ત બાનુ થતાં.

૨.

આમાં પ્રસિદ્ધ આધાર જે સૂર્ય તેના વિના આધેયરૂપ જે કિરણો તેમની અવસ્થીતિ વર્ણવી તેથી પ્રથમવિશેષ.

(૪૪-૧) વિશેષ: હ્યાતમાધારં વિનાવ્યાધેયવર્ણનમ્ ।

(૧૭૨)

દ્વિતીય વિશેષ.

વ્યાખ્યા:—એક વસ્તુનું અનેક સ્થળે કરેલું વર્ણન તે
દ્વિતીય વિશેષ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

અંતર તું ને બાહર પણ તું
તું નવજીત જણાય; પ્રિય તું,
જ્યાં ભાળુ ત્યાં તુજ પ્રતિકૃતિ
પ્રતિબિમ્બિત સુહાય ! પ્રિય તું.

આમાં એક પ્રિયતું અનેક સ્થળે દેખાવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી
દ્વિતીય વિશેષ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

મુજ તર્ક વિષે, મુજ કર્મ વિષે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિષે;
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ ! વ્યાપી રહો મુજ અન્તરમાં.

રમણભાઈ.

આમાં એક પ્રભુતું અનેક સ્થળે દેખાવારૂપ વર્ણન કર્યું તેથી
દ્વિતીય વિશેષ.

(૪૪-૨) વિશેષ: સોઽપિ યથેકં વસ્તુનેકત્ર ઘણ્યતે ।

તૃતીય વિશેષ.

વ્યાખ્યા: કોઈક પદાર્થની સહજ આરંભ કરતાંજ અશક્ય એવી અન્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનું વર્ણન તે તૃતીય વિશેષ.

દૃષાન્ત ૧ હ.

તુજને જોતાં સાર, કલ્પવૃક્ષ દર્શન મ્હને,
પ્રાપ્ત થયું નિરધાર, નૃપમણિ! ઉપેન્દ્ર હે !

આમાં લાભના કારણે રૂપ આરંભ જે રાજનું દર્શન તે થતાં અશક્ય એવી અનેક મનવાંચિત્ત પદાર્થોની સિદ્ધિ તેની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી તૃતીય વિશેષ.

* * *

દૃષાન્ત ૨ જી.

વિચાર જોવા કરતો હતો કે,
નવો મનોભૂ નિરખ્યો ત્હને મ્હેં.

આમાં જોવાનો આરંભ કરતાં અશક્ય એવી મનોભૂ દર્શન રૂપી અન્ય વસ્તુનો લાભ વર્ણવ્યો. તેથી તૃતીય વિશેષ જેમ પ્રજ્ઞા નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ તે રાજ્યો પોતાના રાજ્યમાં નવીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હતી એ અર્થ,

---

(૪૪-૩) કિંચિદારમ્ભતોડશક્યસ્થન્તરકૃતિષ્ઠ સઃ ।

(૪૬) વ્યાઘાતાલંકાર-Frustration.

પ્રથમ વ્યાઘાત.

વ્યાખ્યા: તથાકારી વસ્તુનું અન્યથાકારી રૂપે વર્ણન તે પ્રથમ વ્યાઘાત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

માણે છે મોઢ આ જગત થાય પ્રસન્ન નેહથી,
મારે છે માર તો માર, જગતને ફકત તેહથી.

આમાં તથાકારી જે પ્રીતિનાં સંવર્ધન કરનાર સ્ત્રીનાં કટાક્ષાદિ તેનું અન્યથાકારી એવું તેનાથી કામદેવે પ્રહાર કરવારૂપ વર્ણન કયું તેથી પ્રથમ વ્યાઘાત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

શશાંકના તેજથી તાપ થાય છે,
કુલ્લોથિ તો કાળજડુ કપાય છે;
વનપ્રિયોના સ્વર ના સુહાય છે,
બધુ વસંતે ઉલટું કરાય છે.

ભાઈશંકર.

‘જગતમાં ચાંદની તાપ શામક ગણાય છે, પુષ્પો આનંદદાયક તથા કામજ ગણાય છે અને કોકિલોના શબ્દ મનોહર ગણાય છે,

(૪૬-૧) स्याद्वाघातोऽन्यथाकारि तथा कारि क्रियेत् चेत् ।

તે છતાં તેઓને વસતે કમથી તાપકારક, કાળજી કાપનારાં તથા અપ્રિય કરેલાં છે ' તેથી એ પ્રથમ વ્યાધાત.

દ્વિતીય વ્યાધાત.

વ્યાખ્યા:-એક વસ્તુ જે કાર્યના સાધનરૂપે એક જાણુ વાપરે તેજ વસ્તુ બીજા માણસ તેથી વિરુદ્ધ કાર્યનાં સાધનરૂપે વાપરે એવું જે વર્ણન તે દ્વિતીય વ્યાધાત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

માર જે દૃષ્ટિથી બાળ્યો શિવે હે સખીરી !
તેજ દૃષ્ટિથી તું ત્હને કરે છે જીવતો પ્રીતે.

આમાં શિવે જે દૃષ્ટિ કામને જાગવાના સાધનરૂપે વાપરી તેજ દૃષ્ટિ સ્ત્રીએ તેને જીવતો કરવા રૂપ વિરુદ્ધ કાર્યના સાધનરૂપે વાપરી તેથી દ્વિતીય વ્યાધાત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

જે પાહુ બાંધી શુભકું વધાર્યું,
અને મ્હને દુઃખ અધિક આપ્યું;

(૪૨-૨) यत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रति
द्वन्द्विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्सेऽपि व्याधातः ।

(૧૭૬)

તે પાઠુ બાંધી દુઃખ મઠાડું તેણે,
પઠાવ્યું ના કિન્તુ મટાડ્યું એણે.

આમાં એ કે જે પાઠાનો ગુમડાને વધારવા રૂપ કાર્યના સાધન રૂપે વાપર્યું તેનેજ બીજાએ તેને મટાડવા રૂપ સાધનરૂપે તેથી દ્વિતીય વ્યાધાત.

તૃતીય વ્યાધાત.

વ્યાખ્યા:—કોઇ કાર્યને અર્થે ધારણ કરેલું કોઇ એક કારણ બીજાએ તેથી વિરુદ્ધ કાર્યને અર્થે સૌકર્યે કરીને કલ્પ્યુ હોય એવું જે વર્ણન તે તૃતીયા વ્યાધાત.

દશાન્ત ૧ હું.

દારિદ્ર શંકા થકી દાન કંબુસો જરી ના કરે,
તેજ શંકા થકી દાતા દાન નિત્ય કયાં કરે.

આમાં દાન દેવું નહિ એ જે કાર્ય તેનું દારિદ્ર શંકા એ કારણ હોઇ તેજ કારણ તેથી વિરુદ્ધ—એવા દાન આપવારૂપ કાર્ય તેના કારણરૂપ સૌકર્યે કરીને કલ્પવાથી તૃતીય વ્યાધાત.

* * *

(૪૫૫૩) સૌકર્યેણ નિબન્ધાપિ ક્રિયા કાર્યવિરોધિની ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

યુધ્ધે જતા નિરખીને પિતુને વધો તે,
 “ જો સાથ આપ મુજને નવ લો ગણીને,
 “ નહાનોજ ખાત્ર, તવ લો મુજને અવશ્ય,
 “ કાંકે ન કારણ દીસે જરી એય યોગ્ય.”

૨.

આમાં આલક જાણી ધરમાં રાખવારૂ જે કાર્ય તેનું કારણ
 આલત્વજ છે તેજ કારણથી વિરૂદ્ધ એવું યુદ્ધમાં લઈ જવારૂ જે
 કાર્ય તેના કારણરૂપ સૌકર્યે કરીને આલત્વનેજ કહ્યું તેથી એ તૃતીય
 વ્યાધાત. *

(૪૬) કારણમાલાલંકાર—The Garland Of Cause.

પ્રથમકારણમાલા.

વ્યાખ્યા:—જે હેતુથી એક કાર્ય ઉપજે તે અન્ય કાર્યને
 હેતુ થાય એવા ક્રમપૂર્વક કરેલુ ગુણ તે પ્રથમ
 કારણમાલા.

* ‘વદતો વ્યાધાત’ નામથી પ્રખ્યાત એક શ્લોક ગ્રંથે ટાંકેલો
 યોગ્ય લાગે છે.

યાવજ્જીવમહંમૌનિ બ્રહ્મચારો ચ મે પિતા ।

માતા તુ મમ વંધ્યાસીદપુત્રશ્ચ પિતામહઃ ॥

અર્થાત્ હું મરણ પર્થત મૌનિ—ન બોલનાર છું. મહારા પિતા બ્રહ્મ-
 ચારી હતા. મા વાંઝણી હતી અને દાદાને દીકરાજ ન હતો.

(૪૬) ગુમ્ફ: કારણમાલા સ્યાચથાપ્રાક્રમાન્તકારણૈઃ ।

(૧૭૮)

દ્રષ્ટાન્ત ૧ જી.

વિદ્યા વિનય દીએ છે.

પાત્રતા વળી વિનય થકી આવે;

પાત્રતા થકી ધનને,

ધર્મ ધનથી, સુખ ધર્મ આપે.

આમાં વિદ્યા એ વિનય દેવા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે, વિનય દેવા રૂપ કાર્ય પાત્રતા રૂપ કાર્યનો હેતુ છે એમ ક્રમપૂર્વક ગુંફન હોવાથી પ્રથમ કારણમાલા.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જી.

આપે સુખી સુજન તો, દુઃખી દુઃખ કાપે,

કાપે ન કષ્ટ કદી જો દુઃખ દીલ વ્યાપે;

વ્યાપે ન દુઃખ વપુમાં સ્વય સુખ શાપે,

શાપે ન તો સુખી ભલે, ભરપૂર પાપે.

પ્રેમાનંદ.

‘આમાં ઉત્તરોત્તર કાર્યનું’ પૂર્વ પૂર્વ વાક્યમાં કારણ ‘અતાચ્યું’ છે તેથી’ પ્રથમ કારણમાલા.

દ્વિતીય કારણમાલા.

વ્યાખ્યા:-પ્રથમ કાર્ય પછી કારણ, તે કારણ વળી કોઈ અન્ય કારણનું કાર્ય એવા ક્રમપૂર્વક કરેલું ગુંફન તે દ્વિતીય કારણમાલા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

જાય છે નરકે પાપે, પાપ દારિદ્રસંભવે,
દારિદ્ર દાન ના દીધે તેથી દાન કરો તહમે.

આમાં નર્ક એ કાર્ય પ્રથમ આવ્યું પછી તેનું કારણ પાપ તે આવ્યું તે પાપરૂપ કારણ તે દારિદ્રસંભવ રૂપ જે અન્ય કારણ તેનું કાર્ય એમ ક્રમપૂર્વક ગુંધન કર્યું હોવાથી દ્વિતીય કારણમાત્રા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ લું.

અન્ન તાણું મૂળ ધનને,
ધનમૂળ મખ મખ મૂળ ધન જાણું,
ધનમૂળ ધર્મ અને વર્ગો,
ધર્મ મૂળ હરિભજન નિર્માણું

૨.

આમાં પણ પહેલા દૃષ્ટાન્ત પેઠે અલંકાર લક્ષણ ઘટાયવું.

(૬૭) પકાવલ્યાલંકાર-The Necklace.

વ્યાખ્યા:-મુકી દીધેલાં પદો પાછાં ફરી લઇને અર્ધની
શ્રેણી બાંધી કરેલું વર્ણન તે એકાવલિ.

હિમાદ્રિ પર કૈલાસ, વૃષભ વળી કૈલાસપર;
વૃષભ ઉપર ત્રિપુરાર, ત્રિપુરાર પર સુરસરિ.

(૬૭) ગૃહોત્તમુક્તરીત્યાર્થશ્રેણિરેકાવલિર્મતા ।

(૧૮૦)

આમાં મુકી દીધેલાં પદોનું ફરી ચક્રણ કરવાથી અર્થ શ્રેણી
અંધાઈ તેથી એ એકાવલિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

અલિ થકી ફૂલ, સુવૃક્ષ, ફૂલથી,
સુવૃક્ષથી બાગ, વસંત, બાગથી;
વસંતથી ચંદ્ર, વિલાસ, ચંદ્રથી,
ધરે છ શોભા રજની, વિલાસથી.

ભાઈશંકર.

આમાં પૂર્વ પૂર્વ પદાર્થોને ઉત્તરોત્તર પદાર્થોનાં વિશેષણો રૂપ
કરી અર્થની શ્રેણી અંધી છે તેથી એકાવલિ.

---

(૪૮) માલાદીપકાલંકાર-The Serial Illuminator.

વ્યાખ્યા:-દીપક અને એકાવલિનો યોગ કરી કરેલું વર્ણન
તે માલાદીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

સૌન્દર્યની અવધિ છે થઈ એહ દેહે,
જેમાં સમાયુ જગ સર્વનું રૂપ માત્ર;
સૌન્દર્ય એ નયન છે મુજ લાગિયાંજ
ને નેત્ર તે ચટપટી અદકીજ લાગી.

---

(૪૮) દીપકકાવલીયોગાન્માલાદીપકમિષ્યતે ।

(૧૮૧)

આમાં 'લાગવા' રૂપ પદનો એક વાક્યમાં અન્ય હોવાથી
 દીપક તેમજ મુકી દીવેલાં પદો લેવાયાં તેથી એકાવચિ એમ એક
 અલંકારો હોવાથી માત્રાદીપક.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

સ્મરે ત્હેના હૃદે, ત્હેના હૃદે તુંમાં સ્થિતિ કરી,
 પ્રેમ આસકત ત્યારે તો સ્નેહથી પિયુને વરી.

૨.

આમાં 'સ્થિતિ' રૂપ પદનો એક વાક્યમાં અન્ય હોવાથી
 દીપક તેમજ મુકી દીવેલાં પદો લેવાયાં તેથી એકાવચિ એમ એક
 અલંકારો હોવાથી માત્રાદીપક.

(૪૯) સારાલંકાર-The Climax.

વ્યાખ્યા: ઉત્તરોત્તર એક કરતાં બીજના ઉત્કર્ષનું વર્ણન
 તે સાર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

મધ મધુર, મધુતર છે
 દ્વધ, મધુતમ અમૃત છે સખીરી !
 કવિતા મધુરી તેથી
 રસસિદ્ધ કવિએ સુંદર જોડ લખી.

(૪૯) ઉત્તરોત્તરમુત્કર્ષ: સાર રૂપમિધોયતે ।

(૧૮૨)

આમાં મધ, દૂધ, અમૃત અને કવિતા તેમનો ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી સાર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

રાતી રાતી ચણાઠી ને તેથી રાતુ બોર,
તેથી રાતુ ચોળીચુ ને તેથી રાતુ ચોળ
હરિનાં પાંચીકડાં ગાયીં

હરિના પગે પડયા જાયીં.

કાળો કાળો કાચલો ને તેથી કાળો કાળ,
તેથી કાળા મનાળા ને સૌથી કાળો નાગ. હરિં
ધોળું ધોળું પતામુ ને તેથી ધોળુ દૂધ,
તેથી ધોળો રૂપીઓ ને સૌથી ધોળુ શુદ્ધ * હરિં

અમૃતલાલ.

આમાં પણ ઉત્તરોત્તર એક કરતાં એકનો ઉત્કર્ષ વર્ણવ્યો તેથી સાર.

(૫૦) યથાસંખ્યાલંકાર-The Sequence.

વ્યાખ્યા:—ક્રમે કથિત પદાર્થોના તેજ ક્રમે કરેલા અનુવયનું વર્ણન તે યથાસંખ્યા.

* ગુજરાતીનો દિવાળીનો ખાસ અંક સં. ૧૯૭૭.

(૫૦) યથાસંખ્યં ક્રમેણૈવ ક્રમિકાણાં સમન્વયઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

તુજ ગુણ કથવા, લખવા
નિરખવાને સમર્થ બ્રહ્માંડે,
શેષ, સહસ્રાર્જુન ને
શયીપતિ એ ક્રકત હામ મીડે.

આમાં શેષ, સહસ્રાર્જુન અને શયીપતિ જે ક્રમે કથેલા છે તેજ ક્રમે તેમના અન્વય કથવા, લખવા અને નિરખવા તેનું કથન કર્યું તેથી યથાસંખ્યા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

છે શીતલતા અમી ધવલતાને
રહેજ દીસતા કાલિમા,
છે યોગ્ય તુજને જલશીકર, શશી,
હંસ ને અલિ તેથી હા !

૨.

આમાં જે ક્રમમાં શીતળતા, અમી, ધવલતા અને કાલિમા આવ્યાં તેજ ક્રમે તેમના અન્વય જલશીકર, શશી, હંસ, અલિ આદિ તેમનું કથન કર્યું તેથી એ યથાસંખ્યા.

(૫૧) પર્યાયાલંકાર-Relative Order.

પ્રથમ પર્યાય.

વ્યાખ્યા:-પ્રેક વસ્તુનું ક્રમે કરીને અનેક આધારભૂત વસ્તુઓમાં આધેયત્વે કરીને કરેલું વર્ણન તે પ્રથમ પર્યાય.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હુ.

હે હલાહલ ! તુજ વાસ પ્રથમે જલનિધિ માંહી હતો,
ત્યાંથી ખસી તું તો સદાશિવકણ્ઠ માંહી વસ્યુ અહો;
ને હાલમાં દૂર્જન તણા મુખમાં વસેલ જણાય તું,
ફડી આ સ્થલાન્તરની ક્રિયા ફેડે તું મહને કયાંથી શીખ્યું ?

આમાં હલાહલ જે કાલકૂટ ઝેર જે એક પદાર્થ તેનું જલનિધિ, સદાશિવકણ્ઠ આદિ અનેક આધાર તેમને વિશે ક્રમશઃ આધેયત્વે કરીને વર્ણન કર્યું તેથી પ્રથમ પર્યાય.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જી.

જે બુદ્ધિ અધ્યયનમાં, પછિ નોકરીમાં
સ્ત્રીમાં પછી, પછિ મહોદયની સ્થિતિમાં;
લાગિ હતી પછિ કુટુંબનિ ઉન્નતિમાં,
તે લાગી હાલ સઘળું તજ સદગતિમાં.

લાઈશંકર.

(૫૧-૧) पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः ।

(૧૮૫)

“ આમાં સુદ્ધિરૂપ એકજ પદાર્થને કમથી અનેક પદાર્થોમાં લાગવાનું વર્ણન આપ્યું છે ” તેથી પ્રથમ પર્યાય.

દશાન્ત ૩ શ્લોક.

બળી જતાં શંભુ તણા પ્રકોપથી, ઉગારવા ક્રિયિત્તુવ દાહથી,
સમર્થ રક્ષા કરવા ત્રિલોકમાં, ન અન્ય જાણી મતિહીન શોકમાં,
ન ઈશનો ઘા અબળા વિષે ઘટે છુપાય તેથી પ્રમદાસ્તનો તટે;
તથાપિત્યાં માર પડયે વિલાસમાં અનંગ વિશ્રામ કરે સુખાહુમાં,
રહ્યો અહીંયે સખનો જરા નહિ; અગમ્ય કન્યા હૃદયે ત્વરા વહી,
રૂપે રૂપે નૂતન વન્દિને ધરે; ન પ્રાણથી પ્રકૃતિ દૂર સંચરે;
શકે ભરાયો જ્વર આણુતો અહિ સુલોચનાએ સમજી નવઅહીં,
મયુરનાં પિચ્છ સમી મનોહરી કરે સજી શું કરવા વ્યથા પરી ?

અનંગ કાંડે ઉતરે હજી પણ, વધ્યાં ત્રિયામાં ભય ને વિમાસણ,
સદ્દર તેનું કરવા કુલદાણ સુવર્ણનાકાર ધરેલ કંકણ;
અછેદ આત્મા પણ છિન્ન આ થયો ગણી પ્રકંપી મનમાં ઘણો ગયો,
ન અન્ય જાણી સ્થળભોમ વ્યોમમાં, ગયો છુપાઈ લલના નખાત્રમાં.

દોલતરામ.

આમાં કામદેવ ૩૫ એકજ પ્રદાર્થનું કમ પૂર્વક અનેક પદાર્થોમાં લાગવાનું વર્ણન કર્યું તેથી એ પ્રથમ પર્યાય.

દ્વિતીય પર્યાય.

વ્યાખ્યા:—અનેક આધેયરૂપ વસ્તુઓનો ક્રમે કરીને એક
આધાર કહી કરેલું વર્ણન તે દ્વિતીય પર્યાય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

હતી કૃષ્ણતા શીરકેશમાં

ત્યાં ધવલતા આવી વસી.

આમાં કૃષ્ણતા અને શ્વેતતારૂપ જે અનેક આધેયરૂપ પદાર્થો
તેમનો ક્રમવડે દેશરૂપ એક આધાર વર્ણવ્યો તેથી દ્વિતીય પર્યાય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

ધ્યાન ધરી કરી સુલલભ

દુલ્લભ વલ્લભ મૂલ તમારી.

તે તલપે, કલપે, વિલપે,

વળી પ્રલપે પીડ વીસરી,

નાથ ! સનાથ ખીચારી.

કેશવલાલ,

આમાં તલપન, કલપન, વિલપન અને પ્રલપન જે અનેક
આધેયો તેમનો ક્રમ વડે રાધાએ એક આધાર વર્ણવ્યો તેથી
દ્વિતીય પર્યાય.

(૨૧-૨) एकस्मिन्ग्रन्थनेकं वा पर्यायः सोऽपि संमतः ।

(૫૨) પરિવૃત્ત્યલંકાર—The Return.

બ્યાખ્યા:-‘ન્યૂન અને અધિક’ કે ‘અધિક અને ન્યૂન’ ના
‘પરસ્પર વિનીમયનું’ વર્ણન તે પરિવૃત્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

મહેતો—

કાળજી આપીને મહાફૂં તહેનેરે ખડેન !
લીધો મદનજવર હે સખી !
જરી નન્દના નાનડીઆને કહેનેરે ખડેન !
આવું કરે નહિ હે સખી !

મહેતો—

આમાં કાળજી જે અધિક અને મદનજવર જે ન્યૂન તેમના
પરસ્પર વિનીમયનું કથન કર્યું તેથી પરિવૃત્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

આંખા તણા મોર રૂપી પગાર,
આપી વસંતે કરી યુક્તિ સાર;
અલિ અને કોયલ રૂપી સવં,
તાણે લીધા છે સુભટો સગવં.

ભાઈશંકર.

(૫૨) પરિવૃત્તિવિનિમયો ન્યૂનાભ્યધિકયોર્મિથઃ ।

‘ આમાં વસંતે આંમાના મોર રૂપી કુદ પગાર આપી તેને
અદ્વૈ ભ્રમરો તથા કોકિલોરૂપી મોટા કિંમતી ચોદાઓને તાજે
લંધાતું કંથું છે તેથી પરિવૃત્તિ. ’

(૫૩) પરિસંખ્યાલંકાર-Special Mention.

વ્યાખ્યા:-એક વસ્તુને એક સ્થળે નિષેધ કરી તેનું અન્ય
સ્થળે આરોપણ અથવા સ્થાપન કરી કરેલું
વર્ણન તે પરિસંખ્યા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ શુ.

ત્યાં શૂળ ફક્ત શિવપાણિ મહીં જણાય,
કૂટિલતા કય વિશે વસતી વદાય;
ને છે કલંક શશીમાં, ભય પાપનેજ,
ને થાય સ્નેહ ક્ષય દીપકમાંજ માત્ર.

આ નગરવર્ણનમાં શૂળ ઉદરમાં, કૂટિલતા, કલંક અને ભય
પ્રજ્ઞમાં તેમજ સ્નેહક્ષય સ્નેહીઓમાં સંભવે તેમનો ત્યાં નિષેધ કરી
શિવપાણિ, કય, શશી, પાપ અને દીપકમાં સ્થાપન કરવામાં આવ-
વાથી પરિસંખ્યા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ શુ.

આનંદાશ્રુ વગર નયને આંસુ હોયે ન બીજાં,
બીજો તાપ સ્મરવિણુ નથી, જે શમે પ્રેમી જોતાં;

(૫૩) પરિસંખ્યા નિષિધ્યૈકમેકસ્મિન્વસ્તુયન્નગમ્ ।

જ્યાં છે માત્ર પ્રણય કલહે, રૂપણામાં વિયોગ,
યક્ષોને જ્યાં નથિ વય ધીનુ, માત્ર તારૂણ્ય એક.

કિલાબાઈ.

આમાં પણ અશ્રુ, તાપ ને વિયોગ જે ચક્ષોમાં સંભવે તેમનો
ત્યાં નિષેધ કરી આનંદ, સ્મરને રૂપણામાં આરોપ કર્યો તેથી પરિસંખ્યા.

(૫૪) વિકલ્પાલંકાર-The Alternation.

ન્યાખ્યા:—તુલ્યબળ વાળા પદાર્થોના વિરોધનું વર્ણન તે
વિકલ્પ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

ચાપ મસ્તિક્ક બેમાંથી નમાવેા એક સત્વરે,
નૃપાદો હે ! જણાયે તે પછી શું કરવુંજ તે.

આમાં મસ્તક નમે તો સંધિ અને ચાપ નમે તો વિચ્છેદ થાય
એટલે બે સમાન બળવાળા પદાર્થો નમવારૂપ એક ક્રિયામાં સામેલ
ન થાય એ વિરોધ છે, તેથી એ વિકલ્પ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

વસંત આ છેજ વસંત જેવો,
છે ખેડ મારો મુજ ખેડ જેવો;

(૫૪) વિરોધે તુલ્યબલયોર્વિકલ્પાલંકૃતિર્મતા ।

(૧૯૦)

વિયોગનો કે અસુનોજ છેડો,
આવો હવે મનમથ ! મુક છેડો.

ભાઈશંકર.

આમાં 'જો પતિનો સમાગમ થાય તો મરણ પ્રાર્થ્ય નથી અને
જો મરણ થાય તો પતિના સમાગમનો સંભવ નથી, માટે તુલ્ય
અળવાળા એ જો પદાર્થોના વિરોધ છે તેથી વિકલ્પ.'

(૫૨) સમુચ્ચયાલંકાર-The Conjunction.

પ્રથમ સમુચ્ચય.

વ્યાખ્યા:—એક સમયાવસ્થાએ થતી અનેક ક્રિયાઓના
શુભ્ધનું વર્ણન તે પ્રથમ સમુચ્ચય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

ધવાયેલો ન્હાસે, મૃગ ફરી નિહાળે તુજ ગમે,
અને પામે ત્રાસ, મૃત લણી જુએ ને વળી રડે.

આમાં નાસવું, નિહાળવું, ત્રાસવું, રડવું એ એકજ સમયે
થનારી અનેક ક્રિયાઓના શુભ્ધનું વર્ણન કરવાથી પ્રથમ સમુચ્ચય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

સંગે રહેનારાં વર વહુ ને ધન્ય છે,
ઉછળતો ઉછરંગ, છલક છલકાય જો;

(૫૨-૧) બહૂનાં યુગપદ્માશ્રમાજાં ગુમ્ફઃ સમુચ્ચયઃ ।

(૧૯૧)

કરે મળા કલ્લોલભરી આનંદમાં,

હસતાં રમતાં ગાતાં ધરી ઉમંગજે;

વાતલડી વરઘેલીની આવો કહું.

લલિત.

આમાં હસવું, રમવું, ગાવું એ એકજ સમયે થનારી અનેક ક્રિયાઓનું કથન કયું તેથી પ્રથમ સમુચ્ચય.

દ્વિતીય સમુચ્ચય.

વ્યાખ્યા:—અનેકને એકજ ક્રિયાનાં સાધનરૂપે કરેલું વર્ણન તે દ્વિતીય સમુચ્ચય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ લું.

કોયલ, મોર, વસન્ત, વર્ષા, પારેવો અને

મલયાનિલ સહુ વૃન્દ મળી વિરહીણીને પીડે.

આમાં કોયલ, મોર, વસન્તાદિમાંનું એકજ કારણ વિરહીણીને પીડવાને પૂરતું હોવા છતાં અનેકનું સાથે લાગુ વર્ણન કરવામાં આવ્યાર્થી દ્વિતીય સમુચ્ચય.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ લું.

ગુંજન મનરંજન અલિ ગુંજ ગુંજ ને સમજાવે;

ટૌકી ટૌકી કોયલ કામની દેય દુવાઈ હાવે.

ઘેલી ! રહીં અહીં થું ?

(૫૨-૨) અહંપ્રાથમિકાભાજામેકકાર્યાન્વયેऽપિ સઃ ।

(૧૯૨)

ચંચળ પદલવ પાણીથી તુજને પ્રેરે આ વનવેલી,
માટે મેલી વિલંબ નિતાંબનો ! ચાલનો ઠહેલી ઠહેલી.

ઘેલી ! રહો અહીં શું ?

કેશવલાલ.

‘સખીની પ્રાર્થના, ભરારનો શુંજરવ, કોયલનો ટ્રોકો અને
વનવેલીની પ્રેરણા, એ બધાના સમુચ્ચયને લીધે’ દ્વિતીય સમુચ્ચય.

(૫૬) કારકદીપકાલંકાર-The Case Illuminator.

વ્યાખ્યા: યથા ક્રમે એકમાં અનેક ક્રિયાનું શુભ્ધન તે
કારક દીપક.

દષ્ટાન્ત ૧ હુ.

એસે આવી, ઉડે અને ચુમે વળી હરખાય,

લોગી લતાનો ભૂંગ આ ખુશી થતો ઉડી જાય.

આમાં એસે, ઉડે, ચુમે આદિ અનેક ક્રિયાનું યથાક્રમે ભૂંગને
વિષે કથન કયું તેથી કારકદીપક.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ જી.

હિન્દજનો અર્જુન ધૂધવશે, ને બ્રહ્માંડ નચવશે,

ડગમગતા હુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે,

એવું એકય થશે, એવી લલિત લીલા ખીલશે.

લલિત.

(૫૬) क्रमिकैकमतानां तु गुम्फः कारकदीपकम् ।

આમાં અર્ધુવ ધુવરશે, બ્રહ્માંડ નચરશે, હુંગર ડોલરશે આદિ
અનેક ક્રિયાઓનું એકજ હિન્દ જનોને વિષે કથન કર્યું તેથી કારક
હીપક.

દૃષ્ટાન્ત ૩ શુ.

“ અબ્બી શેઠ સુને; મિલે ન તુમકુ હે ખાનગી ખાતમેં,
“ દેખેગા તર હોયગા તપત ” આવા બોલ છે જે ગૃહે,
તેને ચિત તણુ દર્ધ જગત પીતાને ઘરે બાતું ઓ
બારે જ્યાં પ્રતિહાર વેંણુ ન વહે અત્યંત છે જ્યાં સુખો.
દોલતરામ.

આમાં પણ અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવવું. /

(૫૭) સમાધ્યલંકાર અથવા સમાહિતાલંકાર—The Conve-
nience.

વ્યાખ્યા:—અન્ય કારણના યોગે કરીને અભિપ્રેત કાર્યનાં
સાધનની સુગમતાનું વર્ણન તે સમાધિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ શુ.

ટાળવા માન એનું હું કરતે પદપ્રાર્થના,
ઉપકારાર્થે તેવામાં થઈ આ મેઘગર્જના.

આમાં ગર્જનારૂપ અન્ય કારણયોગે માન મટાડવા રૂપ કાર્યની
સુગમતા વર્ણવી તેથી સમાધિ.

* * *

(૫૭) સમાધિ: કાર્યસૌકર્ય કારણાન્તરસંનિધે: ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

કાલાવાલા કરે છે જ્યાં, વાસનો લોભિ આ અલી,
આવી દક્ષિણ વાયુએ, ત્યાં ઉઘાડી દીધી કળી.

ભાઈશંકર.

‘ આમાં દક્ષિણ પવનના આગમન રૂપ કારણાંતરતું સાનિધ્ય
થવાથી, રંભાનાં લજ્જા તથા માન મુકાવવાતું રતિલાલને સફેલું
થઈ પડ્યું તેથી સમાધિ ’

(૫૮) પ્રત્યનીકાલંકાર-The Rivalry.

વ્યાખ્યા:-પ્રતિપક્ષીને અપકાર કરવાને અસમર્થ હોવાથી
તેના પક્ષના અન્ય કોઈ ઉપર વૈર લીધું એવું
જે વર્ણન તે પ્રત્યનીકા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

બાળી મુકયો સ્મરને શિવે તે યાદ રાખી વૈરને,
શિવ અમુ સમ સૌ જટાધારીને અતિશય તે પીડે.

આમાં પ્રતિપક્ષી જે શિવ તેમનો અપકાર કરવાને અસમર્થ
હોવાથી તેના પક્ષવાળા જટાધારી તેનાપર વૈર લેવામાં આવે છે એમ
કથન કર્યું તેથી પ્રત્યનીકા.

***

(૫૮) પ્રત્યનીકાં બલવતઃ શત્રોઃ પક્ષે પરાક્રમઃ ।

દુષ્ટાન્ત ૨ બુ.

અમૃતહરણ સમયે થયું મસ્તિષ્કનું છેદન અરે !
કુશળ અતિશય વૈર રાખે એહવો આ રાહુ તે,
અસમર્થ વિષ્ણુ સાથ લેવા વૈર તેથી તેહના
મુખસમો આ ખીલતો હજીયે સતાવે ચંદ્રમા.

૨.

આમાં પ્રતિપક્ષી જે વિષ્ણુ તેમનો અપકાર કરવાને અસમર્થ
હોવાથી તેના પક્ષવાળા ચંદ્રપર વૈર લેવામાં આવે છે એમ કથન
કયું તેથી પ્રત્યનીકા.

(૫૯) અર્થાપત્યલંકાર અથવા કાવ્યાર્થાપત્યલંકાર-The
Necessary Conclusion.

વ્યાખ્યા:-કૈમુત્ય ન્યાયે કરીને* અર્થની સિદ્ધિનું વર્ણન
તે અર્થોપત્તિ કે કાવ્યાર્થોપત્તિ.

દુષ્ટાન્ત ૧ બુ.

છમ છમ છમ છમી ચરણ નુપૂરે
હરિયું હરિનું હૈયુ,
લાલ નહિ પછી કયમ લલચાશે ?
વદન કમળ જવ લહીયું.x

(૫૯) કૈમુત્યેનાર્થસંસિદ્ધિઃ કાવ્યાર્થોપત્તિરિષ્યતે ।

* આમ થયું તો આમ થાય એમાં શી નવાઈ એવું બોલવાની રીત.

x ' તરણ ગૂજરાત ' આશ્વિન ૧૯૭૮માં પ્રગટ થયું.

(૧૯૬)

આમાં હુરિએ ચરણનૂપુરનો છમછમાટ સાંભળતાંજ હૈયુ ખોયુ
તેથી કૈમુત્ય ન્યાયે લલચાવા રૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી અર્થાપત્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બી.

આ પયોધર નિજહૃદય ભેદી બહાર નીકળ્યાં તો અરે !
પરહૃદય ભેદે ક્યાંથી તો જરીએ કહે કરૂણા ધરે.
ર.

આમાં પયોધર હૃદય ભેદી બહાર નીકળ્યાં તેથી કૈમુત્ય ન્યાયે
પરહૃદય ભેદવારૂપ અર્થની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી અર્થાપત્તિ.

(૬૦) કાવ્યલિંગાલંકાર-Poetical Reason.

વ્યાખ્યા:-સમર્થનીય અર્થનું સમર્થન કરી કરેલુ વર્ણન
તે કાવ્યલિંગ.

મદન ! જીત્યો તુજને મહેં.

મુજ ચિત્ત વિષે વસે ત્રીપુરારી,
પીડન્તો તું અખિલ આ

વિશ્વ પણ નહિ ડગું જટાધારી.

આમાં મદનને જીતવા રૂપ સમર્થનીય અર્થનું મહારા ચિત્ત
ત્રિપે ત્રિપુરારી જે શંકર તે વસે છે એ પદે સમર્થન કર્યું તેથી
કાવ્યલિંગ.

* * *

(૬૦) સમર્થનીયસ્યાર્થસ્ય કાવ્યલિંગ્નઃ સમર્થનમ્ ।

દ્રુપદાન્ત ૨ બુ

તૂં સ્પર્શના કર નિશાકર રે ! કરોધી,
હે વાયુ ! દ્વરજ રહે મુજ અંગકોથી;
નિર્દોષ તે તરૂંબિને બહુ તાપ આપી,
અસ્પૃશ્ય છે ઉભય જેથિ થયાજ પાપી.

ભાર્ગવકર.

‘ આમાં પૂવાર્દ્ધના વાક્યાર્થે પ્રત્યે ઉત્તરાર્ધના વાક્યાર્થ હેતુ
રૂપ છે તેથી કાવ્યલિંગ. ’

(૬૧) અર્થાન્તરન્યાસાલંકાર-Transition.

વ્યાખ્યા:—એક વસ્તુના વર્ણનને આરંભ કરી તેના પ્રતિ-
પાદનાર્થે સમર્થ એવી અન્યવસ્તુનું વર્ણન તે
અર્થાન્તરન્યાસ.

દ્રુપદાન્ત ૨ બુ.

ઉચ્ચ તણી સંગતિથી
નીચ પણ છાણું માથે થાપે,
સુમનાવલિના યોગે
મુત્ર કણ્ઠ આશ્લેષ જુઓ દે છે.

.(૬૧) ઉક્તિર્થાન્તરન્યાસઃ સ્યાત્સામાન્યવિશેષયોઃ ।

આમાં ઉચ્ચતી સંગતિથી નીચ પણ માથે છાણું થાપે છે એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદન માટે સુમનાવલિના યોગથી સુત્ર જેવી તુચ્છ વસ્તુ પણ કણ્ઠશ્લેષ દે છે એ અન્ય સમર્થ વસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તર ન્યાસ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

વર્ષા ખાલી થઈ, ગજમદે કૈંક તીખુ સુગંધી,
જંબુ કુંજે ખજિ રહ્યું ભરી, પાણિ એનું ફરીથી;
ભારે થાતાં ઘન ! નહિ શકે વાયુ ખેંચી તને ત્યાં,
હોયે ખાલી હલકું સઘળું, ભાર છે પૂર્ણતામાં.

કિલાભાઈ.

આમાં મેઘને યક્ષ કહે છે કે તું ભારે થઈશિ એટલે વાયુ તારો પરાભવ કરી શકશે નહિ, એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદન માટે જે ખાલી હોય તે હલકું પડે છે અને જેમાં ભાર હોય છે તે ગૌરવને પામે છે એમ અન્ય વસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તરન્યાસ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

બુઝાંતાં રતિરંગના રણ વિશે તન્વંગીએ તે સમે,
પ્રાદું સાહસ કીધ દક્ષ પીયૂને પાડી નોંચે સંભમે;
ત્યાંતો થઈ રી જાંઘ, ખાંવડો પડી ઢીલી, ઢળી આંખ, ને,
છાતી ફૂંડો; સંભવે કયમ કરી પૌરૂષ તે સ્ત્રી જને ?

કેશવલાલ.

(૧૯૯)

આ રતિવર્ણનમાં રાધાજી હાર્યાં એ એક વસ્તુનું વર્ણન કરી તેના પ્રતિપાદનાર્થે સ્ત્રીજને પૌરુષ કેમ સંભવે એમ અન્યવસ્તુનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાન્તરન્યાસ

---

(૬૨) વિકસ્વશલંકાર-Expansion.

વ્યાખ્યા:-વિશેષાર્થના સમર્થનાર્થે સમ્યાન્યાર્થનું વર્ણન કરી તે સામાન્યાર્થનું પાછું વિશેષાર્થથી સમર્થન કરી કરેલું વર્ણન તે વિકસ્વર.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હ.

અલિ કાગડી હાહી થઈ તું બેસ જઈ બોલ્યા વિના મકરન્દ અલીથી શોભતા સહકારપર કેઠકિલ બધા વદથું તહને, છે સ્થાન મહાત્મ્યે વસ્તુ વખાણતી ધણી, નેપાળમણિને ભાવસ્થિત પંકે ગણાયે કસ્તુરી.

આમાં 'અલિ કાગડી બોલ્યા વગર મકરન્દ અને ભ્રમરથી શોભી રહેલા આત્ર તરફર બેમ એટલે અમે તને કેઠકિલ ગણીશું.' તેના વિશેષાર્થનું 'સ્થાન મહાત્મ્યે પણ ધણી વસ્તુઓ વખાણાય છે' એમ ત્રીજા ચરણના સામાન્યાર્થ વડે સમર્થન કર્યું અને તેના સમર્થનની અપેક્ષા રહી લાગવાથી તે સામાન્યાર્થનું 'નેપાળમણિને ભાવે રહેલો પંકે જે કાદવ તે પણ ત્યાં કસ્તુરીની વિપુલતા હોવાથી કસ્તુરી મનાય છે' એમ છેલ્લા ચરણના વિશેષાર્થથી સમર્થન કર્યું તેથી એ વિકસ્વર.

* * *

---

(૬૨) યસ્મિન્વિશેષસામાન્યવિશેષાઃ સ વિકસ્વરઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

તાફં શરીર થઇ જાય વિવર્ણું મિત્ર;
તેમાં વિચાર કરતાં નવું શું વિચિત્ર.
હેમન્તમાં વિરહિ કોઇ સુખી ન આજ
નિસ્તેજ લાનુ પણ છે નલિની વિનાજ.

ભાઈશંકર.

“ આમાં ‘ રતિલાલના શરીરની વિવર્ણતા હોવીજ જોઈએ, ’
એ વિશેષ આપી તેનું સમર્થન ત્રીજા ચરણમાં આપેલા સામાન્યથી
કરેલું છે અને તેથી પણ સંતોષ નહિ પામતાં તે સામાન્યના સમ-
ર્થનને માટે હેમન્તમાં થતા કમલિનીના વિરહથી સૂર્યની પણ
વિવર્ણતા થવા રૂપ વિશેષ અર્થાન્તરન્યાસની રીતે આપ્યો છે, તેથી
વિક્સ્વરાલંકાર અરામર ખુશી રહ્યો છે. ”

(૬૩) પ્રૌઢોકત્યલંકાર-Bold Assertion.

વ્યાખ્યા:-એક વસ્તુ અન્ય વસ્તુના ઉત્કર્ષનો હેતુ નહોવા
છતાં તેનું હેતુત્વે કરીને કરેલું વર્ણન તે પ્રૌઢોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

કય ! કય સખે ! તહારા,

કાલિન્દીના તટપર ઉગેલા,

તમાલ વૃક્ષ સમુદ્દશા

શ્યામ દીસે છે અહો પ્રિયસખા !

(૬૩) પ્રૌઢોક્તિરૂત્કર્ષાદિતૌ તદ્વેતુત્વપ્રકલ્પનમ્ ।

આમાં કાલિન્દીનું તીર એ કાંઈ તમાલ વૃક્ષ સમુહની સ્યામતાને
હેતુ નથી છતાં તેમ હોવાનું વર્ણન કર્યું તેથી પ્રૌઢાકિત.

* * *

દશાન્ત ૨ બુ.

વિષોના, મહિરાઓના, રાક્ષસોના વિભાગને;
થોડા થોડા લઈ દૈવે બનાવ્યો છે વસંતને.

બાઈશંકર.

‘ વસંતમાં વિરહી જનો પ્રત્યે જે મારકપાણું, માદકપાણું, તથા
ક્રૂરપાણું છે, તેઓમાં વિષોના, મહિરાઓના તથા રાક્ષસોના વિભાગો
અહેતુ છતાં હેતુરૂપે કલ્પ્યા છે, તેથી પ્રૌઢાકિત અલંકાર છે. ’

(૬૪) સંભાવનાલંકાર—The Supposition.

વ્યાખ્યા: કોઈ એક અર્થની સિદ્ધિને માટે ‘ જો આમ
હોય તો ’ એવો તર્ક કરી કરેલું વર્ણન તે
સંભાવના.

દશાન્ત ૧ બુ.

જો વીધિ હસ્તે હોત તો હું તો રાજા થાત,
વજીર મુજ, તુજને કરી કીર્તિ કરત જગખ્યાત.

આમાં રાજા થવારૂપ અર્થની પ્રાપ્તિ માટે ‘ જો વીધિ હસ્તે
હોત તો ’ એવા પ્રકારનો તર્ક કરવામાં આવ્યો તેથી સંભાવના.

(૬૪) સંભાવના યદીતથં સ્યાદિત્યૂહોડન્યસ્ય સિદ્ધયે

દષ્ટાન્ત ૨ બુ.

સહસ્રાર્જુન જો કોઈ તી જાતે લહીઓ થાય,
તો નૃપ તુજ સાગર સમી ખડોળી વાત લખાય.

આમાં ખડોળી વાત લખવારૂપ અર્થની સિદ્ધિ માટે 'જો સહ-
સ્રાર્જુન લહીઓ થાય તો' એવા પ્રકારનો તર્ક કર્યો તેથી સંભાવના

* * *

દષ્ટાન્ત ૩ બુ.

જો શત્રુ શંભુતું કદી, વળી પાછું આવે,
જો વળ વાસવ તારું, ન અરિ શમાવે;
પ્રહ્લાસ પ્રહ્લા તારું જો, અરિ ના નમાવે,
ત્યાંથી ન સંવરણતું, શર પાછું આવે.

પ્રેમાનંદ.

આમાં સંવરણતું બાગ પાછું આવે નહિ એ અર્થની સિદ્ધિ
માટે 'જો શંભુતું શત્રુ પાછું આવે તો ઇત્યાદિ' તર્ક કર્યો તેથી
સંભાવના.

(૬૫) મિથ્યાધ્યવસિત્યાલંકાર-The False Supposition.

વ્યાખ્યા:-કોઈએક અર્થના મિથ્યાત્વની સિદ્ધિ માટે મિથ્યા
એવા અન્યાર્થની કલ્પના કરી કરેલું વર્ણન તે
મિથ્યાધ્યવસિતિ.

(૬૫) किञ्चिन्मिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् ।

દષ્ટાન્ત ૧ લું.

યદિ કોઇ મેળવી શકે 'મગરદાઢથો' રતન,
ખહુ તોફાની સમુદ્રને તરે કરીજ પ્રયત્ન;
ત્યમ ખીજયા સાપને ધરે પુષ્પસમ શીર,
પણ ન કદી ફેરવી શકે મુરખ ચિત અધીર.

આમાં મૂર્ખનું મન વશ કરવા રૂપ અર્થનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ
કરવા માટે મિથ્યા એવા મગરની દાઢમાંથી રતન મેળવવું ઇત્યાદિ
અન્ય અર્થોની કલ્પના કરી તેથી મિથ્યાધ્યવસિતિ.

દષ્ટાન્ત ૨ લું.

યત્ન થકી પીલ્યે કદી મળે રેતીથી તેલ,
મૃગજળથી છીપે તૃપા મળે અપુષ્પની વેલ;
મળે વળી ફરતાં કદી શશકશૃંગ મહામૂલ,
પણ કદીએ ન ફરીશકે મૂર્ખ ચિત કરીભૂલ.

આમાં પણ અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવતું.

* * *

દષ્ટાન્ત ૩ લું.

વાંઝણી પ્રસવે પુત્ર, મૂર્ખ પણ કવિજન થાયે,
નીર ભરાય નવાણ, રંકશિર છત્ર ધરાયે,
વળી કોઈ દિન વેર, ઝેર વળી જાય જરૂરી,
ગુણુકા જેવી ગમાર, સતી તે થાયજ શૂરી.
એ રીત અનેક થયાં થશે, શાસ્ત્ર શાખ દેહે સહી,
શામળ કહે, ઝાઝુ શું કહું, જીવગયો આવે નહીં.

શામળભટ્ટ.

આમાં 'જીવ ગયો આવે નહિ' એ અર્થનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ દિન ઝેર વળે, ગણિકા સતી થાય એ આદિ અન્ય મિથ્યા એવા અર્થોની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી મિથ્યાધ્યવસિતિ.

(૬૬) લલિતાલંકાર—The Grateful.

વ્યાખ્યા:—પ્રસ્તુત અને વર્ણનીયનું વર્ણન ન કરતાં તેના પ્રતિષ્ઠિત રૂપ અન્ય અવર્ણનીય કે અપ્રસ્તુતનું વર્ણન તે લલિત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જુ.

બાવળ વાવી અમૃત ફળની આશા તું ઉર ધારે છે,
મુઆ પહેલાં વસન શોકનાં ધરી કોઈ કૂંગ લખાવે છે.

આમાં પ્રસ્તુત જે ખરાબ કાર્ય કરી સારા ફળની આશા રાખવી તેનું વર્ણન ન કરતાં તેના પ્રતિષ્ઠિત રૂપ બાવળ વાવી ઇત્યાદિનું વર્ણન કર્યું તેથી લલિત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

ઈંદુ વિના ગગન જેમ જણાય સૂનું,
તારા વિના ત્યમ મને સુખ સર્વ ઉણું;
જે મીન નીર થકિ હોય જુદો પડેલ,
તેની મને સ્થિતિ હવે નકિ છે થયેલ.

ભાઈશંકર.

(૬૬) वर्ण्ये स्याद्वर्णवृत्तान्तप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् ।

‘ઉત્તરાર્ધમાં પે.તે કે જે પ્રસ્તુત છે તેમાં પોતાના પ્રતિબિંબમૂલ મત્સ્યના જતાંતનું વર્ણન આપ્યું છે, તેથી લલિત.’

(૬૭) પ્રહર્ષણાલંકાર—The Successful.

પ્રથમ પ્રહર્ષણુ.

વ્યાખ્યા: યત્ન વિના ઇચ્છિતાર્થની સંસિદ્ધિનું વર્ણન તે પ્રથમ પ્રહર્ષણુ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

ઉર ઉત્સાહિત થઇ મૃગનયની
વામનેત્ર ફરકતાં,
ડુકુલ બદલતી પિયુ આગમવિણ
વિરહ વિષાદ હણુંત * *

આમાં પતિ આવે તો સાર એમ ઇચ્છા હતી પણ યત્ન વિના તે ઇચ્છાની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી પ્રથમ પ્રહર્ષણુ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

સાપરાધ પ્રીતમનાં ચક્ષુ,
માનવર્તી ચળ માન અતિ વસ્યુ,
જુએ ન તે ચંચળ વણ દેખ્યે,

(૬૭-૧) ઉત્કળિષ્ઠતાર્થ સંસિદ્ધિર્વિના યત્નં પ્રહર્ષણમ્ ।

x ‘તરણ ગૂજરાત’ આશ્વિન ૧૯૭૮ માં પ્રકટ થયું.

(૨૦૬)

તારા મૈત્રક થાતાં હરખે,
માન તણ મુખ મ્હાન તણને
એક ખીબા શું લેટે.

૨.

આમાં એક અપરાધી અને ખીછ માનવતી તેથી અન્યોન્ય
શું ઝાંખીને જીએ પણ નહિ જો કે હૃદયેચ્છા કલહ મટે એમ ખરી
એટલે તારામૈત્રક થાતાં વિના યત્નેજ તે અથતી સંસિદ્ધિ થઇ
એમ વર્ણવ્યુ તેથી પ્રથમ પ્રહર્ષણ.

દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

વ્યાખ્યા:—ઈચ્છિત કરતાં અધિકાર્થની સંસિદ્ધિતું વર્ણન
તે દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હું.

ઇચ્છયું હતું એકજ ગામ માગવા
માગ્યા વિના પાંચ મળ્યાં મ્હને સખા !

આમાં ઇચ્છિતાર્થથી અધિક ફળની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી
દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ જી.

ઇચ્છા હતી વરદાનની ધરી એક મનમાં હે સખી !
કિન્તુ ઉમાએ આપીઆ માગ્યા વિના વર તણ અલી.

૨.

(૬૭-૨) वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।

(૨૦૭)

આમાં પણ પ્રવિણતાથી અધિક ફળની સિદ્ધિ વર્ણવી તેથી
દ્વિતીય પ્રહર્ષણ.

તૃતીય પ્રહર્ષણ.

વ્યાખ્યા:-ફળના ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલા યતનથી
સાક્ષાત્ ફળનાજ લાભનું વર્ણન તે તૃતીય પ્રહર્ષણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

વનમાં મૂળીઆં ખોદતાં નિધિ અંજનને માટે,
નિધિભંડાર જડયો મ્હને, વિના યતન ને કાજ.

આમાં નિધિઅંજન તૈયાર કરવાને માટે વનોપ્રધિનાં મૂળ
ખોદતાં એટલે પૈસા મેળવવાના ઉપાયની સિદ્ધિ માટે કરેલા યતન
વડે સાક્ષાત્ નિધિભંડાર રૂપ ફળનોજ લાભ થયો વર્ણવ્યો તેથી
તૃતીય પ્રહર્ષણ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હુ.

પૂછતાં વશીકરણ મંત્ર-

આવી પ્રિયતમ આધીન થયો.

૨.

આમાં અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવવું.

(૬૭-૩) યત્નાદ્રુણયસિદ્ધયત્સાક્ષાલ્લાભઃ ફલસ્ય ચ |

(૬૮) વિષાદનાલંકાર-The Disappointment.

વ્યાખ્યા:-ધૃષ્ટિતાર્થથી વિરુદ્ધાર્થની સંપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે વિષાદન.

દષ્ટાન્ત ૧ હુ.

રાત્રિ જશે પ્રભવશે વળી સુપ્રભાત,
પૂર્વેય ભાનુ ઉગશે ખીલશે સુપદ્મ,
એવું વિચાર્યું જવ કૌશલ્યંત દ્વિરેકે,
તે પશ્ચિમી તવ ઉખેડી ગજે અરે! રે!

આમાં અમરને પદ્મધનમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હતી તેથી વિરુદ્ધ અર્થની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી વિષાદન.

દષ્ટાન્ત ૨ હુ.

બહુ શ્રમે મૌકિતકનો શુથેલો,
હર્યો પતિએ મુજ હાર પેલો;
દીધો સપત્ની પ્રતિ, તે હવે તો
થયો મ્હને એ હરહાર જેવો *

મ્હેં પેલો મોતીનો હાર ધણા શ્રમથી ગૂંથેલો તે પ્રીતમે હડા-
અહથી સપત્ની એટલે શોકયને આપવાથી હવે તે મ્હને સર્પ જેવો
થઈ પડ્યો એમ ઇષ્ટાર્થથી વિરુદ્ધ અર્થ સંપ્રાપ્તિ વર્ણવાઈ તેથી વિષાદન.

* * *

(૬૮) इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ।

* ' તરૂણ ગૂંજરાત ' આશ્વિન ૧૯૭૮ માં પ્રકટ થયું.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

હાર કંઠે ન આરોપ્યો એવી વિશ્લેષ બીરૂતા,
હવે તે અંતરે આવ્યાં પર્વતો, નદીઓ સખા.

૨.

આમાં સહજ વિશ્લેષ સહન થતો ન હતો ત્યાં મોટા વિશ્લેષ
આવી પડ્યો એમ વર્ણવ્યું તેથી વિષાદન.

(૬૯) उल्लासालंकार-Sympathetic Result,

વ્યાખ્યા:-એક વસ્તુના ગુણદોષથી અન્ય વસ્તુને ગુણદોષની
સંપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે ઉલ્લાસ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

દેહ દુલારી તણે વધતી સખી,
જ્યમ જ્યમ જોખન જ્યોતિ,
ત્યમ ત્યમ સર્વ સપત્ની તણાં-
વદનો મલિન ઘુતિ છાતી.

આમાં દુલારીની જોખન જ્યોત વધવારૂપ ગુણ વડે બીજી
સપત્નીઓને વદને મલિનઘુતિ છવાવા રૂપ દોષની પ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી
ઉલ્લાસ.

* * *

(૬૯) एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ।

(૨૧૦)

મારી લવ બાધા હરે રાધા નાગરી સોય,*
જે તનની ઝાંઘ પડે શ્યામ હરિત ઘુતી હોય.

૨.

આમાં રાધાના પીતલર્ણુ ૩૫ ગુણથી મૃણ્ણને હરિત ઘુતિ ૩૫
ગુણની સંપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી ઉલ્લાસ.

(૭૦) અવજ્ઞાલંકાર-Indifference.

વ્યાખ્યા:—એક વસ્તુના ગુણદોષ વડે અન્ય વસ્તુને
ગુણદોષની અપ્રાપ્તિનું વર્ણન તે અવજ્ઞા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ ૨ બહુ.

સુલલિત લલનાએ ભ્રૂકુટિથી હરે છે,
હૃદય યુવક કેરાં મોહ વાર્ણી દે છે,
પ્રમુદિત કરતી એ યુવકો સર્વ ત્યાંહી,
પણ નવ હરતી એ બાલનાં દિલ કાંઈ.

ત્યમ અમ કવિતાએ સુઅલંકાર પહેરી,
અમી ધરી હૃદમાંને રમ્ય આહ્વાદ દેતી;
રસિક ગુણી જનોને દિગ્ધ કે માનવોને,
મૂઠ પશુ સમ નિન્દે, હાની ના કે' અમોને.

(૭૦) તામ્યાં તૌ યદિ ન સ્યાતામવજ્ઞાલંકૃસ્તુ સા ।

* સોય એટલે ૧૦૦યે, સેંકડો.

આમાં સુલક્ષિત લક્ષનાઓ અને કવિતાઓને અરસિક અને કુમારનાં અંતઃકરણોને આલ્હાદ દેવારૂપ ગુણની અપ્રાપ્તિ વર્ણવી તેથી અવગા.

***

દશાન્ત ૩ બ્ધ.

મહારી પ્રિયાની સમીપે જઈ આવનાર,
હે રાયુ! યોગ્ય તુજને ઠપકો અપાર;
તેના શરીરનિ ઘણી મૃદુતા બુવે છે,
તું કેમ તોપણ કઠોરપણું ધરે છે.

ભાઈશંકર.

‘પ્રિયાના મૃદુતારૂપ ગુણથી પવનને મૃદુતા રૂપ ગુણ ન થયાનું કહ્યું છે તેથી અવગા અલંકાર છે.’

(૭૧) અનુજ્ઞાલંકાર-Acceptance.

વ્યાખ્યા:-દોષમાં ગુણ ભાળી દોષની ઇચ્છાનું વર્ણન તે અનુજ્ઞા.

દશાન્ત ૧ બ્ધ.

દુઃખ સદાયે આપજે ભીડભંજન ગોપાળ;
કાંકે સુખમાં સોનીને દુઃખે સદા તું સ્મરાય.

(૭૧) दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

(૨૧૨)

આમાં દુઃખ રૂપી દોષરૂપ વસ્તુમાં ગુણુ જોઈ તેની ઇચ્છા કરી
તેથી અનુગ્રા.

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

પિયુજીએ પરદેશ સિધાવતાં
હૃદયે ચિન્હ નખક્ષતે કર્યું,
નવ એ દે સુકવાજ ખાણી ખાણી
કરતી તાણુ સદા ક્ષતાંકુર.

આમાં ક્ષતાંકુરને કાતરીને તાજે રાખવા રૂપ દોષરૂપ વસ્તુમાં
તેણે પ્રિયનું રમૃતિચિન્હરૂપ ગુણુ જોઈ તેની ઇચ્છા કરી તાણુ રાખ્યું
એમ વર્ણવ્યું તેથી અનુગ્રા.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

તણુ તીરથ, હરિ રાધિકા, તનદ્યુતિ કર અનુરાગ,
જેથી વ્રજની કુંજમાં પદપદ થશે પ્રયાગ.

આમાં ચાત્રા ન કરવા રૂપ દોષમાં ગુણુ જોઈ તેની ઇચ્છા કરી
તેથી અનુગ્રા.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ બુ

ઉપકાર ઉચ્ચતમ થયે! આપને!

દઉં બદલો ન લગાર,

જો હૃદમાં ઇચ્છા કરૂં હું કદી કરવા પ્રત્યુપકાર.

તો મહારા ઉપકાર થકીએ વધે ભૂ ઉપરે ભાર.

એથી ધારૂં હું વિપત્તિ સાર*

અને વિપત્તિયે પડનાર-ઉપ૦

૨.

આમાં પ્રત્યુપકારની આશા ન રાખવારૂપ દોષમાં ગુણુ જોઈ
તેની ઇચ્છા કરી તેથી અનુસા.

(૭૨) લેશાલંકાર-The Unexpected Result.

વ્યાખ્યા: દોષમાં ગુણુ અને ગુણુમાં દોષની કલ્પના કરી
કરેલુ વર્ણન તે લેશ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

‡ મરણુ વિરહથી સખીરી ! ભલુ !
બહુ વિચાર કરી ચિત્તમહેં ગણ્યું,
મરી જતાં દુઃખ થાયજ એકને,
વિરહથી સખીરી ! દુઃખ બેયને.×

આમાં મરણુ દોષમાં ગુણુની કલ્પના કરવામાં આવી તેથી લેશ

* * *

* ત્વચ્ચેષ જોર્ણતાં યાતુ યત્થયોપકૃતં સત્ત્વે ।

નરઃ પ્રત્યુપકારાર્થી વિપત્તિમભિકાઙ્ક્ષતિ ॥

(૭૨) લેશઃ સ્થાદોષગુણયોગુર્ણદોષત્વકલ્પનમ્ ।

× ' તરણુ ગૂઝરાત ' આશ્વિન ૧૯૭૮માં પ્રકટ થયુ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ બ્ધ.

પિતૃ ઘાતક યોગ જોઈને

સુત જન્મ્યે દુઃખો જોશી એ થયો,

નિરખન્તાં વર્ણો યોગ જાણ

ક્ષણમાં એ ફરી ખૂબ ત્યાં હસ્યો.

૨.

આમાં દોષ ૩૫ જે જાણ યોગ તેમાં બહુ થવા ૩૫ ગુણની
કલ્પના કરવામાં આવી તેથી લેશ.

(૭૩) મુદ્રાલંકાર-Indirect Designation.

વ્યાખ્યા:-પ્રકૃતાર્થ વાચકપદોએ સૂચ્યાર્થનું સૂચન તે
મુદ્રા.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બ્ધ.

આ જો વસંતતિલકા નવયૌવના કે

જાણે નચાવી સહચાર કરી સખાનો,

માણુન્તી મોહ; રતિનાથની કૃતિકાએ

તે ભુજ ભુગ ગરવેથી નચાવી જાણે.

આમાં કોઈ વેશ્યાના વર્ણન૩૫ પ્રકૃતાર્થ વાચકપદો વડે વસંત-
તિલકા જાંઘના માપ૩૫ સૂચ્યાર્થનું સૂચન કર્યું તેથી મુદ્રા.

* * *

(૭૩) સૂચ્યાર્થસૂચન મુદ્રા પ્રકૃતાર્થપરૈઃ પદૈઃ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ નું.

ભાસી ભગો ગણિતે થઇ ડાહ્યો
દોધક નામ નદીતટ નાહ્યો.

દલપતરામ.

આમાં પણ અલંકાર લક્ષણ ઉપર મુજબ ઘટાવવું.

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું.

ક્ષણુ પણ ન વિજેગ વેઠનારી,
મીટ મિટતાં પણ ખેદ લેખનારી.

ચિર-વિરહિણી આમ્રરાજી સાથા

અવ જીવશે કયમ જોઇ પુષ્પિતાથા ?

કેશવલાલ.

આમાં રાધાના વિરહ વર્ણન રૂપ પ્રકૃતાર્થ વાચક પદો વડે
પુષ્પિતાથા વૃત્ત જે તે શ્લોકનું વૃત્ત છે તેનું સૂચન કર્યું તેથી સુદ્રા.

(૭૪) રત્નાવલ્યાલંકાર-The String of Jewels.

વ્યાખ્યા:-પ્રકૃતાર્થનું સૂચન કરનારાં પદોનું પ્રસિદ્ધ ક્રમાનુ-
સાર સ્થાપન તે રત્નાવલી.

દૃષ્ટાન્ત ૧ નું.

પરિપ્રક્ષણું તું રટણ કર ભજ નિરાકાર તક ન મળે,
સ્તવી માગ સરસ તું મુકિતપદ કરો કૃપા દેવા તે કહે;

(૭૪) ક્રમિકં પ્રકૃતાર્થનાં ન્યાસં રત્નાવલીં વિદુઃ ।

પોષક બધા એ વિશ્વનો રીદ્ધિ અને સીદ્ધિ સખા !

મહા એ પ્રભાવજ્ઞશાળીની છે દાસી બાણ તું સર્વદા.

આમાં બોધરૂપ પ્રકૃતાર્થનાં સૂચન કરનારાં પદોનું માસના ક્રમ વડે સ્થાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી.*

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

કક્કા ! ક્રોધ કરો કદી ન, કરશો કર્મો કુડાં ના કરે,
ખખખા ! ખાર ખરાખ ખોટી ખલતા ખતે ખસેડો ખરે,
ગગ્ગા ! ગર્ક બની નહિં ગરવમાં ગા ગુણ ગુરૂતણા,
ઘઘઘા ! ઘાટ ઘડો નહિં અઘટતા રે ઘાતકી ઘે ઘણા.

મહાસુખલાઈ.

આમાં પણ બોધરૂપ પ્રકૃતાર્થનું સૂચન કરનારાં પદોનું કક્કાના ક્રમ વડે સ્થાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

સુકેશી તવ વેણી છે, રૂચિર ચિત્રલેખા ભૂઆ,
મનોહર મદાલસા દગ, તિલોત્તમા નાસિકા,
રૂડી ઉરવશી કુચરઘબિજ, જંઘ રંભા; અહા !
દીપે ત્રિદિવ સુંદરી મયીજ તન્વી ! પૃથ્વીગતા.

કેશવલાલ.

---

* પ્રીતમના કક્કા, ધોબણના મહિના, આત્માગમની તિથીઓ સાત વારના ગરબા એ પણ રત્નાવલીનાં મોટાં દૃષ્ટાન્તો ગણી શકાય.

(૨૧૭)

આમાં રાધાની અંગ શોભારૂપ પ્રકૃતાર્થનાં સૂચન કરનારાં
પદોનું અપસરાઓના કમવડે સ્થાપન કર્યું તેથી રત્નાવલી.

(૭૬) તદ્ગુણાલંકાર-The Borrower.

વ્યાખ્યા:-સ્વગુણનો ત્યાગ કરી પરાયા ગુણના ગ્રહણનું
વર્ણન તે તદ્ગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ.

જપા કુસુમ સાનિધ્યે

રહેલુ આ બટમોગર પુષ્પ રૂડું,

નિજ ધવલતા ત્યાગી.

જપા કુસુમ કાન્તિથી રક્ત થતુ.

આમાં બટમોગરાના કુસુમે પોતાના ઉજવળતા રૂપ ગુણનો ત્યાગ
કરી જપા કુસુમના રક્તતા રૂપ ગુણનું ગ્રહણ કર્યું તેથી તદ્ગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છુ.

છત્રી નીરખી છત્રીલી લલનાની

મમ મન મોહ્યુ લાલ,

સ્વર્ણયુથી સરખી તન ધુતિએ

થઈ ગઈ માલતીમાલ.x

(૭૬) તદ્ગુણઃ સ્વગુણત્યગામાદન્યદાંયગુણાઃ ।

x ' તરણ ગૂજરાત ' આશિન ૧૯૭૮મા પ્રકટ થયું.

(૨૧૮)

આમાં ખાલતીની ખાલાએ પોતાનો ઉજવળતા રૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી તનધુતિના પીતવર્ણનું અનુગ્રહણ કર્યું તેથી તદગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

હરિ અધરે ધરી લોલો બંસરી
ઓષ્ટ, દૃષ્ટ, પટ જ્યોતિ,
પડતાં નિજપર ઇન્દ્ર ધનુષના
રંગે સુંદર રહોતી.*

આમાં વાંસળીએ પોતાના નીલત્વરૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી ઓષ્ટ-
નો લાલ, પટનો પીત, અને દૃષ્ટનો શ્યામ એ રંગોનું ગ્રહણ કર્યું
વર્ણવ્યું તેથી તદગુણ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૪ બુ.

નકવેસરનું મોતી
અધર કાન્તિથી શોભિત અયિ બાલે !
પદ્મપરાગ મણિ શું
જણાયછે, અતુરા ! તું શીઠ હાલે.

૨.

આમાં મોતીએ પોતાનો શ્વેતતા રૂપ ગુણનો ત્યાગ કરી અધર
કાન્તિના લાલ રંગનું ગ્રહણ કર્યું એમ વર્ણવ્યું તેથી તદગુણ

---

* ‘તરૂણ ગૂજરાત’ આશ્વિન ૧૯૭૮માં પ્રકટ થયું.

(૭૬) પૂર્વારૂપાલંકાર-The Reversion.

ન્યાખ્યા:-પોતાના ત્યાગ કરેલા ગુણના પુનર્અર્હ-
ણનું વર્ણન તે પૂર્વરૂપ વિકૃત થયેલી વસ્તુની
પુર્વાવસ્થામાં અનુવૃત્તિ તેપણુ પૂર્વરૂપ *

દશાન્ત ૧ છં.

સ્મરારિ કણ્ઠ કરોએ
કરીને વ્યાપ્તજ એવો પણ શેષ
ગણું હુંતો પ્રિયસખા
તુજ યશ થકી એ થયો પુનઃ શ્વેત.

આમાં ઉન્નતતા રૂપ ગુણ શેષે નિલકણનાં કિરણે આપ થઈ
ત્યાગીને કાળાશ ગ્રહેલી તે પાછી યશથી પુનઃ શ્વેતતા ધારણુ કરી
એમ કહું તેથી પૂર્વરૂપ.

* * *

દશાન્ત ૨ છં.

કટાક્ષની આંધિ પામિ શ્યામતા,
કરોતણી આંધિ ધારિ રકતતા.
સ્મિતોથિ પાછું નિજવર્ણને ધરે,
પિયારિ જે ડાહરને કરે ધરે.

ભાઈશંકર.

(૭૬) પુનઃ સ્વગુણસંપ્રાપ્તિઃ પૂર્વરૂપમુદાહતમ્ ।

* પૂર્વાવસ્થાનુવૃત્તિશ્ચ વિકૃતે સતિ વસ્તુનિ ।

આમાં પ્રથમ શ્વેતરૂપ ત્યાગી સ્થામતા અને રક્તતાનું અહણુ કરી પુનઃ સ્મિતોની શ્વેતતાથી પૂર્વરૂપ જે શ્વેતતા તેજ ધારણુ કરે છે એમ વર્ણવ્યુ તેથી પૂર્વરૂપ.

(૭૭) અદ્ભુતગુણાલંકાર-The Non-borrower.

વ્યાખ્યા:—સાથે રહેલી વસ્તુના ગુણના અનંગીકારનું વર્ણન તે અતદ્ભુત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

અનુરાગયુક્તજ હુંના હૃદયે સ્થિત થઇ એમ,
અનુરાગવાળો જરી છતાં થયો ન તું કેમ ?

આમાં અનુરાગયુક્ત હૃદયે સ્થિત થયા છતાં અનુરાગયુક્તત્વ ગુણના અનંગીકારનું વર્ણન કર્યું તેથી અતદ્ભુત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

તિમીર પહેલાં સહુ ઠામથી લુવે,
વિયોગિનીનાં પછિ આંજણેા ધુવે,
તથાપિ આ આંદની ઉજળી રહે,
વિચિત્ર એથી વળિ શું બીજું કહે ?

ભાઈશંકર.

(૭૭) સંગતાન્યગુણાનંગીકારમાહુરતદ્ગુણમ્ ।

‘ આમાં સર્વ સ્થલોમાંથી અંધકાર લૂપા છતાં પણ અને અશ્રુઓ લાવવાથી વિરહિણીઓનાં આંજણો ઘોચા છતાંપણ ચાંદનીએ સ્થામતા નહિં લેતાં ઉગ્ગવલ્લતાજ રાખી એટલે અન્યના ગુણનો અંગીકાર નજ કર્યો એમ કહેવાયુ છેથી અતદ્ગુણ.’

(૭૮) અનુગુણાલંકાર—The Enhancer.

વ્યાખ્યા:—કોઈ વસ્તુના મૂળ સ્વભાવને અનુરૂપ એવા બીજા કોઈ ગુણ આવી મળવાથી તેના પ્રથમના સ્વભાવના ઉત્કર્ષનું વર્ણન તે અનુગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છું.

મદિરા ઝાઝી પીધેલ વાંદરે
વળી વીંછી ડશિયોજ તે સમે;
પછી વળગ્યો પિશાચ એહને,
ઉજ્જડ કેમ કરે ન ગામ એ ?

આમાં વાનરમાં મૂળથી અટક્યાળાપણું હતુજ તેમાં વળી મદિરા પીધી, વીંછી કરડ્યો અને પિશાચ વળગ્યો એટલે તેના મૂળ ગુણનો ઉત્કર્ષ થયો તેથી અનુગુણ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છું.

રોષ ભરી નિરખી રહી’તી એ
સપત્ની પાદ સુરંગી

(૭૮) પ્રાક્ષિત્વગુણોત્કર્ષો’અનુગુણ: પરસંનિધે: ।

(૨૨૨)

લાલ ઉઠી હઠ અંગુલિ જોતાં

લાલની લાલજ રંગી.

આમાં સપત્નીના સુરંગીવાળા પગ જોઇ મૂળથીજ કાપ થયો હતો તેમાં લાલ એટલે પ્રિયતમ જે નાંદળના લાલ તેમની આંગળી લાલ એટલે રાતા રંગની જોઇ તેથી સપત્નીને પગે સુરંગી તેણેજ ચર્ચેલી તે જાણીને તેના પેટમાં લાલ ઉઠી એટલે મૂળ ગુણનો ઉત્કર્ષ થયો વર્ણવ્યો તેથી અનુગુણુ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ નું ૪ થુ.

મરકટને મદીરા ચઢી વીંછીકરડયો વેદ,
વ્યંતરને ભૂત વળગીયું ભણે ઘણેરો ભેદ
રજપુત ને વળી રંડુવો સુણી રંડાની રીત,
પ્રતિજ્ઞા પોતે કરી, પરહરી પરમાં પ્રીત.

શામળભટ.

ત્રીજા દૃષ્ટાન્ત તથા પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં ઘણુંજ સામ્ય છે. ચોથામાં લક્ષણ ઉપર મુજબજ ઘટાવવું.

(૭૯) મીલિતાલંકાર The Lost.

વ્યાખ્યા:—સાદૃશ્ય વડે ભેદ દેખવામાંજ ન આવે એવું જે વર્ણન તે મીલિત.

(૭૯) મીલિતં यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते ।

દષ્ટાન્ત ૧ છુ.

કપુર મણિમય છે બની રહીએ,
મળતાં તનદ્યુતિ માળા,
મૌકિતકની, તે કર અડકાડી
ક્ષણ ક્ષણ તૃણ લે જાળા.

આમાં મૌકિતક માળા અને તનદ્યુતિ એનો ચેતતારૂપ સાદૃશ્ય વડે ભેદ ન દેખવામાં આવ્યો તેથી મીલિત. અંગની ઝંપ પડવાથી મોતીની માળા કપુરમણિની માળા જેવી થઈ ગઈ. એમ તેને બ્રમ થયો તેથી ક્ષણે ક્ષણે માળાને કર અડકાડી તેનાથી તરણાને સ્પર્શ કરે છે કારણ કે કપુરમણિની માળા હોય તો તરણ હાથે ઉડીને ચોટી આવે.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ છુ.

વરણ, વાસ, સુકુમારતા, સહુ વિધિ રહી સમાઈ,
પાંખડી લાગી ગુલાબની, ગાલ ન જાણી જાય.

આમાં કપોલનો વર્ણ અને ગુલાબની પાંખડી એ બેમાં સાદૃશ્ય વડે ભેદ ન દેખવામાં આવ્યો તેથી મીલિત.

(૮૦) સામાન્યાલંકાર—The Sameness.

વ્યાખ્યા: સાદૃશ્ય વડે સમાન એવી વસ્તુનો વિશેષ ધર્મ જણાય નહિ એવું જે વર્ણન તે સામાન્ય.

(૮૦) સામાન્યં यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते ।

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હુ.

સંકાન્ત રત્ન સ્તંભોમાં પ્રતિબિમ્બ થતો વડે,
લાંકેશ્વર સભામધ્યે ઓળખ્યો નહિ અંગદે.

આમાં સાદસ્યથી લાંકેશ્વર અને તેના પ્રતિબિમ્બમાં ભેદ
દર્શાવનાર ધર્મ અંગદને જણાયો નહિ તેથી સામાન્ય.

* * *

દ્રષ્ટાન્ત ૨ હુ.

મલ્લિકાનો, મોગરાનો, જીંઘનો, કુમુદો તણો,
અહો ! આંદનમાં ભેદ, જણાતો નથી કાચનો.

ભાઈશંકર.

‘ આમાં સ્વેતતારૂપ સાદસ્યને લીધે ભેદ જણાતોજ નથી એમ
કહ્યું છે તેથી સામાન્ય અલંકાર. ’

(૮૧) ઉન્મીલિતાલંકાર-The Dis-covered.

વ્યાખ્યા: મીલિતને વિષે ભેદનું સ્ફૂરણ તે ઉન્મીલિત
અથવા બે વસ્તુમાં રહેલો ભેદ કોઈ વિશેષ
કારણથી લક્ષમાં આવે ત્યાં ઉન્મીલિત.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ હુ.

સમાન ઘુતિથી જણાયના કનક કનકને ગાત્ર
કરને કંકશ લાગતાં ભૂષણ ઓળખુ માત્ર.

(૮૧-૮૨) ભેદવૈશિષ્ટયયોઃ સ્ફુર્તાવુન્મીલિતવિશેષકો ।

આમા કનકવર્ણ રૂપી સાદસ્ય છતાં કર્કશતારૂપ ભેદનું સ્ફૂરણ
થવાથી ઉન્મીલિત.

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

કંચન વરણી કાયપર કેસર તે ન જણાય,
રંગ શું રંગ ભળી ગયો સુગંધથી વરતાય.*

આમા સુગંધથી વર્ણ સાદસ્ય છતાં ભેદનું સ્ફૂરણ થવાથી
ઉન્મીલિત.

***

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

કંચન વરણી કાય પર ચંપક પુષ્પની માળ,
રંગ મળ્યે દેખાય ના કરમાયે વરતાય

૨.

આમાં કરમાવાથી વર્ણ સાદસ્ય છતાં ભેદનું સ્ફૂરણ થવાથી
ઉન્મીલિત.

(૮૨) વિશેષકાલંકાર.

વ્યાખ્યા:-વિશેષને વિષે ભેદનું સ્ફૂરણ તે વિશેષક.

દૃષ્ટાન્ત ૧ બુ.

કાળો કાળો કાગડો કાળી કાયલ તેમ
જણાય ભેદ જરી નહિ કાગપિકમાં એમ,
પશુ વસંત સમયે સદા થાય બેઉનો તોલ
જણાય કાગજ કાગને કાયલ રહે અણુભોલ.

* 'તરૂણ ગૂજરાત' આશ્રિત ૧૯૭૮માં પ્રકટ થયું.

આમાં વસંત સમયે શબ્દે કરીને કાકત્વ અને પિકત્વના ભેદનું સૂચન થાય છે એમ વર્ણવ્યું તેથી વિશેષક.

* * *

દષ્ટાન્ત ૨ બુ.

કુલાંગનામાં ત્યમ પુશ્વત્રીમાં,
શો ભેદ છે અંગની બાંધણીમાં;
વસંત આવે ઋતુરાજ જ્યારે,
તેનો ખરો ભેદ જણાય ત્યારે.

ભાર્ગવશંકર.

‘ આમાં અંગની બાંધણીમાં સરખાપણાને લીધે પતિવ્રતાનો અને બિચારિણીનો વ્યવર્તક વિશેષ ન જણાવાતું પ્રાપ્ત છે, તેમાં વસંત ઋતુમાં પણ ધૈર્ય ધરી રાખવાથી પતિવ્રતાનો વિશેષ સ્ફુરે છે એમ કહ્યું છે તેથી વિશેષ અલંકાર.’

૮૩ ઉત્તરાલંકાર અથવા ચિત્રાલંકાર—The Manifold.

વ્યાખ્યા:—કિંચિત્ અભિપ્રાયસહિત ગૂઢ ઉત્તરનું વર્ણન તે ઉત્તર. તેમજ એક કે વધુ પ્રશ્નનું જે વચન તેજ ઉત્તરનું હોય તેપણ ઉત્તર અથવા ચિત્ર.

(૮૩) કિંચિદાકૂત સહિતં પ્રશ્નોત્તરાન્તરાભિન્નં મુત્તરં
સ્વાદ્ગૂઢોત્તર મુત્તરમ્ ચિત્રમુચ્યતે ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ છું.

સંયમી છે તું—

—કેશે !

આમાં તું સંયમી શી બાબતમાં છે ? એ પ્રશ્ન તેમાંથીજ
'કેશે' એ ઉત્તર નીકળે છે તેથી ચિત્ર. કેશ એટલે વાળ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ છું.

કોણ મશતક બૂધરે ?

માનવ શ્રેષ્ઠ કો ? કો શિવ શિરતાજ ?

જલજપતિ વાહન કો ?

કહો વિચારી ઉત્તર દ્વિજરાજ.*

આમાં આરે પ્રશ્નનો ઉત્તર 'દ્વિજરાજ' એ પ્રશ્નમાંજ આવી
ગયો તેથી ચિત્ર.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ છું.

બાલા થા તબ સખકુ ભાયા,

બડા હુઆ જબ કામ ન આયા,

મે કહ દીઆ વાકા નામ,

કૂડો પંડિત કે છોડો ગામ.

શામજસટ.

આમાં પ્રશ્નમાંજ ઉત્તર ને 'મે-મેહ' આવી ગયો તેથી ચિત્ર.

* 'સાહિત્ય' નવેમ્બર ૧૯૨૦ માં 'દ્વિજરાજ' શીર્ષકથી પ્રકટ થયું હતું. દ્વિજરાજ: શેષ, ઋષિશ્રેષ્ઠ, ચંદ્ર અને અરુણ.

દશાન્ત ૪ શુ

નારી એક નવરંગ નહિ માળાપની સૃષ્ટિ.
 નહિ બીજ વાવેત્ર નહિ નીપજાવે વૃદ્ધિ;
 નહિ અવનિ આકાશ, નહિ કોઈ તેનું જોડું
 છે મુળ નાસા નેણુ, પુંછ પણ પરઠયુ પ્રાદું,
 તે નારી નારીએ નથી ઘડી સ્વરૂપ રૂપે સાંચળી
 પરજો તો ખેરો પાઘડી નહિ તો ખેરો કાંચળી.

શામળભટ.

આમાં પ્રશ્નમાંજ ઉતર જે 'કાંચળી' તે આવી જવાથી ચિત્ર.

(૮૪) સૂક્ષ્માલંકાર—The Subtle.

વ્યાખ્યા:—પરાશય સમજનાર કોઈની સાલિપ્રાય ચેષ્ટાનું
 વર્ણન તે સૂક્ષ્મ.

દશાન્ત ૧ શુ.

તારા મૈત્રક થાતાં
 તર્ત તેણે નયનમણિ દાખ્યાં
 દશાંશુલિથી; કેશે
 મરતક મણિને ફરી થકી છાતાં.*

(૮૪) સૂક્ષ્મં પરાશયાભિજ્ઞે તરસાકૂતચેષ્ટિતમ્ ।

* 'સાહિત્ય' ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧માં પ્રકટ થયું.

આમાં તારામૈત્રક યાતાં સંકેતકાળનો અભિપ્રાય જાણી મરતક-
મણિને કેશથી છાઇ નયને દશાંગુલિ અડકાડી એમ જણાવ્યું કે
સૂર્યાસ્ત પછી દશ ઘટિકા રાત્રિ વીત્યે કે દશ વાગે સંકેતસમય છે.
એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

દષ્ટાન્ત ૨ જી.

સખી મણુડલીમાં આપની પ્રિય રહમણ મમ સાન,
હાર્ય કરી અંગન લુછી કથે ન કરી અભિમાન *

આમાં સાન સમજી સંકેતકાળના પ્રશ્નનો અભિપ્રાય જાણી
અંગન લુછી હાર્ય કરવા રૂપ એણાથી જણાવ્યું કે અંગન જેવી
કાળી રાત્રિ મરી જઇ હાર્યરૂપ ધવલ નિર્મળ ચંદ્રિકા પ્રકાશે ત્યારે
સંકેત સમય છે એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

સખી મણુડલીમાં ઉભી હતી

અણચિન્તો તહીં આવિયો પતિ,

લઇ પદ કરેજ પત્રિની,

કરતી બંધ સહી શું ત્યાં હસી. x

આમાં તે સખી મણુડલીમાં ઉભી હતી એવામાં પતિ આવ્યો.
અને તે ગોષ્ઠિવિનોદ માટે આવેલ છે એમ સમજી જઇ પદ પીડવા
અને હસવા રૂપ એણાથી જણાવ્યું કે એ સમય તો સૂર્યાસ્તે પછી
ખીડાસે અને ચંદ્રની ધવલનિર્મલ ચંદ્રિકા પ્રકાશે ત્યારે, એમ
વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

* 'સાહિત્ય' કેળુઆરી ૧૯૨૧ માં પ્રકટ થયું.

x 'સાહિત્ય' સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦માં પ્રકટ થયું.

દૃષ્ટાન્ત ૪ થું.

બીંદી મિથ ધરી રાધિકા કર દર્પણુ લઈ સાર
પ્રતિબિંબિત હસી ન્યાળતી મોહન નંદકુમાર *

આમાં યમુના તટે સખીવૃંદમાં કૃષ્ણને વંદન કરવા માટે દર્પણુ
લઈ રાધિકાએ બીંદીનું મિથ કહાડયું અને તે દેશાથી બન્ને અન્યોન્યને
જોઈ શક્યાં એમ વર્ણવ્યું તેથી સૂક્ષ્મ.

***

દૃષ્ટાન્ત ૫ મું.

દોઉ અટારી પીઠ દેં, કિએ દરસ આદર્ષ,
મિલિ કર નૈ દૈ ચુટકિત્રય, પિય તિય ઉદયોં હર્ષ.

હયારામ.

આમાં એક ગોપી પોતાની અટારીએ પીઠ દઇને બેઠી છે અને
સામી અટારીએ મદનમનોહર લાલજી પણ પીઠ દઈ તકતામાં મુગ્ધ
જોતા વિરાજ્યા છે. વહાલ છતાં લોક લજ્યાથી જોવાતુ નથી તેથી
પોતે પણ દર્પણુ લઇને બેઠી અને તે એવી રીતે રાખ્યું કે સામા
દર્પણુનું પ્રતિબિંબ પોતાનામાં પડે અને પોતાનાનું સામામાં પડે.
આમ કરી મશારતથી જે વિનતી કરવી હતી તે કરી તેનો ઉત્તર
કૃષ્ણે ત્રણ ચપટી વગાડી આપ્યો કે ત્રણ પ્રહરે આવીશ એટલે સૂક્ષ્મ.

* 'વસંત' ભાદ્રપદ ૧૯૭૬ તથા 'સુન્દરી સુબોધ' માર્ચ-એપ્રિલ
૧૯૨૨ માં પ્રકટ થયું.

(૮૫) પિહિતાલંકાર-The Concealed.

વ્યાખ્યા:-પરવૃતાન્ત જાણનાર કોઈકની સાક્ષિપ્રાય ચેષ્ટાનું
વર્ણન તે પિહિત.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

પ્રભાત કાળે પ્રીતમ આવ્યા,
ખીછાનાં ખીછાવ્યાં રે ! સાહેલી.

આમાં સપત્નીને ત્યાં જાગરણ કર્યેથી શ્રાન્ત છે એમ જાણી
' થાક્યા છો તો ખીછાનું તૈયાર છે ' એમ જણાવી ખીછાનું કરવાની
ચેષ્ટા વર્ણવી તેથી પિહિત.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

નિરખી અધરમણિ પીયુતણે અંજન રંજીત શ્યામ,
દર્પણ સાણુ ટુવાલ ને વારિ ઢંધ હસી વામ.

૨.

આમાં સપત્ની સાથે વિહાર કરી આવ્યા એમ જાણી લઈ
' નયનામૃત પાને અધરમણિ શ્યામ થયો છે ' એમ દર્પણથી જણાવી
સાણુ આદિ આપવાની ચેષ્ટા વર્ણવી તેથી પિહિત.

---

(૮૬) પિહિત પરવૃતાન્તાજ્ઞાનુ; સાકૂતચેષ્ટિતમ્ ।

(૮૬) વ્યાજોક્ત્યલંકાર-The Dissembler.

વ્યાખ્યા:-અન્ય હેતુના કથને કરીને આકારના ગોપનનું
વર્ણન તે વ્યાજોક્તિ.

દ્રુપદાન્ત ૧ હુ.

કાળે રંગ ડરામણો કયમ આવે મમ ગેહ,
જોયો, સખી ઘણી વાર તે કંપે સારીય દેહ.

આમાં કૃષ્ણને જોઈ દેહ સ્નેહાવેશથી કંપે છે છતાં કાળા
રંગનો જોઈ બીકથી કંપે છે એમ કહી સ્નેહાવેશનું ગોપન કર્યું
તેથી વ્યાજોક્તિ.

* * *

દ્રુપદાન્ત ૨ બુ.

શોકાતુર થઈ કહે સુંદરી
ગ્રીભમ તપ્યો અતિથે અત્તીરે સાહેલી !
તાપ અમાપ થયો મુજ અંગે
બાશે શું પ્રાણની સંગેરે સાહેલી !

૨.

આમાં તાપ પ્રેમાવેશથી થયો છે પરંતુ તે ગ્રીભમે લક્ષને
થયો છે એમ કહી પ્રેમાવેશનું ગોપન કર્યું તેથી વ્યાજોક્તિ.

---

(૮૬) વ્યાજોક્તિરન્યહેતૂક્ત્યા યદાકારસ્ય ગોપનમ્ ।

(૮૭) ગૂઢોક્ત્યલંકાર-The Hidden Speech.

વ્યાખ્યા:-અન્યને ઉદ્દેશ કરીને અન્યને સંખોધી કરેલું
વર્ણન તે ગૂઢોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જુ.

ગંગાતીરે વસનારી ચક્રવાકી ભલી.

જો જો આ દિવસ આથમવા જાય,

ઠહાલાને-સુખે કે દુઃખે તું

કરજો વિદાય-ગંગાં

આમાં શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને ચક્રવાકીને કહ્યું તેથી ગૂઢોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ

પિધ અતિરસ તહિં દિન નહિં પંકજ થાશે બાંધ,

મધુકર ! હે મમતા મુકો બન નવ લોભથી અંધ.

આમાં પરકીયાના ઉપપતિને ઉદ્દેશીને ભ્રમરને કહ્યું તેથી તે ગૂઢોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જુ.

માન અને વળી રહ્યું મળવું એ,

કહેતાં એમ મરોડ કરીને,

સહીશ્યું તે અમ ઠપકો હાથે

ભાળાંતી મુજ ગમ એ.

૨.

આમાં પતિને ઉદ્દેશીને સખીને કહ્યું તેથી ગૂઢોક્તિ.

---

(૮૭) ગૂઢોક્તિરમ્યોદ્દેશ્યં ચેવન્યં પ્રતિ કથ્યતે ।

(૮૮) ચિતૃતોક્ત્યલંકાર.

વ્યાખ્યા: શ્લેષ્ટ ગુપ્ત વસ્તુ ઉત્તરાર્ધથી કવિએ પ્રકટ
કરી હોય એવું જે વર્ણન તે વિતૃતોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છુ.

‘પ્રિય પ્રાણ પ્રિયે ! નવ તૃપ્તિ થતી,
મુજને ભર કામતણેા અતિશે,’
પ્રિયનાથ ! સુવાક્ય દ્વિઅર્થી લખ્યુ
ક્યમ લેદી શકે મન ના મુજ એ ?

આમાં પ્રથમ એ ચરણની શ્લેષ્ટગુપ્ત વસ્તુને ઉત્તરાર્ધથી પ્રકટ
કરી તેથી વિતૃતોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છુ.

‘તૃપ્તિ થતી નથિ લખતાં
કામ તણેા ભર ઘણોજ છે મુજને.’
એવાં દ્વયર્થજ વાક્યો,
લેદિ ન નાખે જ કોણના મનને.

ભાષાંકર.

આમાં પણ પૂર્વાર્ધની શ્લેષ્ટગુપ્ત વસ્તુને ઉત્તરાર્ધથી પ્રકટ
કરી તેથી વિતૃતોક્તિ.

---

(૮૮) ચિતૃતોક્તિ: શ્લેષ્ટગુપ્તં કવિનાશ્લેષ્ટકૃતં ચદિ ।

(૮૯) युक्त्यलंकार-The Artifice.

વ્યાખ્યા:-પોતાના મર્મ ગોપનાર્થે ક્રિયાએ કરીને ખીજાનું
પ્રવંચન કરવામાં આવે એવું જો વર્ણન તે યુક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ છ.

ચિતરતી તુજને હતી તે અને,
નીરખીને તવ આવતું અન્યને;
કુસુમચાપ કરે તુજ છે ધર્યું
નીરખ, પ્રિય સખે ! અહીં તે રહ્યું.

આમાં કુસુમચાપ આપવાની ક્રિયા વડે પોતાના સ્નેહરૂપ મર્મના
ગોપન માટે પ્રવંચનાયે ચતન કર્યો તેથી યુક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ છ.

પ્રણમે મહન મિથે મૃગમદથી
ચિતરી મૂર્તિ તમારો,
મીન નીચે કરીને કર મોરનો
મંજરો અર્પી મુરારિ.
નાથ ! સનાથ બિચારી.

કેશવલાલ.

કૃષ્ણ ભગવાન વર્ણુ સ્થાપ છે, માટે રાધા તેમની મૂર્તિ
ચિતરતાં કેસરચંદન આદિ દ્રવ્ય મૂકી કરતૂની વાપરે છે, પરંતુ

(૮૯) युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये ।

બીજાં ઠાઠ રખેને તેના મનને ભેદ પામી જાય એ દહેશતથી, તબે
મત્સ્ય કાઢી અને હાથમાં આમ્રમંજરી આપી આતો મેં કામદેવ
ચિતર્યો છે એવું અતાવવાનું કરે છે, તેથી યુક્તિ.

દૃશ્યન્ત ૩ બ્ધ.

એકાંતે રતિમંદિરે રજનિએ જોલેલ જે દંપતી,
તે વહાણે વડીલો સમીપ સુડલો કહેતાંજ લાજે ખૂડી
દાણો દાડિમનો કરી શ્રવણનું માણેક ચંચુ મહી,
મૂંઝીને મુખખંધ કીરનૂ કરે શાણી સલુણી સહી.
કેશવલાલ.

આમાં પોતાના રતિરહસ્યના ગોપનાર્યે શુકચંચુમાં માણેકને
દાડિમનો દાણો કરી મુકવાથી યુક્તિ અલંકાર. વ્યાજ્ઞેકિતમાં અને
આમાં ભેદ એટલો કે વ્યાજ્ઞેકિતમાં ઉક્તિથી ગોપન કરવાનું હેતુ
છે ત્યારે આમાં ક્રિયાથી ગોપન કરવામાં આવે છે.

(૧૦) લોકોક્ત્યલંકાર—The Idiom Ornaments.

વ્યાખ્યા:—લોકપ્રવાદનું અનુકરણ તે લોકોક્તિ.

દૃશ્યન્ત ૧ બ્ધ.

જોહા ખાધા તોય નીચો ન કરે આંકડો
પડ્યા મીયાં આ તોય, ઉંચી છે હજી ટંગડી.

(૧૦) લોકપ્રવાદાનુકૃતિલોકોક્તિરિતિ મળ્યતે ।

(૨૩૭)

આમાં ' આંટો નીચો ન કરે ' અને ' મીયાં પડ્યા પચુ
ટંમડી ઉંચી, એ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ બુ.

સંસારીનું સુખ એવું, જાંઝવાનાં નીર જેવું
તેને તુચ્છ કરી ફરીરે ! મોહન પ્યારા.

મીરાંબાઈ.

આમાં ' સંસારનું સુખ જાંઝવાના નીર જેવું ' એમ લોક-
પ્રવાદનું અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૩ બુ.

આપ વિના જળ નહિરે,
મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા !
દોષ નથી કંઈ તારો,
જો તેડું હું કને હવે શ્યામા.

પ્રેમાનંદ.

આમાં ' આપ વિના જળ તહિ ને મેઘ વિના જળ નહિ '
એ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ કર્યું તેથી લોકોક્તિ.

(૧૧) છેકોક્ત્યલંકાર-Ambiguous Speech.

વ્યાખ્યા: અન્યાર્થસૂચક લોકોક્તિ તે છેકોક્તિ.

(૧૧) છેકોક્તિર્યદિ લેકોક્તે: સ્વાદર્થાન્તરગર્ભિતા ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

મહને શું પૂછે છે ? ગુણ શિવતણા સેવક લહે,
સદાએ જાણે છે અહિંજ અહિંજ સર્વ પગને.

આમાં એક જાણે કોષકના સંબંધમાં વાત પૂછતાં તે વાત જાણનાર બીજો જાણુભેદુજ પાસે બેઠો હતો એટલે તેના તરફ ઇસારત કરીને જવાબ દે છે કે મહાદેવના ગુણ ભરડોજ જાણે અથવા સાપના પગ સાપજ જાણે એમ લોકોક્તિ કહી તેથી છેકોક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

શણુગાર રૂડા આલિ ! આ અવસ્થા વિષે મને;
ન ઘટે ધરવા અંગે, હોય શા સ્વાદ શુકલને.

ભાષ્યશંકર.

આમાં શુકલને શા સ્વાદ હોય એ લોકપ્રવાદનું અનુકરણ હોય તેમાં શુકલને એટલે શુદ્ધને અર્થાત પતિવ્રતાને વિરહાવસ્થામાં શા શણુગારના શા સ્વાદ હોય એવું અર્થાન્તરપણે ગર્ભિત હોવાથી છેકોક્તિ.

(૧૨) વક્રોક્ત્યલંકાર-Crooked Speech,

વ્યાખ્યા:-શ્લેષ કિંવા કાઠૂકિતથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન
અર્થની કલ્પનાનું વર્ણન તે વક્રોક્તિ.

(૧૨) વક્રોક્તિઃ શ્લેષકાકુમ્ભ્યામપરાર્થપ્રકલ્પનમ્ ।

દશાન્ત ૧ હું.

વાતે વળગાડી પાડી સખાથી છુટો તહીં ગોપાળ,
 વૃષભાન કિશોરીએ પકડયો તે કાળ;
 કયું આંખે અંજન મંજન કેસરતણું વપુએ કરીયું,
 હરી મોરમુકુટ પીતાંબર પટફળ ધરીયું,
 વૃષભાન કિશોરી વદે, ગોરી કરી છોડી દઇ ગોપાળ,
 “ વળી હોળી ખેલવા આવજો આંહી દયાળ. ”

આમાં છેલ્લા ચરણનો અર્થ ‘ ડાહ્યા હોતો ન આવશો ’
 એમ હોઈ કાઢકિતથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન અર્થની દરખાશ થઈ
 તેથી વઠોકિત.

દશાન્ત ૨ હું.

“ એ કોણુ છેજ કુટિલ અંગુલિ થકી દારજ દોકતો ? ”
 “ માધવ ” “ વસંત શું ? ” “ નહિ, ચકી. ”
 “ શું કુંભાર ? ” “ નહીં અહો—
 કિંતુ ધરણીધર. ” “ શું કૃષ્ણીન્દ્ર ? ”
 “ નહિ હુંતો અહિ મર્દન ”
 “ તો કોણુ તાદ્ય ? ” નહિ હરી. ”
 “ શું કપીન્દ્ર ? ” સૌ આડાં વચઃ

* માધવ એટલે વસંત અને કૃષ્ણ ચકી: ચક્રધર વિષ્ણુ અને
 કુંભાર. ધરણીધર: વિષ્ણુ અને શેષનાથ. અહીંમર્દન: કાશીય મર્દન
 કરનાર કૃષ્ણ અને ગરુડ. હરી: હનુમાન અને કૃષ્ણ.

આમાં શ્લેષથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન એવા અર્થની કલ્પનાનું વર્ણન કર્યું તેથી વક્રોક્તિ.

* * *

પૂજ્યો કુસુમપર્ણથી ફળે, તોય પંચપીયૂષે ધરી કળે;
તાંદુલો ઉપર નાખિઆ ઉભી, આરતી કપુરથી કરી ખુખી,
ધૂપ તો અગરબત્તીથી કર્યો હાથ જોડી કુદડી ઘણી કર્યો
પ્રેમાનંદ.

જયદ્રથની બીમે કેવી રીતે મહા પુજા કરી તેનું આ સુંદર વર્ણન છે. ઉપરથી પૂજા જણાય છે પણ તે ખરેખરી મહા (!) પૂજા છે. શ્લેષથી અભિપ્રેતાર્થથી ભિન્ન અર્થની કલ્પના કરી તેથી વક્રોક્તિ.

(૧૩) સ્વભાવોક્ત્યલંકાર—The Description of nature.
વ્યાખ્યા:—જાતિ આદિમાં જેવો સ્વભાવ હોય તેવાજ સ્વભાવનું વર્ણન તે સ્વભાવોક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

કરે બીજમ ધુધવાટ, પછી થકી સિંહબાલ ત્યાં,
જોતાં, સુણુતાં વાત નિજ જાતિ ઉપર જઈ,
આમાં સિંહનો સ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

* * *

(૧૩) સ્વભાવોક્તિ: સ્વભાવસ્ય જાત્યાદિસ્થસ્ય વર્ણનમ્.

*કુસુમ: પુષ્પ અને તિરસ્કાર વચન. પર્ણ: પત્ર અને તમાચા. ફલ: ફળફળાદિ અને મુઝીઓ. તોય: જળ અને પયરો તથા રૂઘિર. તાંદુલ: ચોખા અને જદાનો માર. આર્તી કરી એટલે પકડી પકડીને ઝીંક્યો. ધૂપ નાખી તે ધૂપ ને આમતેમ ઘસડ્યો તે પ્રદક્ષિણા.

દષ્ટાન્ત ૨ બુ.

એક મૂરખને એવી ટેવ, પાથર એટલા પૂજે દેવ,
પાણી દેખી કરે સ્નાન તુળસી દેખી તોડે પાન,
એ તો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાંની વાત.
અખો.

આમાં મૂર્ખનો જાતિસ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

દષ્ટાન્ત ૩ બુ.

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નખળાં ફેરવીને જૂએ છે;
ને તેનો એ પ્રિયપતિ હજી શાંત બેસી રહીને,
જેતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

કલાપી.

આમાં વૃદ્ધ જનનો જાતિસ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

દષ્ટાન્ત ૪ બુ.

બાણે કોઈ શર શિરવિષે તિક્ષણ ભાગેલ હોય,
ટોળુ છોડી પરમ દુઃખથી જેમ ભાગેલ હોય;
તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસે છે,
વૃત્તિની કેં ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસે છે.

મણિશંકર.

આમાં હસણનો જાતિસ્વભાવ વર્ણવ્યો તેથી સ્વભાવોક્તિ.

દશાન્ત ૫ મુ.

મુણી વચન સઉ આ તાત દિંગમોહુ ષામ્યા,
ખર ખર જળધારા તેમને નેત્ર ચાલી;
નીચુ ઘણુકે નીહાળી, દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી,
કર હર્ષજ લલાટે ખોલીઆ દીન વાણી.

ગોવર્ધનરામ.

આમાં માનવહૃદયને આધાત પહોંચે તે વખતના જનસ્વભાવનું
વર્ણન કર્યું તેથી સ્વભાવોક્તિ.

(૧૪) भाविकालंकार-Vivid Description.

વ્યાખ્યા:-ભૂત કે ભવિષ્યમાં થયેલો કે થનારો અર્થ સાક્ષાત્
વર્તમાનેજ ખનતો હોય એવું જે વર્ણન તે ભાવિક.

દશાન્ત ૧ લું.

મચ્યું જે યુદ્ધ તે જોઉં દેવદાનવનું અહો,
અદ્યાપિ સ્થાન આયે, હું સત્ય, સ્વપ્ન નહિ કહો.

આમાં સ્થાનનું ભયંકરત્વ બતાવવા ભૂતકાળમાં થયેલું દેવદાન-
વનું યુદ્ધ તે જાણે હમણાંજ એટલે વર્તમાને થતુ હોય એમ વર્ણવ્યુ
તેથી ભાવિક.

* * *

(૧૪) भाविकं भूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।

દશાન્ત ૨ બુ.

સુજના પ્રયાણ સમયે,
ધ્યારીનીજે મલિન આંસુધારા;
પડતી હતિ કુચ ઉપર,
દોચન આગળ તરે છ તે મારા.

બાઈશંકર

આમાં પ્રયાણ સમયે પડેલી આંસુધારા હજી નેત્ર આગળ તરે
છે એમ કહેવામાં બૂત પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કહેવાયો તેથી ભાવિક.

(૧૫) ઉદાત્તાલંકાર—The Exalted Ornaments.

વ્યાખ્યા:—સમૃદ્ધિનું ચરિત્ર કે કોઈના શ્લોક્ય ચરિત્રનું
અંગરૂપે વર્ણન તે ઉદાત્ત.

દશાન્ત ૧ બુ.

રત્નસ્તંભેજ સંક્રાન્ત પ્રતિબિમ્બ શતાદિકે,
લંકાપતિ હનુમાને ઓગળ્યો અતિ મહેનતે.

આમાં રત્નસ્તંભો વડે રાવણની સમૃદ્ધિનું વર્ણન કર્યું તેથી
ઉદાત્ત

***

(૧૫) ઉદાત્તમૂલ્કચરિતં શ્લોક્યં ચામ્યોપલક્ષણમ્ ।

દ્રષ્ટાન્ત ૨ બી.

વિધું હતું રામચંદ્રે જન્મ જેમાં મનોહર,
અશ્વમેધ થતા જેમાં તેજ આ ઋતુ છેવર.

ભાઈશંકર.

‘ આમાં રામચંદ્રજીના જન્મનું તથા અશ્વમેધનું હોવું કે જે
શ્રદ્ધાધ્ય છે તે વસંતની શ્વાધાના અંગરૂપ છે, તેથી ઉદાત્ત અલંકાર. ’

(૯૬) અત્યુક્ત્યલંકાર-Exaggeration.

વ્યાખ્યા:-શૌર્ય ઔદાર્યાદિકનું અદ્ભુત વર્ણન તે અત્યુક્તિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૧ બી.

વિરહ દૂર્ખળ એહવી એ થઈ,
યમ મુકે ન પીછો પણ તેહનો,
નીચ ચખે ચસમાં ચડવી ચડયો,
પણ નહિ કૃશ એ લલના લહી.

આમાં લોક ઝીણી ચીજ જેવાને ચસ્માનો ઉપયોગ કરે છે
અને ચસ્મા પહેર્યા છતાં પણ યમ તેને જોઈ શકતો નથી એમ
અતિશય દૌર્બલ્ય વર્ણનું તેથી અત્યુક્તિ.

દ્રષ્ટાન્ત ૨ બી.

મહેં લેઈ તે સખી કહે તવ અર્પતાંજ
વારિ ગયુ છણુછણી કરમાં જતાંજ,

(૯૬) અત્યુક્તિરદ્ભુતાતથ્યશૌર્યોદાર્યાદિવર્ણનમ્ ।

(૨૪૫)

ને લાલ ! એ અરગજ બળતાંજ નીર,
તેને હદે અડકતાંજ થયો અખીલ.

આમાં પાણી સુકાઈ શ્વેતતા થઇ ગઇ અને અખીલ થયું
એમ વર્ણવ્યું તેથી અત્યુક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

આંસુ ધારા નીકળી ક્ષણ કપોલ ઠરી ગોહ,
આવી પડતાં છાતીએ છણ છણ થઇ છૂંપી તેહ.
૨.

આમાં આંસુ છણછણીને છૂંપી જવા રૂપ અદ્ભુત વસ્તુનું
વર્ણન કર્યું તેથી અત્યુક્તિ.

---

(૧૭) નિરૂપત્યલંકાર-Derivative Meaning.

વ્યાખ્યા:-યોગથી નામના અન્યાર્થની કલ્પના કરી કરેલું
વર્ણન તે નિરૂક્તિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ જી.

કોપર મોહ નહિ કરે ! ચખી ! વન વન વિહાર,
વિધિ અભિધાનજ યોગ્ય, છે ' મોહન ' ' મોહ-ન ' સાર.

આમાં મોહન એટલે કૃષ્ણ અને મોહ નહીં હોવો તે, એટલે
શ્રીકૃષ્ણના વન વન વિહારને અનુરૂપ એવા અન્યાર્થની કલ્પના કરી
તેથી નિરૂક્તિ.

---

(૧૭) નિરૂક્તિયોગિતો નામનામન્યાર્થત્વપ્રકલ્પનમ્ ।

દૃષ્ટાન્ત ૨ જી.

પૂહેલાં કવિની ગણના પ્રસંગે
કનિષ્ઠિકા મેળવો કાલિદાસે,
હજીય તેવા કવિને અભાવે
અનામિકા સાથે વતી થઈ છે.

આમાં અનામિકાનો યોગવડે અન્યાર્થ કદ્યો તેથી નિરૂક્તિ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૩ જી.

ધુમ્યા કરે છે મદથી છકીને,
ખોલે છ ઉચ્છૃંખલતા ધરીને,
મધૂપ એવું તુજ નામ તેથી,
છે સત્ય માટે ખસી જા કનેથી.

ભાઈશંકર.

‘ આમાં પુષ્પના મકરંદને પીનાર એવા અર્થ વાળું અમરતું
મધૂપ એ નામ છે, તેનો ખીછો યોજના કરીને મધ પીનાર એવો
અર્થ કરેલ છે તેથી નિરૂક્તિ. ’

(૧૮) પ્રતિષેધાલંકાર—Negation Of Meaning.

પ્રયાગ્યા:—પ્રસિદ્ધ નિષેધનો અનુવાદન કરી કરેલું વર્ણન
તે પ્રતિષેધ.

(૧૮) પ્રતિષેધઃ પ્રસિદ્ધસ્ય નિષેધસ્યાનુકીર્તનમ્ ।

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

એ તો છે ભણવાના વેદ
ખાવાના કે' લાડુ નથી,
જ્યારે ઉતરશે અમ્મ મેઠ
ત્યારે આવડે તે સહી.

આમાં વેદ ભણવાના એ લાડુ ખાવાના નથી એ પ્રસિદ્ધ
નિષેધનું અનુવાદન કર્યું તેથી પ્રતિષેધ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ જુ.

અહીં નથી અગ્નિ નથી અસી નથી,
વરૂં નથી દુર્જનની ગિરા નથી;
વસંત આ એકે નવી બલાજ છે,
ન કોઈ જોનો પુરતો ઈલાજ છે.

ભાઈશંકર.

આ વસંત સર્પાદિ ૩૫ નથીજ, એ પ્રસિદ્ધ નિષેધનું અનુ-
દર્શન કર્યું તેથી પ્રતિષેધ.

(૯૯) વિધ્યલંકાર—The Corroboration of Meaning.

વ્યાખ્યા:—સિદ્ધત્વજ વિધાન કરવામાં આવે તે વિધિ.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

હીરા બલે અથડાય ને વળી કાચ કદી માથે ચઢડે,
કિન્તુ સદા કય વિક્રયે હીરા હીરાજ અહા રહે !

(૯૯) સિદ્ધસ્યેવ વિધાનં યત્તદાહુર્વિધ્યલંકૃતિમ્ ।

ને કાચ તે તો કાચ ગણીને તુચ્છ વસ્તુ ન કોઇ દે,
 હીરા સદા હીરા રહે ને કાચને સૌ કાચ કહે.
 આમાં હીરા અને કાચ એ સિદ્ધ છતાં તેમનું વિધાન કયું
 તેથી વિધિ.

* * *

દશાન્ત ૨ બી.

હે બુદ્ધિ ! ના ધરજ તું બહુ ઉકળાટ
 ખ્યારિ તણા મુકિજ દે સઘળો ઉચ્ચાટ;
 જેણે વિદેશ મહિ રેતિ પ્રિયા મુકી છે,
 તેવા કઠોર રતિલાલની તું સખી છે.

ભાઈશંકર.

આમાં બુદ્ધિ પોતાની સખી છે એમ જાણવા છતાં રતિલાલે
 પોતેજ વિધાન કયું હોવાથી વિધિ.

(૧૦૦) હેતુચલંકાર—The Cause.

વ્યાખ્યા: કારણતું કાર્ય સાથેજ વર્ણન તે હેતુ, તથા
 કારણનેજ કાર્યરૂપે કહેવામાં આવે ત્યાં પણ
 હેતુ *

(૧૦૦) હેતોર્હેતુમતા સાર્ધં વર્ણનં હેતુરુચ્યતે ।

* હેતુહેતુમતોરૈક્યં હેતું કેચિત્પ્રચક્ષતે ।

(૨૪૯)

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

વિરહ વ્યાકુલ એહ દુલારીએ
વચ કહ્યાં ચખ અશ્રુ નિગાળતે,
શુષ્કો શુકે પુનરાવૃત્ત એ કર્યાં
ચખ કયે નવ અશ્રુ સખી ! સર્ગો ? x

આમાં શુકવચન શ્રવણ એ કારણ અને અશ્રુપતન એ કાર્ય
બેઉ સાથે વર્ણવ્યાં તેથી હેતુ.

* * *

દૃષ્ટાન્ત ૨ હું.

મુજ સંપતિ છેજ યદુપતિ જે-
અહોરાત્ર વિપત્તિ વિહારક છે,
તવ શે મન હું મુજ, શોક ધરું,
ઇરષ્યા હહ આ પછી કેમ ધરે ?

૨.

આમાં કારણનીજ કાર્યરૂપે, યદુપતિનેજ સંપત્તિરૂપે કથવામાં
આવ્યાથી હેતુ.

---

x 'તરુણ ગૂજરાત' આશ્વિન ૧૯૭૮ માં પ્રકટ થયું.

પંદર અલંકારો.

(૧૦૧) રસવલંકાર.

વ્યાખ્યા:—શૃંગારાદિ નવ રસોમાંનો એક બીજાના અંગ
રૂપે વર્ણવાય ત્યારે રસવત્.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

આજ એ રસનોત્કર્ષી પીનસ્તન વિમર્દન,
નાલિને જઘન સ્પર્શી પ્રાણનાથ તણો કર.
આમાં કશ્ણુમાં શૃંગાર અંગ રૂપે હોવાથી રસવત્.

(૧૦૨) પ્રેયાલંકાર અથવા ભાવાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—ભાવોમાંનો એક બીજાનું અંગ થાય ત્યાં પ્રેય
અથવા ભાવ

દૃષ્ટાન્ત ૧ હુ.

કરબાણુ ધરી પ્રભુ સોગન લઈ
વદતો પછી તેહ હું વીર નહિ
નજરે રહુડતાં જવ એકજ બાણથી
મારું દશાનન સુત નહિ.

(૧૦૧-૧૫) રસભાવતદાભાસભાવશાન્તિનિવન્ધના: ।

ચત્વારો રસવત્પ્રેય ઉર્જસ્વિક્ય સમાહિતમ્ ॥
ભાવસ્ય ચોદયઃ સંધિઃ શબલત્વમિતિ ત્રયઃ ।
અષ્ટો પ્રમાણાલંકારાઃ પ્રત્યક્ષપ્રમુખા ક્રમાત્ ।
एवं पंचदशान्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः ॥

આમાં ગર્વનામક વ્યભિચારી ભાવ તે ક્રોધસ્થાયી ભાવનું અંગ
હોવાથી પ્રેય અથવા ભાવ.

---

(૧૦૩) ઝૂર્જસ્વલંકાર.

વ્યાખ્યા:—રસાભાસ અથવા ભાવાભાસ એ બેમાંનો કોઈ
પણ બીજાનું અંગ થાય એવું જે વર્ણન તે
ઉર્જસ્વીત.

દષ્ટાન્ત ૧ હું.

પુષ્પોને જો નમી નમી ચુમે પ્રેમેઘેલો અલિ આ,
ને વહીઓ લયતી લયતી ખાજતી નાથને હા,
આલિંગે જો તરૂવર વળી કોકિલા મત્ત ગાયે,
સર્વેયે એ મુજ મન તણો મોહ ઝાઝો વધારે.

આમાં ભ્રમરાદિ તિર્યક જાતિ છે, તેઓમાં રહેલો શુંમાર
ખરો નહીં પણ રસાભાસજ ગણાય એ રસાભાસ મારામાં રહેલા
આત્મકથ નામના વ્યભિચારી ભાવનું અંગ થવાથી ઉર્જસ્વીત.

---

(૧૦૪) સમાહિતાલંકાર.

વ્યાખ્યા: ભાવશાંતિનું અન્યના અંગરૂપે કરેલું વર્ણન તે
સમાહિત.

દષ્ટાન્ત ૧ હું.

જોઈ એ શું કરે ? વિચારી હૃદયે મુગો હું બેસી રહ્યો,
તેણે ધારી મને ખરો શઠ, મુગો રે કોપ ઝાઝો કર્યો,

(૨૫૨)

તેને ના ગણુકારીને કંઈ મિથે હું ત્યાં હસ્યો તેથી તો,
તેણે દૈર્ય શુભાવી સર્વ નિજનું રોવાનું કીધું શરૂ

આમાં કોપરૂપ ભાવની શાંતિ તે શૂંગારસનું અંગ હોવાથી
સમાહિત.

(૧૦૫) ભાવોદયાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—ભાવનું ઉપજવું તે અન્યના અંગ રૂપે વર્ણ-
વાય ત્યારે ભાવોદય.

દૃષ્ટાન્ત ૧ હું.

મુજ પ્રિય નળ તે તુજ જેવો છે સ્વરૂપ મુંઢરતામાં,
એ આશયથી હંસે નિજપદ ચિત્ર તમારું ચિત્રું આ;
તેજ સમયથી ઇચ્છી તુમારું દર્શન દિન હું વિતાવું,
આજ કૃપા કરી દિન ભર વિશ્રમી હયા કરો એ યાચું.

આમાં નળ પ્રત્યે દમયંતીને ઉપજેશે આત્મકથ રૂપ ભાવોદય
શૂંગારનું અંગ થવાથી ભાવોદય.

(૧૦૬) ભાવસંઘ્યલંકાર.

વ્યાખ્યા:—વિરૂદ્ધ એવા બે ભાવની પરસ્પર સ્પર્ધા જ્યાં
બીજાનું અંગ થાય ત્યાં ભાવસંધિ.

દૃષ્ટાન્ત.

સખી ! ત્યારે વાંચી ઉદય હૃદ મહારા મહીં થયા,
સહાનંદે શોક ઉલટ દ્રવ્ય ભવો સ્થિર થયા;

હસું કે રોઉં તે સહમજ પડતી ના કહું મ્હને,
હસું ત્યાંતો અશ્રુ ગળી નયનથી, ખેદિત કરે.

આમાં હર્ષ અને વિપાદરૂપ બે વ્યભિચારી ભાવોનો સંધિ
પ્રિયના રતિરૂપ ભાવના અંગ રૂપ હોવાથી ભાવસંધિ.

(૧૦૭) ભાવશબ્દાલંકાર.

વ્યાખ્યા:-આઝા ભાવોની, પૂર્વ પૂર્વનાને ડગાવી દર્શાવે.
ઉત્પત્તિ થતી આવે તે બીજાના અંગ રૂપે
વર્ણવાય તો ભાવશબ્દ.

દશાન્ત.

(૧) કયાં આ તેજ અકાર્ય ચંદ્ર કૂળ કયાં ?

(૨) દુષ્ટે ફરી એ પડે ?

(૩) દોષોના શમનાર્થ શાસ્ત્ર શ્રવણ

(૪) કોપેય કેવી દીસે !

(૫) શું કહેશે સહ સજ્જનો સુશ્રી અને

(૬) દુષ્પ્રાપ્ય સ્વપ્નેય તે,

(૭) હૈયા ! ધીર તું ધાર,

(૮) કોણ વીધિએ તે કાજ નિર્મ્યો હશે. !!

આમાં ઉત્તરોત્તર ૧ વિતર્ક, ૨ ઐસ્તુક્ય, ૩ મતિ, ૪ સ્મરણ,
૫ શંકા, ૬ દૈન્ય, ૭ વૃત્તિ, ને ૮ ચિંતા એ ભાવો પૂર્વ પૂર્વનાને
દગાવી ઉત્પન્ન થયા અને તે સર્વ વિપ્રલંબ શૃંગારના અંગરૂપ
હોવાથી ભાવશબ્દ.

(૧૦૮) પ્રત્યક્ષાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—જમ થયા પછી તેના નિરસનાર્થે ઇન્દ્રિયજન્ય
પ્રત્યક્ષનું વર્ણન તે પ્રત્યક્ષ.

દૃષ્ટાન્ત.

ઘડિતાનું મુખ ધાર્યું
ચંદ્રને મહેં કિંતુ પછી જોતાં
કલંક એનું; ભાળી
હિમાંશુ ધાયો શંશય મુજ ખોનાં.

આમાં જમ થયા પછી દર્શન રૂપ ચાક્ષુષ પ્રમાણથી નિશ્ચય
કર્યો તેથી પ્રત્યક્ષ.

(૧૦૯) અનુમાનાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—હેતુ વડે અનુમાનની સિદ્ધિ થાય તો અનુમાન.

દૃષ્ટાન્ત.

ડાળુ લોચન ફરકતાં ભવિષ્ય સારૂ જણાય,
તેવું રાધાને થતાં મળ્યા પુરાં ચદુરાય.

આમાં ડાળુ નેત્ર ફરકતાં સારા ભવિષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ
અનુમાન કરી તેની સિદ્ધિ માટે રાધાને તેવું થતાં દૃષ્ટુ મળ્યા
હતા એ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તેથી અનુમાન.

(૧૧૦) ઉપમાનાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—ઉપમાન વડે ઉપમિતિનું જ્ઞાન થાય એવું જે વર્ણન તે ઉપમાન.

દૃષ્ટાન્ત.

ઝોળખ્યો આજ મહેં હંસ માનસ સરને વિષે,
કાન્તાની ચાલના જેવી જેથી તેની ગતિ હીસે.

આમાં કાન્તાની ચાલના જેવી ગતિ ઇત્યાદિ અર્થનું જ્ઞાન તે ઉપમાન તે વડે થયેલું હંસ સંબંધી જ્ઞાન તે ઉપમિતિ તેથી ઉપમાન.

(૧૧૧) શબ્દપ્રમાણાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—સ્મૃતિ, આત્મતુષ્ટિ, શ્રુતિ, પુરાણ અને આચાર એટલાનાં વચને કરીને પ્રમાણ આપ્યું હોય તે શબ્દ પ્રમાણ.

સ્મૃતિ.

દૃષ્ટાન્ત

પાપો બળાત્કર થકી થયેલાં
થાયે સહુયે ન કયો સમાન !
કાંકે મનુષ્યેજ કહ્યું અનર્થો
ગણાય એ રીત થયેલ માફ.

મનુસ્મૃતિનું ઉલટાવી ચાર્વાક મતાનુકૂળ પ્રમાણ આપ્યું તેથી સ્મૃતિ શબ્દ પ્રમાણ.

આત્મતુષ્ટિ.

દૃષ્ટાન્ત.

મહાઈ પવિત્ર મન આ અભિલાષી થાય,
 ક્ષત્રિય યોગ્ય પણ શંકાય એ ગણાય;
 કાંકે ગણે બુધજનો નિજ આત્મતુષ્ટિ
 શકિત વસ્તુ તણી ત્યાજ્ય અત્યાજ્ય નીતિ.

આત્મતુષ્ટિને દુષ્યન્તે પ્રમાણ રૂપ ગણવાથી આત્મતુષ્ટિ
 શબ્દ પ્રમાણ.

શ્રુતિ.

દૃષ્ટાન્ત.

આંખો વિના જે સઘળું જુએ છે,
 કણે વિના સાંભળી સૌ શકે છે,
 વિના પગે સૌ સ્થળે સંચરે છે,
 વિશ્વેશ તે અન્યન સંભવે છે.

શ્રુતિને પ્રમાણરૂપ ગણવાથી શ્રુતિ શબ્દ પ્રમાણ.

પુરાણ.

દૃષ્ટાન્ત.

તારા, મંદોદરી, કુંતા, અહલ્યા વળી દ્રૌપદી;
 પ્રભાતે જે સ્મરે તહેનાં, પાપ જાય સહુ ટળી.

આમાં પુરાણ વચન પ્રમાણ રૂપ ગણવાથી પુરાણ શબ્દ પ્રમાણ.

આચાર

દૃષ્ટાન્ત.

સાધુજનો નામ ન આપનું લે,
 આચારની એવી પરંપરા છે;
 તેથી ન ઇચ્છું મુજ નામ દેવા,
 (કાંકે) આચાર ત્યાગીની બધેય નિંદા.

આચારને પ્રમાણરૂપ માનવાથી આચાર શબ્દ પ્રમાણ.

(૧૧૨) અર્થાપત્યલંકાર.

વ્યાખ્યા:—એક અર્થ કરીને અન્યાર્થની સંસિદ્ધિનું વર્ણન
 તે અર્થાપત્તિ.

દૃષ્ટાન્ત.

ત્હારે છે કટિ એમ નિર્ણય થાય નિતાંબિની,
 પયોધરોનો ભાર, તે વિણ કેાળીજીં જીલે ?

આમાં પયોધરોનો ભાર જીલવારૂપ અર્થ કરીને કટિ છે એમ
 અન્યાર્થની સંસિદ્ધિનું વર્ણન કર્યું તેથી અર્થાપત્તિ.

(૧૧૩) અનુપલબ્ધ્યલંકાર.

વ્યાખ્યા:—અનુપલબ્ધિરૂપ પ્રમાણથી કોઈ વસ્તુના અભાવનું
 વર્ણન તે અનુપલબ્ધિ.

દૃષ્ટાન્ત

તરફ અતિ કરીને તન્વી નિશ્ચિન્ત થેને,
જરી નથી કટિ મધ્યે માનતા એમ લોક,
કુચ ગીરિવર જે આ કાંઈ આધાર વિના,
અધર અહીં રહ્યા તે કામની ઇંદ્રજાળ.

આમાં ઘણો તર્ક કરતાં પણ કટિમધ્યની અપ્રાપ્તિ વર્ણવી
તેથી અનુપલબ્ધિ.

(૧૧૪ મંમવાલંકાર.

વ્યાખ્યા:—નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના પણ સંભવતું
વર્ણન તે સંભવ.

દૃષ્ટાન્ત

‘પંથી કયાંથી પધારિયા’ ? ‘નગરથી’ ‘કાંઈ નવલ્લુની ?’ ‘હા’;
‘શી ?’ ‘જીવે તરૂણો પ્રિયા ત્યજી છતાં વર્ષાઋતુમાં ભલા !’
‘જીવે છે ? ખરી વાત શું ?’ ‘સુણીજ છે મહેયેય એ વાતને, !
‘વિસ્તીર્ણુ’ પૃથ્વી જનો વિવિધ છે, કહો શું નહિ સંભવે ?’

આમાં નહિ સંભવવાને યોગ્ય તેના સંભવતું વર્ણન કર્યું
તેથી સંભવ.

(૧૧૫.) પતિદ્વાલંકાર.

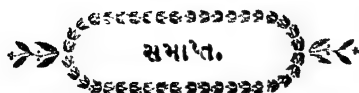
વ્યાખ્યા:-જ્યાં પ્રસિદ્ધ વાતનો વક્તા અનિર્દિષ્ટ હોય
એવું જે વર્ણન તે ઐતિહ્ય.

દૃષ્ટાન્ત

સાંભળી વચન આ તહારાં આવેછે યાદ લાવણુ,
લોકતું,-હૂમતો પ્રાણી ગૃહે છે તૃણને પણુ.

આમાં કોઈ વક્તાનું નામ ન જણાવતાં ‘હૂમતો પ્રાણી તૃણને
પણુ ગૃહે છે’ એ પ્રસિદ્ધ વાતનું વર્ણન કર્યું તેથી ઐતિહ્ય.

ભાષા સંસ્કૃત ને મજા નિરખીને ગ્રંથો અલંકારના
ઝાઝા, ગુર્જરી કેડે દૈન્ય હીકું તે તેને સખી શી રસા,
ધારી ઉર કરી પ્રયતન અઢકા, તે કાન્ય કુળે રહી
રોપી ગુર્જરીને રસાળ નવલી આ રમ્ય ‘નવવલ્લરી’
‘ગુર્જરી રાખી ઉપરી થજો.’ એ ઉરધરી અભિલાપ,
‘નવવલ્લરી’ રોપી રહી ગુર્જરી કુળે આજ.

(૨૬૦)

અલંકાર દૃષ્ટાન્તોના (આ પુસ્તકના લખનાર
(સિવાય અન્ય) લેખકો અને તેમનાં ઉપયોગમાં
લીધેલાં પુસ્તકો, કાવ્યો વિગેરે

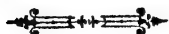
૧. અખો
છપા.
૨. અમૃતલાલ હાભાઈ
એક કાવ્ય.
૩. અરદેશર ફરામજી ખખરદાર
કાવ્યરસિકા.
૪. કલાપી-સૂરસિંહજી તાખતસિંહજી ગોહિલ
કલાપીનો કેકારવ.
૫. કિલાભાઈ ઘનશ્યામ
મેઘદૂતનું ગુજરાતી ભાષાનંતર
૬. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
ગીત ગોવિન્દ તથા અમર રાગનાં ગુજરાતી ભાષાનંતર
૭. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
સ્નેહમુદ્રા.
૮. છોટાલાલ સેવકરામ
ઉપવન વિનોદ
૯. દયારામ
સાસૈયા.
૧૦. દલપતરામ
પીંગળ, કાવ્યો
૧૧. દોશતરામ કૃપારામ
સુમનગુચ્છ, ધંદ્રજીતવધ્ર.
૧૨. નરસિંહ મહેતા
પદો.

૧૩. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
નૃપુરંકર.
૧૪. નર્મદાશંકર લાલશંકર
નર્મકવિતા.
૧૫. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ
કેટલાંક કાવ્યો લા. ૨ ભગવદ્ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર.
૧૬. પ્રીતમદાસ
શ્રીકા.
૧૭. પ્રેમાનંદ
દશમસ્કંધ, મામેર, રણયજ્ઞ, નાગાખ્યાન, રોપદર્શિકા સત્ય-
ભામાખ્યાન, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, તપત્યાખ્યાન, જયદ્રથવધ
૧૮. ભાઈશંકર નાનાલાલ
મારા અનુભવની નોંધ, રંભા રતિલાલ ત્રોટક.
૧૯. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
'કલ્પના અને કરતુરીમૃગ' કાવ્ય.
૨૦. મહાસુખલાલ યુનીલાલ
કાવ્ય સરિતા.
૨૧. મીરાંબાઈ પદ.
૨૨. '૨' કાવ્યો.
૨૩. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
'પ્રભુમય જીવન' કાવ્ય.
૨૪. લલિત-જન્મશંકર મહાશંકર યુવ.
લલિતનાં કાવ્યો.
૨૫. શામળમટ્ટ
ચંદ્રચંદ્રાવતી, મદનમોહના, શુકળહોતેરી વિગેરે.
૨૬. સવિતાનારાયણ ગણપતીનારાયણ
સવિતા સપ્તશતી.
૨૭. હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ
અવાસપુષ્પાંજલિ.

(૨૬૨)

અનુક્રમણિકા.

અનુક્રમ નાંબર	અલંકાર નાંબર	અલંકાર.	કાવ્યાંક.	પૃષ્ઠાંક.
૧	૭૭	અતદ્વચ્ચ.	...	...-૨૨૦
૨	૯૬	અત્યુક્તિ.	...	... ૨૪૪
૩	૧૩	અતિશયોક્તિ	...	... ૬૯
		રૂપકાતિશયોક્તિ	...	... ૬૯
		સાપેક્ષ	...	... ૭૧
		ભેદકાતિશયોક્તિ	...	... ૧૨
		સમ્બન્ધાતિશયોક્તિ	...	... ૭૪
		અસમ્બન્ધાતિશયોક્તિ	...	... ૭૫
		અક્રમાતિશયોક્તિ	...	... ૭૬
		અપલાતિશયોક્તિ	...	... ૭૭
		અસંતાતિશયોક્તિ	...	... ૭૯
૪	૪૧	અધિક	...	... ૧૬૬
		પ્રથમાધિક	...	... ૧૬૬
		દ્વિતીયાધિક	...	... ૧૬૭
૫	૨	અનન્વય	...	... ૧૭
૬	૭૮	અનુચ્ચ	...	... ૨૨૧
૭	૧૧૩	અનુપલબ્ધિ	...	... ૨૫૭
૮	૧૦૯	અનુમાન	...	... ૨૫૪
૯	૭૧	અનુસાર	...	... ૨૧૧
૧૦	૪૩	અન્યોન્ય	...	... ૧૬૯

(૨૬૩)

૧૧	૧૧	અપન્દુતિ	...	...	૪૮
		શુદ્ધાપન્દુતિ	...	...	૪૮
		હૈતવપન્દુતિ	...	...	૪૯
		પર્યસ્તાપન્દુતિ	...	...	૫૦
		આન્તાપન્દુતિ	...	...	૫૧
		છેકાપન્દુતિ	...	...	૫૪
		કૈતવાપન્દુતિ	...	...	૫૬
૧૨	૨૭	અપ્રસ્તુત પ્રશ્નશ્લા	...	...	૧૨૨
		સાશ્વત્ત નિયંધના	...	...	૧૨૨
		સામાન્ય નિયંધના	...	...	૧૨૪
		વિશેષ નિયંધના	...	...	૧૨૫
		કારણ નિયંધના	...	...	૧૨૬
		કાર્ય નિયંધના	...	...	૧૨૭
૧૩	૬૧	અર્થાન્તર ન્યાસ.	...	...	૧૮૭
૧૪	૧૧૨	અર્થાપતિ	...	...	૨૫૭
૧૫	૪૨	અદ્ય	...	...	૧૬૮
૧૬	૭૦	અવગ્ના	...	...	૨૧૦
૧૭	૩૭	અસંગતિ	...	...	૧૫૫
		પ્રથમાસંગતિ	...	...	૧૫૫
		દ્વિતીયાસંગતિ	...	...	૧૫૬
		તૃતીયાસંગતિ	...	...	૧૫૭
૧૮	૩૬	અસંભવ	...	...	૧૫૩
૧૯	૧૬	આવૃત્તિદીપક	...	...	૮૬
		અપ્પહાવૃત્તિ	...	...	૮૬

(૨૬૪)

		અર્થાવૃત્તિ	૮૭
		શબ્દાર્થાવૃત્તિ કે ઉભયાવૃત્તિ	૮૮
૨૦	૩૨	આક્ષેપ	૧૩૯
		પ્રથમ આક્ષેપ ...	૧૩૯
		દ્વિતીય આક્ષેપ ...	૧૪૦
		તૃતીય આક્ષેપ ...	૧૪૧
૨૧	૮૩	ઉત્તર અથવા ચિત્ર	૨૨૬
૨૨	૧૨	ઉત્પ્રેક્ષા	૫૭
		સ્વરૂપોત્પ્રેક્ષા કે વસ્તુત્પ્રેક્ષા	૫૭
		ઉક્ત વિષયા ...	૫૮
		અનુક્ત વિષયા ...	૬૦
		હેતુત્પ્રેક્ષા ...	૬૧
		સિદ્ધ વિષયા ...	૬૧
		અસિદ્ધ વિષયા...	૬૩
		કર્મોત્પ્રેક્ષા ...	૬૫
		સિદ્ધ વિષયા ...	૬૫
		અસિદ્ધ વિષયા...	૬૬
		ગમ્યોત્પ્રેક્ષા ...	૬૭
૨૩	૯૫	ઉદ્દાત	૨૪૩
૨૪	૮૧	ઉન્મીલિત	૨૨૪
૨૫	૧	ઉપમા	૧
		નિષમોપમા ...	૩
		નિર્ણયોપમા ...	૪
		બદ્ધપમા ...	૫

(૨૬૫)

		માલોપમા	...	૬
		અબ્જોપમા	...	૭
		નિન્દોપમા	...	૮
		પૂર્ણોપમા	...	૧૦
		(ઉપમાદોષ દર્શન)	...	૧૩
૨૬	૧૧૦	ઉપમાન	...	૨૨૫
૨૭	૩	ઉપમાનોપમેય	...	૧૫
૨૮	૧૦૩	ઉર્જસ્વી	...	૨૫૧
૨૯	૬૯	ઉલ્લાસ	...	૨૦૯
૩૦	૭	ઉલ્લેખ	...	૩૯
૩૧	૪૭	એકાવલિ	...	૧૭૯
૩૨	૧૧૫	એતિહાસ	...	૨૫૯
૩૩	૫૬	કારક દીપક	...	૧૯૨
૩૪	૪૬	કારણમાલા	...	૧૭૭
		પ્રથમ કારણમાલા	...	૧૭૭
		દ્વિતીય કારણમાલા	...	૧૭૮
૩૫	૬૦	કાવ્યલિંગ	...	૧૯૬
૩૬	૫૯	કાવ્યાર્થાપત્તિ	...	૧૯૫
૩૭	૮૭	ગૂઢોક્તિ	...	૨૩૩
૩૮	૯૧	છેદોક્તિ	...	૨૩૭
૩૯	૭૫	તદ્વશ્ય	...	૨૧૭
૪૦	૧૪	તુલ્યયોગિતા	...	૮૦
		પ્રથમ તુલ્યયોગિતા	...	૮૦
		દ્વિતીય તુલ્યયોગિતા	...	૮૧

(२६६)

			तृतीय तुल्ययोगिता ...	८३
४१	१८	दृष्टान्त	... ..	८३
४२	१५	दीपक	... ..	८४
४३	१८	निदर्शना	... ..	८३
			वाक्यार्थवृत्ति निदर्शना...	८३
			पदार्थवृत्ति निदर्शना ...	८४
			सदसदर्थ निदर्शना ...	८५
			सदर्थ ...	८५
			असदर्थ ...	८७
४४	८७	निश्चित	... ..	२४५
४५	२४	परिकर	... ..	११३
४६	२५	परिकरांकुर	... ..	११५
४७	६	परिष्ठाप	... ..	३८
४८	५२	परिवृत्ति	... ..	१८१
४९	५३	परिसंख्या	... ..	१८८
५०	५१	पर्याय	... ..	१८४
			प्रथम पर्याय ...	१८४
			द्वितीयपर्याय ...	१८५
५१	२४	पर्यायोक्त	... ..	१२८
			प्रथम पर्यायोक्त ...	१२८
			द्वितीय पर्यायोक्त ...	१३१
			परेष्ट साधनरूप	१३१
			स्वेष्ट साधनरूप	१३२
५२	८५	पिहित	... ..	२३१

(२६७)

५३	७६	पूर्वक्ष	...	...	२१८
५४	८८	प्रतिषेध	...	...	२४६
५५	४	प्रतीप	...	...	१७
		प्रथम प्रतीप	...	...	१७
		द्वितीय प्रतीप	...	...	१८
		तृतीय प्रतीप	...	...	१८
		चतुर्थ प्रतीप	...	...	२०
		पञ्चम प्रतीप	...	...	२१
५६	५८	प्रत्यनिष्ठा	...	...	१८४
५७	१०८	प्रत्यक्ष	...	...	२५४
५८	१७	प्रतिवरतूपाभा	...	...	८८
५९	२८	प्रस्तुताङ्कुर	...	...	१२८
६०	६७	प्रदुर्ध्व	...	...	२०५
		प्रथम प्रदुर्ध्व	...	...	२०५
		द्वितीय प्रदुर्ध्व	...	...	२०६
		तृतीय प्रदुर्ध्व	...	...	२०७
६१	१०२	प्रेम अथवा भाव	...	...	२५०
६२	६३	प्रौढोक्ति	...	...	२००
६३	१०१७	भावशायल	...	...	२५३
६४	१०६	भावसांघि	...	...	२५२
६५	८४	भाविक	...	...	२४२
६६	१०५	भावोदय	...	...	२५२
६७	९	भान्ति	...	...	४४
६८	४८	भालादीपक	...	...	१८०

(૨૬૮)

૬૯	૬૫	મિથ્યાધ્યવસિતિ	...	...	૨૦૨
૭૦	૭૯	મીલિત	...	...	૨૨૨
૭૧	૭૪	મુદ્રા	...	...	૨૧૪
૭૨	૫૦	યથાસંખ્યા	...	...	૧૮૨
૭૩	૮૯	યુક્તિ	...	...	૨૩૫
૭૪	૭૪	રત્નાવલિ	...	...	૨૧૫
૭૫	૧૦૧	રસવત્	...	...	૨૫૦
૭૬	૫	રૂપક	...	...	૨૩
		અનૂભવ અભેદક	...	...	૨૫
		ન્યૂન અભેદ	...	...	૨૬
		આધિકાભેદ	...	...	૨૭
		અનૂભવ તાદ્રૂપ્ય	...	...	૨૮
		ન્યૂન તાદ્રૂપ્ય	...	...	૩૧
		અધિક તાદ્રૂપ્ય	...	...	૩૨
		સમસ્ત વસ્તુવિપયક સાવયવ	...	...	૩૩
		એક દશ્યવિવર્તિ સાવયવ	...	...	૩૪
		રૂપકરૂપક	...	...	૩૫
		માત્રારૂપક	...	...	૩૬
૭૭	૬૬	લલિત	...	...	૨૦૪
૭૮	૭૨	લેશ	...	...	૨૧૩
૭૯	૯૦	લોકોક્તિ	...	...	૨૪૬
૮૦	૯૨	વક્રોક્તિ	...	...	૨૩૮
૮૧	૫૪	વિકલ્પ	...	...	૧૮૯
૮૨	૬૨	વિકસ્વરા	...	...	૧૯૬
૮૩	૪૦	વિચિત્ર	...	...	૧૬૫
૮૪	૯૯	વિધિ	...	...	૨૪૭
૮૫	૨૨	વિનોક્તિ	...	...	૧૦૫

(२६६)

८६	३४	विभावना	...	... १४४
		प्रथम विभावना	...	... १४४
		द्वितीय विभावना	...	... १४५
		तृतीय विभावना	...	... १४७
		चतुर्थ विभावना	...	... १४८
		पंचम विभावना	...	... १४९
		षष्ठ विभावना	...	... १५१
८७	८८	विवृतोक्ति	...	... २३४
८८	३३	विरोधाभास	...	... १४२
८९	४४	विशेष	...	... १७१
		प्रथम विशेष	...	... १७१
		द्वितीय विशेष	...	... १७२
		तृतीय विशेष	...	... १७३
९०	८२	विशेषक	...	... २२५
९१	३५	विशेषोक्ति	...	... १५२
९२	३८	विषम	...	... १५९
		प्रथम विषम	...	... १५९
		द्वितीय विषम	...	... १६०
		तृतीय विषम	...	... १६१
९३	६८	विपादन	...	... २०८
९४	२०	व्यतिरेक	...	... ९८
		उत्तरार्ध व्यतिरेक	...	... ९९
		अपकर्ष व्यतिरेक	...	... १००
		समान व्यतिरेक	...	... १०२
९५	३१	व्याजनिर्द्देश	...	... १३८
९६	३०	व्याजस्तुति	...	... १३४
९७	८६	व्याजोक्ति	...	... २३२
९८	४५	व्याधात	...	... १७४

(૨૭૦)

		પ્રથમ વ્યાધાત	...	૧૭૪
		દ્વિતીય વ્યાધાત	...	૧૭૫
		તૃતીય વ્યાધાત	...	૧૭૬
૯૯	૧૧૧	શબ્દપ્રમાણ	...	૨૫૫
૧૦૦	૨૬	શ્લેષ	...	૧૧૭
૧૦૧	૩૯	સમ	...	૧૬૨
		પ્રથમ સમ	...	૧૬૨
		દ્વિતીય સમ	...	૧૬૩
		તૃતીય સમ	...	૧૬૪
૧૦૨	૫૭	સમાધિ	...	૧૯૩
૧૦૩	૭૩	સમાસોક્તિ	...	૧૦૮
		કાર્ય યોગિત	...	૧૦૮
		લિંગ યોગિત	...	૧૧૦
		શ્લેષ યોગિત	...	૧૧૧
૧૦૪	૧૦૪	સમાહિત	...	૨૫૧
૧૦૫	૫૫	સમુન્વય	...	૧૯૦
		પ્રથમ સમુન્વય	...	૧૯૦
		દ્વિતીય સમુન્વય	...	૧૯૧
૧૦૬	૨૧	સહોક્તિ	...	૧૦૩
૧૦૭	૮	સ્મૃતિ	...	૪૨
૧૦૮	૧૦	સંદેહ	...	૪૫
૧૦૯	૧૧૪	સંભવ	...	૨૫૮
૧૧૦	૬૪	સંભાવના	...	૨૦૧
૧૧૧	૮૦	સામાન્ય	...	૨૨૩
૧૧૨	૪૯	સાર	...	૧૮૧
૧૧૩	૮૪	સૂક્ષ્મ	...	૨૨૮
૧૧૪	૯૩	સ્વભ.વોક્તિ	...	૨૪૦
૧૧૫	૧૦૦	હિતુ	...	૨૪૮

પ્રત્યેક ગુજરાતીને.

વાંચનનો શોખ કેટલો ઉપયોગી અને વખાણવા લાયક છે તે હવે સારી રીતે બહીતું છે, પરંતુ દરેક ચીજને હમેશાં કાળી અને ઘોળી બે બાજુ હોય છે, તે નિયમાનુસાર લોકોમાં આ શોખ વધતો જોઈ સારે માર્ગે વાળવાનો તો કેટલાકે પ્રજના બોલે તેમાંથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને હલકી વૃત્તિને ઉશ્કેરનાર સાહિત્ય પ્રકટ કરીને આ શોખને કેટલેક સ્થળે નિંદા બનાવ્યો છે. હાલ બહાર પડતાં પુસ્તકો મોટા ભાગે વૃત્તિને ઉશ્કેરનાર અને નિર્માસ્ય છે એવી કડવી ફરિયાદો આપણે સાંભળીએ છીએ. સ્ત્રીઓ માટે, બાળકો માટે તેમજ રાષ્ટ્રિય બાવનાને પોષતા પ્રયોગી કલ્પ છે. પુસ્તકોની બાબા માટે ફરીયાદ ચાલુજ છે. સાહિત્યના ઉપયોગીતા વાદને સ્થાન આપવું જોઈએ એવી અમારી મજબુત માન્યતા હોવાથી તેમજ લોકોની આગ્રહભરી ચાલુ માગણીને લઈ વાંચનના શોખને ઉત્તેજન આપવા તેમજ સારે રસ્તે દેરવા અમે “ સાહિત્ય કુળ ગ્રંથમળા ” ની શરૂઆત કરી છે.

આખી દુનિયામાં હિંદુ જેવો ગરીબ દેશ ખીંતે એક પણ નથી. તેથી પ્રજાને સસ્તામાં સસ્તી દીધને વાચન પુર પાડવા અઢી રૂપિયાના વાર્ષિક લવાજમમાં ચારસો પાનાનું વાંચન અમે આપીશું. આડક તરીકે દાખલ થવાની શી રાખી નથી, તેમજ પુસ્તકો બહાર પડે, ત્યારે અડધી, પોણી કે, એવી કોઈ કિંમત આપતી પડતી નથી. બજારમાં અઢી રૂપિયામાં તમને ચારસો પાનાનું પુસ્તકો નહિ

મળી શકે તે વિષે તમારી ધચ્છા હોય, તો તપાસ કરી જોજો. જાતજાતની વાની પીરસાતી હોય, તો દહેજતથી તેના ઉપયોગ થાય તે સર્વ માન્ય વાત છે, તેમજ એક માણસ નવલકથા, વાર્તા, નાટક, કાવ્ય, જીવનચરિત્ર વગેરે માટે જુદા લવાજમ ભરે તે દીવાની જોત જોવી સ્પષ્ટ વાત હોવાથી અમે એકજ લવાજમમાં વાર્તા, નવલકથા, નાટક, જીવનચરિત્ર, કાવ્ય વગેરે આપીશું. ગુજરાતી ભાષા બોલનાર એકલા હિંદુજ નહિ, પણ મુસલમાન અને પારસી ત્રણે કોમના સાધારણ લખી વાંચી શકતા માણસો સમજી શકે તેવી સાદી સાદી ધરગથુ પણ સુંદર અને સચોટ ભાષામાં પુસ્તકો અપાશે. અમુક વર્ગ માટે લખાએલા પુસ્તકો અમે ઠીક પણ પસંદ કરીશું નહિ ત્રણે કોમની જરૂરીઆત અને પસંદગી ઉપર ધ્યાન આપી બધાને એક સરખી રીતે ઉપયોગી રહે તેવા પુસ્તકો અમે આપીશું. સારામાં સારા, પણ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવાં પુસ્તકોના બાષાન્તરો તેમજ જાણીતા વિદ્વાન લેખકોનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો અમે આપીશું. નિર્દોષ, ઉપયોગી, સ્ત્રીઓ માટેના તેમજ વર્તમાન સમયને જરૂરી પુસ્તકો આપવાં એવો અમે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે.

પ્રજાની સેવાના આ કાર્યમાં હિંદુ મુસલમાન પારસી ખિરાદરો અમને દિલોગનીથી મદદ કરશે અને ગ્રાહક તરીકે મુઆરક નામ નોંધાવશે એમ અમે મજબુત બતામણુ કરીએ છીએ.

મફત.

મફત.

મફત.

કાંઈ પણ રોગને માટે પુણું અનુભવી શાસ્ત્રોક્ત
વૈદ્યકીય સલાહ મફત લખી મોકલશું.

તન્દુરસ્તી અને તાકાત

મદનામૃત

પાચનશક્તિ ટોણી તથા વીર્યને સુધારી વધારી શરીરને
તન્દુરસ્તી અને તાકાત આપે છે. કીં. ડબી ૧ ના રૂ ૧૦-૦-૦

પુષ્પાયુધ લેપ

અજ્ઞાનપણાની કુટેવો અથવા ખીબાં ગમે તે કારણથી
ઢીલી પડેલી ગુપ્ત નસોને તેજ કરી અપુર્વ આનંદ આપે
છે. કીં. ડબી ૧ ના રૂ. ૧૦-૦-૦

બનાવનાર

વૈદ્યશાસ્ત્રી હરીલાલ લક્ષ્મીશંકર

હનુમાનગલી—મુંબાઈ નં. ૨

હોસ્ટરિયાનો દુશ્મન વાયુમુક્તા.

૨૪ કલાકનાં તાણુ કબજે આવે છે. દર્દીને ઠાળવાની, સુંઘાડવાની, આંજવાની, પ્લાસ્ટરની કે વિદ્યુત પ્રયોગથી ત્રાસ દેવો પડતો નથી. માત્ર દવા આધારી આરામ થાય એવી છેવટની શોધની દેશી વનસ્પતિની દવા છે. બાળક, જુવાન, વૃદ્ધ, સગર્ભા અને સુવાવડીથી લઈ શકાય છે. પથ્યનથી અતુપાનમાં તેલ વાપરવાનું ! ૨. નં. ૧૬૬. કી. ૩. ૫) પા. જુદું. મત વાંચશો.

સરજન ડૉ. પહેલ ગ. હો. ચીખડી સુરત. સોંપલને ચાર કેસમાં વાપરી. દરેકને ફાયદો. વાપરવા લાયક છે.

સરજન ડૉ. પઠાણુ અમદાવાદ. હોસ્ટરિયા-ફેફરા ઉપર વાયુમુક્તા નિર્ભયપણે વાપરો લાભ થશે.

ડૉ. અધ્યારૂ. અમદાવાદ. લાંબા વખતની સતત આંચકી પર જલદી અસર કરી શકે છે. અહીં પ્રાંચ ખોલવી જોઈએ. ૮૪ વાયુને દબાવી પ્રકૃતિ બળવાન કરે છે.

છગનલાલ લલ્લુભાઈ શાહનામાવાળા
દયાલ ભાઉની શેરી—વડોદરા.

ત્રીકાળ દર્શક દર્પણ.

આ દર્પણથી જુત બનીએ વર્તમાન ત્રણ કાળ જાણી શકાઈ છે કામપણ માણસને ચોરી પકડી હોય અથવા વેપારમાં નફો નુક-
શાન તથા સટામાં તથા ભોટરીમાં ફાયદો મેળવવા ધારતા હો તો કયા
વેપારમાં કયા સટામાં કયા નંજરની ભોટરીની ટીકીટમાં નફો મક્કશે
તે તમામ હકીકત આથી જાણી શકાય છે મરનાર માણસને બોલાવી
શકે છે તેની સાથે વાતચીત કરવી કામ અકાળ મૃત્યુ થએલા માણ-
સની સાથે તેના ઘરના વારસોને પૂછવું 'અનુ' ન હોય તો આથી
તમામ પૂછીશ કે છે કંઈ ચીજ કંઈ જગોએ મુકી છે અગર જમીનમાં
દાડી દે અગર કાઠને સાચવવા આપેલ છે તે તમામ હકીકત આથી
જાણી શકાઈ છે દેશાવર ગયેલો માણસ અત્યારે શું કરે છે શરીરે
આરોગ્ય છે કે કેમ તે તમામ કે જનમથી મરણ સુધી અને મરનાર
માણસ અબોલ થઈ જવાથી બસામણ અગર લેવદેવ સર્વથી અગર
કંઈ ચીજ કંઈ જગોએ અગર કોની પાસે છે તે તમામ આ દર્પણથી
જોઈ શકાઈ છે છીએ આખર મરનાર માણસને જોવા ધારતા હો તો
તે પણ જોઈ શકાઈ છે છીએ લીલ નહી કરતાં એક વખત મંગાવી
ખાત્રી કરો કીમત માત્ર રૂ. ૨ મે ફક્ત પોસ્ટેજ જુદુ ગદારગામના
ઓરડર પર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે વી. પી. મોકલવામાં
આવશે.

મળવાનું ઠેકાણું ત્રીકાળ દર્શક દર્પણ
ઠેકાણું દાલીદાસ ખી. પુરોહિત રેસીડેન્સી મેનગેટ.
હૈદરાબાદ દખન.

દરેક પ્રસંગે જ્ઞાન આપતાં એ

હિંદુ અનાથાશ્રમ

નડીયાદને યાદ કરશો

હમણાં હમણાં ઘણા કુબારા ફેરાવે—

અમારી નિજાંજલિ આપો છો.

પણ,

તેના પરિવારો ધમ્મણી સંતતિ. અનાથ અને નિરાશાર ઘણા
જતાં તેને ઉદ્ધારવી, મંજૂરાવી અને જે પુરા રીવાજો આપણે પોતે
માણુ શાખ્યા, તે માટે મળી આપણે આ અનાથોને જાળવવાનું કરીએ,
એમ મળી આપણા દિલમાં કદી કબારી રૂપજીવી છે. કે જે
દોષમાંથી છુટવા તેમને અમારવા નિયત કરી કંઈ જ્ઞાન આપ્યું છે??

અમારા ખાતાને મદદ કરી તમારું મહત્ત્વ
જરી આપશો. ! !

તે માટે લખો—

જોતા: એકેટરી. હિન્દુ અનાથાશ્રમ—નડીયાદ.

